"Rahmetli anamın çeşmeden su taşırken uzayan kollarının ıstırabını görürdüm. Beni devlet ve siyaset hayatına iten de o ıstırabın zihnimden hiç silinmeyen resmidir."

SÜLEYMAN DEMİREL

Murat Arslan

SÜLEYMAN DEMİREL

iletişim

Murat Arslan

SÜLEYMAN DEMİREL

20. yüzyıl Türkiye siyasetinin devlet aklını, daha doğrusu sağa bükülmüş "idare aklını" merak eden birinin Süleyman Demirel'e uğramadan geçmesi düşünülemez. "Türkiye yönetilmez, idare edilir" diyen Demirel'in siyasi "kariyeri" aynı zamanda dönemin siyaseti bağlamında, Türkiye'nin kırmızı çizgilerini, siyasal alanının sınırlarını ve idareci siyaset aklını ortaya koyar.

Elinizde tuttuğunuz Süleyman Demirel kitabı, zaman zaman kusursuz bir pragmatizmle "meselelerin" kenarından dolaşan, onları zorlayan, zaman zaman da devlet aklıyla uzlaşma arayarak destek gördüğü kesimlerin sorunlarını çözmekten ziyade sorunun kaynağı haline gelen, defalarca hükümet kurmuş ve dağıtmış bir antikomünist "baba" figürünü resmediyor. Cumhuriyet'in ilk yıllarından 2000'li yıllara dek titizlikle ve dikkat çekici ayrıntılarla ele alarak, bir siyasi biyografinin ötesine geçmenin güzide bir örneğini temsil ediyor.

> "Her şeyi olan, insanları müşterek değerlere sahip, milli şuurun rehberliğinde, her istediğini yapabilen, her düşündüğünü söyleyebilen bir Türkiye'miz olsun istedik. Bu doğru yoldu. Büyük Türkiye'ye giden yoldu bu. Onun için doğru idi. Doğru birkaç tane değildir. Doğru bir tanedir."

iletişim

MURAT ARSLAN • **Süleyman Demirel**

MURAT ARSLAN 1981 yılında İstanbul'da doğdu. 2000 yılında Saint-Joseph Lisesi, 2005 yılında Galatasaray Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden mezun oldu. Yüksek lisansını aynı üniversitede tamamladı. Doktorasını Yeditepe Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde yaptı. Halen aynı bölümde öğretim üyesi olarak çalışıyor.

İletişim Yayınları 2777 • Biyografi Dizisi 31
ISBN-13: 978-975-05-2687-9
© 2019 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM
1. Baskı 2019, İstanbul
2. Baskı 2019, İstanbul

EDİTÖR Tanıl Bora
YAYINA HAZIRLAYAN Aybars Yanık
DİZİ KAPAK TASARIMI Utku Lomlu
KAPAK Suat Aysu
KAPAK FOTOĞRAFI Seçim gezisinden (ZUMA Press)
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Remzi Abbas
DİZİN Berkay Üzüm

BASKI Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064
Litros Yolu, 2. Matbaacılar Sitesi, B Blok, 6. Kat, No: 4NB 7-9-11
Topkapı, 34010, İstanbul, Tel: 212.613 38 46

CİLT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 11935
Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 40387
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

MURAT ARSLAN

Süleyman Demirel

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR 7

Giriş 9

BİRİNCİ BÖLÜM
Erken Yıllar (1924-1960) 17

İKİNCİ BÖLÜM
Yükseliş (1960-1964) 45

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Ilımlı Pragmatizm (1964-1971) 75

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Siyasi Karmaşa (1971-1980) 113

BEŞİNCİ BÖLÜM
Hamzakoy'dan Çankaya'ya (1980-1993) 175

ALTINCI BÖLÜM
Çankaya (1993-2000) 213

Sonuç 253

KAYNAKÇA 257
DIZIN 265

TEŞEKKÜR

Bir doktora sürecinin neticesi olan bu kitapta emeği olan, isimlerini anmadan geçemeyeceğim birkaç kişi var. Akademik hayata dair kafamın fazlasıyla karışık olduğu bir dönemde Feroz Ahmad ile karşılaşmak benim için önemli bir dönüm noktasıydı. Onun yol göstericiliği her şeyi daha berrak hale getirdi. Tezin kitaplaşma sürecindeki ilgisi ve desteği için Tanıl Bora'ya ne kadar teşekkür etsem yetersiz kalır. Boğaç Erozan yapıcı eleştirilerini ve tavsiyelerini hiçbir zaman esirgemedi. Bilgen Sütçüoğlu'nun dostluğu ve katkıları çok kıymetliydi. Üniversiteye ve hayata dair kendisinden çok şey öğrendiğim Cemil Oktay'ın kapısı her zaman açıktı. Selin Türkeş Kılıç aksatmadığı mesajlarıyla tedirgin etti. İyi ki de etmiş. Kitabı yayına hazırlayan Aybars Yanık'ın emeği kuşkusuz çok büyük.

Özlen ve Selçuk Arslan, tüm hayatım boyunca olduğu gibi, bu dönemde de koşulsuz destek oldular. Son olarak, hakkını kolay kolay ödeyemeyeceğim Sernaz Arslan'a her şey için çok teşekkür ederim.

MURAT ARSLAN, *İstanbul, 2019*

Giriş

Süleyman Demirel'i kanlı canlı olarak ilk kez 10 Kasım 1997'de gördüm. Atatürk'ün ölüm yıldönümü için bir okul gezisindeydik ve Çankaya ziyareti de programın bir parçasıydı. O güne dair aklımda kalan en güçlü resim, dışarıdan içeriye doğru, sırasıyla korumalar, olanca iddialı görünümleriyle çoğunluğu orta yaş üstü, şık kadınlar ve adamlardan müteşekkil bir çember ve tam ortasında ama sanki herkesten biraz daha yukarıda bir heykel gibi duran Demirel. 16 yaşında bir lise öğrencisi olarak devletle ve ihtişamıyla ilk karşılaşmamdı, açıkçası etkilenmemek de kolay değildi. Tam da bu sırada Demirel'in "Atatürk'ü iyi anlayın çocuklar, Cumhuriyet'i iyi anlayın," cümlesi de âdeta resmi tamamlıyordu. Eve dönüp Çankaya'dan ve Demirel'den bahsettiğimde babamı tek kelime etmeden belli belirsiz gülümsemesini hatırlıyorum. Süleyman Demirel'in o zaman düşünmüş olduğum gibi babacan bir devlet figüründen ibaret olmadığını öğrenmem ise yıllar sonra, üniversitenin ilk yılında aldığım "Türk Siyasal Hayatı" dersinde oldu. O, milliyetçi, muhafazakâr, demokrat, liberal ve daha birçoğuydu. Sayısız meslek-

taşını kıskandıracak uzunluktaki siyasi kariyerinin sırrı aslında onun değişime ayak uydurabilme kapasitesinde saklıydı. Diğer bir deyişle, Demirel zamanın ruhunu anlayıp ona göre davranmayı kendine şiar edinmiş, bu uğurda prensiplerini bir kenara bırakmaktan çekinmeyen siyasetçi tipinin kusursuz bir örneğiydi.

İki askerî darbe, sayısız koalisyon, yedi kez başbakanlık ve sonrasında cumhurbaşkanlığı ile Süleyman Demirel'in Türkiye siyasetinin en önemli aktörlerinden biri olduğu yadsınamaz bir gerçek. Üstelik selefleri ve çağdaşlarının birçoğunun aksine bütün bunları herhangi bir ayrıcalıklı sınıfın mensubu olmadan gerçekleştirmiş olması da aynı ölçüde dikkat çekici. Cumhuriyet'in ilanından neredeyse bir yıl sonra Isparta'da bir köyde dünyaya gelmiş, ilk ve ortaöğrenimini devlet okullarında tamamlamış ve ardından prestijli İstanbul Teknik Üniversite'sinden (İTÜ) inşaat mühendisliği diplomasıyla mezun olmuştu. Henüz otuzlu yaşlarında dönemin en önemli kuruluşlarından Devlet Su İşleri'nin (DSİ) genel müdürlüğü görevine atanmıştı. Bu noktada Demirel'in siyaset öncesi kariyerinin tam anlamıyla bir yükseliş ve kendi kendini gerçekleştirme hikâyesi olduğunu söylemek abartılı olmaz. Cumhuriyet'in ilk nesli kabul edilebilecek bir kuşağın temsilcisi olarak yeni sistemin sağladığı fırsatlardan faydalanmayı bilerek bürokraside önemli yerlere gelmeyi başarmıştı.

Siyasi hayatının başlangıcından günümüze kadar, söyledikleri ve yaptıklarıyla Türkiye'nin en çok tartışılan figürlerinden biri olan Süleyman Demirel ile ilgili önemli sayıda çalışma mevcut. Bunların büyük kısmı gazeteciler ve akademisyenler tarafından yapılmış olup, çoğunluğu siyasi kariyerinin farklı dönemlerine değinen siyaset bilimi ve siyasi tarih çalışmalarından oluşuyor. Diğer yandan, Demirel'in bütün hayatını ele alan kapsamlı biyografik çalışmalar ne yazık

ki bir elin parmaklarını geçmez. Bunların da büyük kısmını lideri yüceltme amacı taşıyan hagiografik eserler olarak değerlendirmek mümkün. Türkiye'de biyografi alanındaki eksiklik ise sadece Demirel ile sınırlı değil. Özellikle Batı ile kıyaslandığında yazılmış eser sayısının mukayese dahi edilemeyecek derecede az olduğunu görürüz. Bunun derinliklerindeki nedenleri araştırmak kapsamlı bir zihniyet çalışması gerektireceği için bu meseleyi şimdilik bir kenara bırakıyorum. Aslen edebî bir tür olan biyografi ve otobiyografinin siyaset bilimi ve tarih alanında farklı bakış açıları geliştirme anlamında faydalı olabileceğini belirtmek gerekir. Fakat tarih boyunca üretilmiş birçok önemli çalışma dahi biyografi türünün akademik çevrelerde hak ettiği değeri görmesini sağlayamamıştır. Hatta daha da ileri gidilerek, tür akademinin gayrimeşru çocuğu olarak görülmüştür (Weinberg, 2008). Yine de tüm bunlar, biyografinin yeri geldiğinde psikoloji ve sosyolojiyle de iç içe geçen melez bir siyasi yazım türü olduğu gerçeğini değiştirmez. Buradan yola çıkarak bir biyografik çalışmanın bireyin hayatındaki olayların kronolojik sıralanmasından ibaret olmaması gerektiği hususu önemlidir. Aksine, yazarın amacı söz konusu olayları doğru çerçeveye oturtarak, bütünü anlamlı kılacak şekilde okuyucuya sunmaktan ibaret olmalıdır. Bunun sırrı da yazım süreci boyunca sıklıkla sorulması gereken "Neden?" sorusunda gizlidir. Böylece çalışmanın konusu olan bireyi daha iyi anlamak mümkün olabilir.

Akademik çalışmalardan gazetelerdeki köşe yazılarına uzanan geniş bir yelpazede Demirel sıklıkla Türkiye'nin siyasal hayatının pragmatik lideri olarak tanıtılır. Tam da bu noktada biyografi, bu görüşün doğruluğunu ispatlamak için faydalı bir araç olarak kullanılabilir. Hatta buradan yola çıkarak, bireyin düşünce yapısının oluşumunda kaçınılmaz olarak etkili olan bir dönemin zihniyet dünyasının da kapısı

aralanabilir. Diğer bir deyişle, amaç Sabri Ülgener'in tabiriyle "satıh üstüne sıralanan şekil ve madde yığını altındaki alabildiğine yaygın ruh ve zihniyet dünyasına ulaşmak" olmalıdır (Ülgener, 1991, s. 12). Yine söz konusu çalışma aracılığıyla modern Türkiye tarihine, bireyin gözünden alternatif bir bakış açısı sunmak da mümkün olabilir. Zira Süleyman Demirel'in yaşam öyküsü neredeyse Cumhuriyet'in ilanı ile başlayıp 20. yüzyılın geri kalan bölümünü kapsar. Bu noktada özellikle hayatının siyaset öncesi yılları erken Cumhuriyet döneminde taşra, milli eğitim, üniversite reformu, bürokrasi ve Soğuk Savaş'ın ilk yıllarına dair farklı bir bakış açısı geliştirmeye yardımcı olabilir. Siyaset sahnesine çıkmasının ardından ise Süleyman Demirel'in yaşamı ile Türkiye tarihinin dönüm noktaları çoğunlukla örtüşür. Buna rağmen çalışmanın biyografik niteliğinin, sivil-asker ilişkileri, sağ-sol çatışması ve siyasi şiddet gibi konulara Demirel'in yaşam öyküsü üzerinden bakarak alternatif bir okuma sunması mümkün olabilir.

Demirel'in belki de en dikkat çekici özelliği olan pragmatizminin kökenlerini siyaset öncesi döneminde aramak gerekir. Bunun yanı sıra zihniyetine dair önemli detaylara da yine hayatının ilk dönemi aracılığıyla ulaşılabilir. Bu çerçevede sırasıyla İslamköy, Isparta ve Afyon'da geçen çocukluk ve ilk gençlik yıllarına değineceğim. Doğup büyüdüğü bölgenin ve dönemin zor koşullarının Süleyman Demirel üzerinde bıraktığı en önemli etkinin kısa vadeli bir faydacılık, bir günü kurtarma çabası olduğunu söylemek mümkündür. Geçmişin karmaşık, geleceğin belirsiz, köylünün kaderinin hava koşulları tarafından belirlendiği bir coğrafyada böyle bir özelliğin gelişimi şaşırtıcı değildir. Demirel'in lise mezuniyetinin ardından aldığı mühendislik eğitimi ise ona analitik düşüncenin kapılarını açarak hayatının ilk döneminde geliştirdiğinden farklı bir tür pragmatizm geliştirmesini sağ-

lar. Sonrasındaki iki Amerika ziyareti ve bürokratik kariyeri de kuşkusuz zihniyetinin oluşumunda önemli rol oynamıştır. 1960-1964 yılları arasında Süleyman Demirel'in bir bürokrattan siyaset adamına dönüşümüne şahit oluruz. 27 Mayıs sonrasının hassas dengelerini görüp, doğru zamanda doğru yerde olmayı kendine şiar edinir ve bunun mükâfatını da Adalet Partisi (AP) genel başkanlığına ulaşarak alır. Bu süreçte ismi etrafında farklı kesimlerin uzlaşması da aslında hedefinde ne ölçüde başarılı olduğunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

1964'ten 1971'e uzanan yıllarda Başbakan Süleyman Demirel ve ılımlı pragmatizmi sahnededir. Siyasete girdiği ilk günden beri kullandığı modern teknokrat imajı bu dönemde de devam eder. Ülkeyi yönetirken hiçbir hususta partizanlaşmayacağını vurgular. Zaman zaman ortaya çıkan komünizm karşıtı tavrında dahi partizanlaşmaktan kaçınır. 60'lı yılların Demirel'i ordu ile ilişkilerde yatıştırıcı, öğrenci hareketlerine karşı toleranslıdır. Söz konusu tutumun arkasında yatan neden ise özgürlükçü değerlere samimi bir inanıştan ziyade 1961 Anayasası'nın liberal çerçevesidir. Diğer bir deyişle, Süleyman Demirel için tüm bunlar tahammül edilmesi gereken anayasal zorunluluklardan ibarettir. İktidara gelmesini izleyen dönemde daha kısıtlayıcı bir anayasa hususunda ısrarını da bu çerçevede değerlendirmek gerekir. Muvazeneli davranma konusundaki tüm çabasına rağmen dönemin değişen koşulları Demirel'i ilk başbakanlığı döneminde epey zorlar. Amerika ile yaşanan afyon krizi, AP içerisindeki bölünme ve nihayet 12 Mart 1971'deki muhtıra sonrasında görevinden istifa etmek zorunda kalır.

1970'lerde Süleyman Demirel'i bu kez kutuplaştırıcı bir figür olarak görürüz. Kullandığı söylem gitgide sertleşirken, önceki yıllarda sergilediği toleranslı yaklaşım büyük ölçüde kaybolur. Aslında söz konusu değişimi dönemin değişen ko-

şullarına bir uyum çabası olarak değerlendirmek mümkün olabilir. Zira gerek sağdaki bölünme gerekse Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) Bülent Ecevit liderliğinde yükselişi Demirel'i zor durumda bırakır. Bütün bunların üstesinden gelme sürecinde ise yine pragmatizme başvuracaktır. Hatta faydacılığını hiç zaman kaybetmeden, 12 Mart'ı izleyen dönemde ortaya koymaktan çekinmeyecektir. Meclis'teki çoğunluğundan faydalanarak ara rejim hükümetlerini kısa sürede kontrolü altına almakla kalmayarak, daha önce de defalarca kez değindiği kısıtlayıcı anayasa değişikliklerini ise büyük ölçüde hayata geçirmeyi başaracaktır. 1973 seçimlerinde AP'nin ikinci olmasının ardından muhalefet tarafına geçen Demirel, CHP-Milli Selamet Partisi (MSP) hükümetini sert bir dille eleştirmekten çekinmeyecektir. Kıbrıs müdahalesi sonrası oluşan havayı lehine çevirmek isteyen Bülent Ecevit'i durdurmak için getireceği çözüm ise Milliyetçi Cephe Hükümetleri olacaktır. Bu noktada Süleyman Demirel'in milliyetçiliğinin ağırlıklı olarak dönemin koşullarına göre ortaya çıkmış bir tavır olduğunu söylemek mümkündür. Hatta koalisyonlar boyunca benimsediği sert ve kutuplaştırıcı söylemi de ortakları Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ve MSP'yi hoş tutarak hükümetlerin devamlılığını sağlama çabası olarak değerlendirilebilir. Travmatik iki Milliyetçi Cephe deneyiminin ardından Demirel'in tekrar başbakanlık koltuğuna oturuşu bu defa bir azınlık hükümeti ile olur; üstelik 70'li yılların başında azınlık hükümeti fikrinin dahi anayasaya aykırı olduğunu söylemiş olmasına rağmen. Bu dönemde ekonomiyi değişen küresel sisteme uydurmak için gerekli görülen 24 Ocak Kararları'nın alınmasında ve uygulanmasında önemli rol oynar. Fakat giderek dozu artan siyasi şiddet AP hükümetini zor durumda bırakır ve 12 Eylül 1980'de Demirel yine bir askerî müdahale sonucu başbakanlığa veda eder.

1980-1993 arası dönemde Süleyman Demirel'in yasaklı bir liderden herkesin onayını alan bir cumhurbaşkanına dönüşmesine tanık oluruz. 12 Eylül sonrası dönemin Demirel'i öncekilerden çok farklıdır. Siyaset yapma hakkı askerî müdahale ile elinden alınmış bir lider olarak âdeta bir pasif direniş sergiler. Bir yandan da siyasal gelişmeleri perde arkasından izlemeyi ve zaman zaman müdahalelerde bulunmayı ihmal etmez. Yeni söyleminin temelini demokratik değerler, bireysel hak ve özgürlükler oluşturur. Söz konusu ılımlı duruşunu siyasi haklarını geri alarak aktif siyasete dönmesinden sonra da devam ettirir. Liderliğindeki Doğru Yol Partisi'ni (DYP) 1991 seçimlerinden birinci çıkarmayı başararak yedinci kez başbakanlık koltuğuna oturur. Soğuk Savaş'ın bitişine denk gelen bu dönemde Demirel daha önceleri ötekileştirmekten kaçınmadığı sosyal demokratlar ile aynı masaya oturmaktan çekinmez. Erdal İnönü'nün Sosyaldemokrat Halkçı Parti'si (SHP) ile kurduğu koalisyonda ılımlı ve uyumlu üslubu devam ettirir, Kürt meselesinde cesur adımlar atar. Turgut Özal 1993 yılında vefat ettiğinde Süleyman Demirel yine doğru zamanda ve doğru yerdedir. Kısa süre sonra cumhurbaşkanı seçilerek devletin zirvesindeki koltuğa oturmaya hak kazanır.

1993'ten sonra Çankaya'da geçen yedi yıl Demirel'i anlayabilme hususunda büyük önem taşır. Her ne kadar yeni görevinin gereksinimleri öncekilerden farklı olsa da gerek devlet mekanizması hakkındaki tecrübesi gerekse siyasi kariyeri boyunca inşa ettiği kusursuz pragmatizmi ile yeni koltuğuna kısa sürede uyum sağlar. Selefi Turgut Özal'dan daha farklı bir ton benimseyerek anayasayı ihlal etmekten kaçınır. 80'li yıllardaki demokratik söyleminden uzaklaşarak zamanla âdeta devletin sesine dönüşür. Süleyman Demirel artık rejimin koruyucusudur. Refah Partisi'nin (RP) yükselişine yönelik endişelerin zirvesinde sahneye çıkar ve laikli-

ğin önemine değinir. Benzer tavır kendisinin belirleyici rol oynadığı 28 Şubat sürecinde de devam eder. Konumu gereği tarafsız olması gerekirken Refah Partisi'ni hükümet dışı bırakmak için anayasal yetkilerini kullanmaktan çekinmez. Bu tavrıyla seküler elitler, ordu ve ana akım medyanın takdirini kazanırken bir dönem geleneksel tabanını oluşturan kitlelerden uzaklaşır. Dönemin muktedirlerinin de desteğini alarak, tam da siyasi belirsizliğin zirvede olduğu bir dönemde, kendisine başkanlık veya yarı-başkanlık yolunu açabilecek sistem değişikliği tartışmasını ortaya atar. Kaderin bir cilvesi olarak cumhurbaşkanlığının son günlerinde ikinci bir dönem için kendisini en çok destekleyen de bir dönemdeki ezeli rakibi Bülent Ecevit olur. Daha da ilginç şekilde Süleyman Demirel'in aktif siyasete vedası da kendi partisi DYP'nin içinde bulunduğu merkez sağ partilerin olumsuz oylarıyla olur.

Süleyman Demirel'in siyasi yaşamı boyunca prensipli davranış ve pragmatizm arasında bir dalgalanma yaşadığını söylemek mümkündür. Bu terazide baskın olan taraf ise kuşkusuz pragmatizm olmuştur. Hatta prensipli davranmayı tercih ettiği veya prensipli davrandığının düşünüldüğü anlarda dahi temel kaygısının kişisel fayda olduğunu söylemek yanlış olmaz. Bu çalışmanın amacı da "Demirel" kültüne farklı bir bakış açısı getirmektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

Erken Yıllar
(1924-1960)

Süleyman Demirel, Cumhuriyet'in ilanından neredeyse bir yıl sonra, 1 Kasım 1924'te İslamköy'de doğdu. Dönemin İslamköy'ü Ege Bölgesi içerisinde yer alsa da gerek idari olarak Isparta'ya bağlı olması gerekse denize uzaklığıyla âdeta bir İç Anadolu köyünü andırıyordu. Bölge tarihsel olarak Roma'dan Bizans'a, Selçuklulardan Osmanlı'ya uzanan farklı medeniyetlere ev sahipliği yapmıştı. Isparta'nın 1204'te Selçuklular tarafından fethedilmesinin ardından Hamidoğulları bölgeye yerleştirilmişti. Amaç Anadolu'nun Türkleştirilmesiydi. Selçukluların ardından da aynı beylik tarafından yönetilen bölge, Osmanlılar döneminde de Hamidabat Sancağı olarak adlandırıldı, 1920 yılında da Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) tarafından Isparta'ya bağlandı.

Milli Mücadele süresince Isparta ve çevresi İtalyan tehdidi altındaydı. İzmir ve Aydın'ın Yunan ordusu tarafından işgali, o dönemde Antalya'da bulunan İtalyan güçlerinin de iştahını kabartıyordu. Dönemin komutanı Marki Franti de 15 Ağustos 1919'da küçük bir birlik eşliğinde hükümet konağını ziyaret etmişti. Amacı sadece küçük bir güç gösterisi ol-

sa da işler pek de beklediği gibi gitmemişti. Vali Talat Bey'in bölgede işgalci bir gücü kabul edemeyeceğini açıkça söylemesi üzerine, Franti İtalyan askerlerinin Isparta'ya dönmeyeceği sözünü verdi (Turan, 1942, s. 1267). Sonrasında da, bölge halkı Mustafa Kemal liderliğindeki ulusalcı harekete destek olmayı tercih etti (Böcüzade, 1983, s. 365).

Birçok Osmanlı vilayeti gibi dönemin Isparta'sının nüfusu da Müslümanlar ve gayrimüslimlerden oluşuyordu. 1882 yılındaki nüfus sayımında bölgenin toplam nüfusu 33.110 olarak belirtilmişti (Böcüzade, 1983, s. 29). 1935 yılındaysa rakam ilçeler dahil 144.537 olarak hesaplanmıştı (Ağlarcı, 1938, s. 706). Bölgede Yahudi nüfusun olmamasından dolayı gayrimüslimler çoğunlukla Rum ve Ermenilerden müteşekkildi. Diğer yandan tüm bu farklı etnik grupların ortak dili Türkçeydi. Müslümanların neredeyse tamamı Hanefi mezhebine mensupken, civar köylerde Bektaşi ve Mevlevi dergâhları da yer alıyordu (Böcüzade, 1983, s. 32). Farklı din ve mezheplere ait ibadethanelerin yanı sıra bölge önemli sayıda medreseye de ev sahipliği yapıyordu. Bu geleneksel eğitim kurumlarının bazıları Selçuklular döneminden beri varlıklarını sürdürmekle kalmamış, 13. yüzyıldan itibaren Anadolu'nun farklı bölgelerine yayılmışlardı. Osmanlı'nın çöküşüne kadar devam eden medrese geleneğinin en önemli misyonu ise dinî ve geleneksel değerlerin muhafazası olmuştu. Cumhuriyet'in ilanının ardından, eski düzene ait oldukları düşünülerek kapatılmış olsalar da medreselerin etkisi Isparta ve Anadolu'nun geri kalanında uzun yıllar boyunca varlığını korumuştur.

Süleyman Demirel'in doğum yeri İslamköy de bölgenin geri kalanından çok da farkı olmayan, Atabey ilçesine bağlı ufak bir yerleşimdi. Atabey, Selçukluların geniş otoritenin yanı sıra ciddi bir özerkliğe sahip olan bölge valilerine verilen isimdi (Turgut, 1992). Bir dönem Agros olarak adlandı-

rılan bölge, ünlü Selçuklu Komutanı Ertokuş Bey'in ardından Atabey ismini almıştı. Söz konusu itibar sadece bununla da sınırlı değildi. Süleyman Demirel bir röportajında bölge halkının Ertokuş Bey'e saygılarından ötürü en özel günlerinde dahi davul çalmadıklarından bahseder (Arzık, 1985, s. 26). Uzun yıllar boyunca ilçesi olduğu Isparta'dan daha önemli bir konumda olan Atabey, erken Cumhuriyet döneminde inşa edilen anayola uzaklığı dolayısıyla ekonomik bir izolasyonla karşı karşıya kalmıştı (Tahir, 1934, s. 44). Bu öyle bir kopukluktu ki sadece 20 kilometre ötedeki Isparta'ya ulaşmak neredeyse dört buçuk saati buluyordu. Demirel durumu şöyle anlatır: "Köyden Isparta'nın ışıklarını seyrederdik. Orada elektrik vardı, bizde yoktu. O ışıkları şehre ait bilirdik. Bu sabır değildi. Sabır, vakti saati bilmektir. Tevekkülde teslimiyet değil rıza vardır. Bu, kaderi yanlış bilmektir" (Arzık, 1985, s. 23).

Bu noktada söz konusu tevekkül-sabır ayrımının Demirel'in siyasi hayatına dair işaretler barındırdığını söylemek de yanlış olmaz. Zira zihniyetinin şekillenmesinde köy ve köylülük önemli rol oynar. Bu izleri çeşitli demeçlerinde görmek mümkündür. Demirel köylülüğü ile barışıktır. Aslında burada da söz konusu tevekkülün yansımalarını görürüz: "Köylülük yetişme tarzımızın bir parçası... Biz ekeriz, aylarca bekleriz. Ektiğimiz ağustosun ortasında hasata gelir. Çukurova'da daha erkendir, haziranda. Biz on ay bekleriz. Ertesi gün neticesini almak gibi bir derdimiz yoktur. Bırakıp bir yere gitmeyiz" (Arzık, 1985, s. 23-24).

Diğer yandan, Demirel'in sözünü ettiği koşullar İslamköy ile sınırlı olmayıp dönemin Anadolu'sunun büyük bölümü için de geçerliydi. Altyapı eksikliği, uzun yıllar süren savaşlar ve fakirlik harap durumdaki köyler ve yabancılaşmış köylülerle sonuçlanmıştı. Demirel'in "İslamköy, Türkiye'nin ne en zengin ne en fakir köyüydü," (Arzık, 1985,

s. 26) sözleri de bu farkındalığın bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Süleyman Demirel bu koşullar içerisinde ablası Afife'nin ardından ailenin ilk erkek çocuğu olarak dünyaya geldi. Daha sonra Şevket ve Ali'nin doğumlarıyla aile nüfusu daha da artacaktı. Önceleri tam adı Süleyman Sami Gündoğdu iken ailenin soyadı demirci ustası olan büyük dede Yahya dolayısıyla Demirel olarak değiştirilecekti (Turgut, 1992, s. 31). Süleyman, geleneklere uygun bir şekilde, dedesi Hafız Süleyman'ın ismini almıştı. İkinci adını ise dönemin Isparta'sının önemli kişilerinden, bürokrat ve sonrasında Osmanlı mebusluğu yapmış olan Böcüzade Süleyman Sami Bey'den almış olması kuvvetle muhtemeldir. Köyde Yahya Çavuş olarak bilinen babası sekiz yıl boyunca Osmanlı ordusunda görev yapmış, Çanakkale'den Suriye'ye kadar farklı cephelerde bulunmuştu. Köyde sayılan bir kişi olan Yahya Çavuş'un diğer bir lakabı da Paşa Dayı'ydı. Cepheden memlekete dönmesinin ardından, Millî Mücadele'ye katılarak Yunan ordusuna karşı da savaşmıştı. Demirel babasını şöyle anlatır:

> Babam köyünde, muhitinde çok itibarlı idi. Her şeyi ciddiye alırdı. Korkunç bir hafızaya ve öğrenme merakına sahipti. Gördüğünü unutmaz, duyduğunu hatırından çıkarmazdı. Çok şey bilirdi. Bunları kendi başına ve ayak üstünde öğrenmiştir. Bir gün mektep yüzü görmemiştir. Okur yazardı. İslâmi bilgilere sahipti. İyi bir Müslümandı. Hoşgörülü idi. Osmanlı tarihini iyi bilirdi. Dünya ahvalini de iyi takip ederdi (Arzık, 1985, s. 29).

Yahya Çavuş'un uzun yıllar boyunca sürdürdüğü muhtarlık aslında kendisinin köydeki toplumsal konumu hakkında fikir verir. Mahmut Makal *Bizim Köy*'de bir kişinin muhtar olabilmesi için mal mülkün yanı sıra birçok akraba ve dosta da sahip olması gerektiğinden bahseder (Makal, 2017, s. 67).

Yahya Çavuş'ta da böyle olmuş, köydeki toplumsal konumu yerel siyasi kariyerine katkı sağlamıştı. Onu diğer köylülerden ayıran bir diğer nokta da çiftçiliğin yanı sıra afyon ticaretiyle de uğraşmasıydı. Hatta konusuna olan hâkimiyeti sayesinde bir dönem TEKEL'den eksperlik teklifi dahi almıştı (Turgut, 1987, s. 17). Demirel de babasını her işinde sağlamcı, her meselede bütün ihtimalleri düşünen ve en kötüsüne göre tedbir alan bir kişi olarak anlatır (Arzık, 1985, s. 30).

Annesi Ümmühan Hanım ise tabiri caizse geleneklerine bağlı, muhafazakâr bir Anadolu kadınıydı. Süleyman Demirel de annesini mütevekkil, mütedeyyin, çalışkan, yorulmak bilmeyen bir kişi olarak tasvir eder (Arzık, 1985, s. 30). Yüzyıllardan beri süregelen ataerkil geleneğin etkisiyle, Ümmühan Hanım köyün toplumsal yaşamında fazla rol oynamamakla birlikte evi çekip çeviriyordu. Makal da gündelik hayatta kadına atfedilen rolün erkeğinkinin tam tersi olduğundan bahsederken, erkeğin gözünde kadının hiçbir değeri olmadığını vurgular (Makal, 2017, s. 72). Bu geleneksel yapı dolayısıyla Ümmühan Hanım gibi birçok kadın uzun yıllar boyunca çocuklarını zor koşullarda yetiştirmek zorunda kalmıştı.

Süleyman Demirel İslâm bilgisini büyük ölçüde aile büyüklerine borçludur. Dedesi Hafız Süleyman İslamköy'ün Hıdırbey Camisi'nde yirmi yıl gönüllü imamlık yapmıştı. O da, tıpkı oğlu Yahya Çavuş gibi köyün saygı gören, lafı dinlenen kişilerindendi. Diğer yandan, Demirel ninesi Şehriban Hanım'ı iyi bir Müslüman ve köklü bir İslâmi kültüre sahip biri olarak tarif ederken, Kur'an'ı hıfzen bildiğini de vurgulamıştır (Arzık, 1985, s. 31). Yine de Süleyman Demirel'in dindarlığını sadece ailesine bağlamak yeterli olmaz. Diğer birçok Anadolu köyü gibi, İslamköy de derin bir dinî geleneğe sahipti. Bu noktada bölgedeki üç medresenin varlığı önemli rol oynamıştır (Demirel, 2015, s. 92). 1934 yılı itiba-

rıyla 1.800 kişilik köy nüfusunun neredeyse 100'ü Kur'an'ı hatmetmişti (Kazdağlı, 1999, s. 60). Zira yine aynı dönemde köyde yaşayan erkeklerin % 90'ı Arap alfabesiyle okuyup yazabiliyordu. Söz konusu medreseler ve kütüphaneleri 1926'dan sonra kapatılmıştı (Turgut, 1992, s. 28).

Bunlara ilaveten, 1925 yılından itibaren bölge, Şeyh Said İsyanı ile ilişkileri olduğu suçlamalarıyla sürgüne gönderilen Said-i Nursi'ye ev sahipliği yapmıştı. Nursi'nin, Isparta'da bir medresede ders vermeye devam ederken kitlelerden gördüğü ilgi dönemin valisini rahatsız etmiş ve yakınlardaki küçük bir kasaba olan Barla'ya gönderilmesine karar verilmişti (Mardin, 1989, s. 95-96). Burada, *Risale-i Nur*'u yazmaya başlamış ve bir yandan da yerel halkla ilişkide kalmaya gayret etmişti (Şahiner, 1974, s. 254). Nursi, bölgede neredeyse on yıllık ikametinin ardından, 1936 yılında bu defa Kastamonu'ya gönderilse de Isparta ile bağlarını koparmamıştı. Özellikle Bedre, İlema, Kaleönü, İslamköy, Sav ve Atabey'deki müritleriyle irtibatta kalmaya devam etmişti (Mardin, 1989, s. 97). Nur postacıları olarak da adlandırılan bu kişilerin asli görevleri ise Bediüzzaman'ın mektuplarının dağıtımıydı (Şahiner, 1974, s. 296). Nursi'nin bölgedeki varlığı Süleyman Demirel'in çocukluk hatıralarında da yer bulur. Hatta *Yeni Asya* ile bir mülakatında *Risale-i Nur*'u ilk defa İslamköy'de birçok evde görmüş olduğunu söyler:

> 1930 yıllarında çocuktum. İlk defa o zaman duymuştum. Size söyleyeyim, o zaman da eser-i cedit kâğıtlarına mürekkeple yazılmış Risale-i Nur'lar dağıtılırdı. Bizim İslamköy'de, belki 15-20 evde Risale-i Nur çoğaltılırdı. O zaman bize göre ağabey vaziyetinde olan 20-25 yaşlarında genç insanlar vardı. Onlar el yazısıyla Risale-i Nur'ları yazarlar ve dağıtırlardı. Bu el yazılı nüshaları bizim okumamız mümkün değildi. Zaten çocuktuk (Demirel, 1987, s. 79).

Yine aynı mülakatta, Demirel, Nursi'yi ilk kez yıllar sonra 1955 yılında, ikinci Isparta ikameti esnasında bir arabanın içinde gördüğünden bahsederken, babasının ve yakınlarının Bediüzzaman'ı Barla'da ikamet ettiği yıllarda düzenli olarak ziyaret ettiklerini de inkâr etmez. Diğer yandan, kendisi ve kardeşleri, ilkokul yılları boyunca Nursi'nin müridi ve öğrencisi olan Hafız Ali Ergün'den Kur'an dersleri almışlardı. Bölgenin itibarlı kişilerinden biri olarak ifade ettiği Hafız Ali 1943 yılında tevkif edilmesinin ardından Denizli'de bir hapishanede vefat etmişti (Demirel, 1987, s. 82). Bu çerçevede Demirel'in çocukluk yıllarındaki dinî yönelimini etkileyen en önemli iki unsurun aile ve çevre olduğu dikkat çeker. Diğer yandan, kendisinin ve ailesinin İslâm algısının, dönemin birçok Anadolu ailesinden farklı olmadığı, fanatizm veya aşırı tutuculuktan ziyade daha çok gelenek ve muhafazakârlık etrafında şekillendiğini söylemek de yanıltıcı olmaz.

Bölgenin ve dönemin koşulları dahilinde, ailesinin ekonomik durumu ise en iyi ihtimalle mütevazı olarak adlandırılabilirdi. Süleyman Demirel bu hali "Seneden seneye hiçbir şey aktaramayan, ihtiyarlık ve hastalık için, hemen hiç tasarruf imkânı olmayan bir köylü ailesi idik. Bütün köylüler böyle idi," (Arzık, 1985, s. 33) sözleriyle anlatır. Yahya Çavuş ve Ümmühan Hanım'ı diğer köylülerden bir nebze olsa da ayıran ise ailelerinden miras kalan 150 dönüm kadar topraktı. Günümüz koşullarında bir servet göstergesi olarak dahi düşünülebilecek bu arazi dönemin şartları içerisinde ailenin zor geçen bir kışı çıkarabilmesini sağlıyordu. Demirel çocukluğunun İslamköy'ünün zor şartlarını, Anadolu köylüsündeki yabancılaşma hissini şöyle anlatır: "Devlet uzaktaydı. Emeklilik yoktu. İşsizlik sigortası yoktu. Organize değildik. Çatlamış toprakla mavi gök arasında kavgalarını sürdüren, hazırda hiçbir şeyleri olmayan insanlardık" (Arzık, 1985, s. 37). Üstelik bu coğrafyada en belirleyici unsur ha-

va şartlarıydı. Yağışsız geçen bir kış ve devamındaki kuraklık aile için tabiri caizse bir felaket anlamına geliyordu. Bütün bunlardan neredeyse seksen beş yıl sonra, kendi adına yapılan Demokrasi ve Kalkınma Müzesi'nin açılış konuşmasında Demirel şunları söyler:

> Rahmetli anamın çeşmeden su taşırken uzayan kollarının ıstırabını görürdüm. Beni devlet ve siyaset hayatına iten de o ıstırabın zihniyetimden hiç silinmeyen resmidir. Bu nedenle, su mühendisliği tahsilini seçtim. Türkiye'de milyonları çatlamış toprakla, mavi gökyüzü arasına sıkışmış kaderinden kurtarma kavgasına katılmak, katkıda bulunmak istedim (Demirel, 2014).

Bu noktada, dönemin ve coğrafyanın zor şartlarının Süleyman Demirel ve diğer köylülere kısa süreli yaşam mücadelesine dayanan bir pragmatizm imkânı sunduğuna değinmek gerekir. Netice itibarıyla hava koşullarının dahi kaderlerinde önemli bir belirleyici olduğunu bilen insanlar, hayatta kalmak için en azından günü kurtarmaları gerektiğinin farkındaydılar. Demirel'in siyasi kariyerinde bu dönemin izlerini sürmek mümkündür.

İslamköy'ün ilkel iktisadi sistemi düzenli bir arz-talep ilişkisine dayanmıyordu. Zira köylünün alım gücü neredeyse sıfırdı ve çoğunlukla yıl boyunca ürettiklerini tüketerek kendi kendilerine yetmeye çalışırlardı. Şehre dört beyaz olarak adlandırdıkları gazyağı, tuz, bez ve şeker almak için giderlerdi. Bunlardan şeker pahalı bir ürün olması dolayısıyla sadece misafirlere çay ve kahve eşliğinde ikram edilirken, yağ ihtiyacı ise kendi arazilerine ektikleri haşhaştan karşılanırdı (Turgut, 1992, s. 53). Elektrik sadece şehirde mevcut olduğundan dolayı evlerde aydınlanma için gazyağı kullanılırdı. Süleyman Demirel de birçok kere bugünün Türkiye'sinin, günümüzün ve Cumhuriyet'in önemini kavramak

için, 30'lu ve 40'lı yılları iyi anlaması gerektiğini söylemiştir (Demirel, 2006, s. 760). Bütün bu zorluklara rağmen, yine de ailesini "Biz mesut bir Anadolu ailesi idik. Hayatı ciddiye almış, hayat mücadelesini hiçbir zaman şikâyet konusu yapmamış ... hakka, hukuka riayetkar, toplumdan rahatsız olmamış, toplumu rahatsız etmemiş bir aile idik," (Arzık, 1985, s. 32) cümleleriyle anlatır.

1923 yılının Türkiye'sinde bu aileler toplumun büyük kesimini oluşturuyordu. 13,6 milyonluk ülke nüfusunun 10,3 milyonu köylerde yaşıyordu (Köymen, 2008, s. 109). Geleneksel olarak bölgenin önde gelenleri tarafından sömürülen bu insanlar için yaşadıkları zorlukların sorumlusu devletti. Söz konusu yabancılaşma Birinci Dünya Savaşı yıllarında daha da gözle görülür hale gelmişti (Ahmad, 1993, s. 76). Mustafa Kemal 1922'de köylünün milletin efendisi olduğunu söylediğinde dahi bu kişilerin mecliste temsil edilmemeleri dikkat çekiciydi. Bu vesileyle Anadolu köylülerinin Ankara reformlarını kısa sürede benimsememeleri şaşırtıcı değildi. Ankara'nın soruna bulduğu çözüm ise devlet ideolojisini yaymak amacıyla Anadolu'nun farklı bölgelerinde halkevleri kurmaktı. Bu kuruluşların birincil görevleri farklı ve çağdaş yöntemlerle halkın eğitilmesiydi. Isparta bölgesindeki halkevinin 1934-1949 yılları arasında yayımladığı *Ün* dergisi söz konusu eğitim araçlarından biriydi. Dergide yer alan makalelerin büyük kısmı dönemin idealist aydınları tarafından yazılırken, temel hedef Altı Ok gibi yeni Cumhuriyet'e ait değerlerin halk tarafından içselleştirilmesini sağlayarak bir milli bilinç yaratmaktı. Derginin ilk sayısının Kemal Turan tarafından yazılan başyazısında da bu niyet açıkça ifade edilir: "Her seviyedeki Türkün düşünüş ve duyuşu orada işlenecektir. Yüksek bir cemiyetin unsuru olarak neleri düşünmek ve nasıl duymak lazım geldiği Halkevlerinin çatısı altında öğrenilecek ve tabiatıyla öğretilecektir" (Turan, 1934, s. 1).

Cumhuriyet'in ilanının ardından, yeni rejim eğitim alanında kapsamlı bir reform programı başlattı. Osmanlı'dan miras kalan, geleneksel ile modern yöntemlerin bir arada var olduğu eğitim sistemi, beraberinde topluma ciddi anlamda nüfuz eden bir kültür ikileşmesini de getirmişti. 1924 yılındaki Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile amaç, aslında geleneksel ile seküler arasındaki bu gerilimin giderilmesiydi. Bu çerçevede eğitim tek bir merkezden yönetilmeye başlanırken, geleneksel yapının en önemli unsuru olan medreseler kapatılmış ve din eğitimine dayalı olan bütün dersler iptal edilmişti. Buna Arapça ve Farsça da dahildi. Yerlerine tarih, coğrafya, vatandaşlık ve Türkçe dersleri eklenmişti. Söz konusu değişim ve sekülerleşme dönemin kolej ve azınlık okullarını da etkilemiş ve bu okullardaki bütün dinî semboller yasaklanmıştı. Mevcut bütün okulların Ankara'daki Maarif Vekâleti'ne bağlanması da merkezîleşme yolunda önemli bir dönüm noktasıydı (Sakaoğlu, 2003, s. 172). Ernest Gellner, eğitimin ulus-devlet inşasındaki hayati rolüne değinirken, milli eğitim vasıtasıyla şekillendirilen ortak kültür bilincinin yeni bir toplum yaratma yolundaki önemini vurgular (Gellner, 1983, s. 57). Feroz Ahmad'a göre ise Kemalistler, tıpkı Jakobenler veya Bolşevikler gibi, eski rejimin Osmanlı'sından ziyadesiyle farklı yeni bir Türk tipi yaratmak istemişlerdi (Ahmad, 1993, s. 77).

Süleyman Demirel tam da bu değişimin ortasında, 1930 yılında, İslamköy'de ilkokula başladı. Yeni Cumhuriyet'in maddi imkânsızlıklarına paralel olarak, okul binası köydeki bir ahırın üst katında metruk bir yapıdan ibaretti. Her ne kadar karma eğitime geçilmiş olsa da sınıftaki kız öğrenci sayısı bir elin parmaklarını geçmiyordu. Hulusi Turgut yazdığı biyografide Demirel'i diğer çocuklar gibi kavgalara karışmayan, parlak bir öğrenci olarak tanımlarken, vaktinin çoğunu evde ders çalışarak veya pencereden dışarıyı seyrede-

rek geçirdiğini anlatır (Turgut, 2014, s. 17). Henüz ilkokul çağındaki Süleyman Demirel'in zaman geçirdiği yerlerden biri de köydeki halk odasıydı. Zira 1928'de Harf Devrimi sonrası köydeki okuryazar birkaç kişiden biri kendisiydi ve Ankara'dan gelen *Ulus* gazetesinin ağır dilini diğer köylüler için sadeleştirmek onun göreviydi. Sonraki dönemlerde bir demecinde, halkın anlayabileceği dilden konuşmaya o yıllardan itibaren hazırlıklı olduğundan bahseder (Kazdağlı, 1999, s. 11). Diğer yandan, dönemin İslamköy'ünde zaman sadece okumaktan ibaret değildi ve Demirel de evin günlük işlerinde ailesine yardım ediyordu. Hatta siyasete girdikten sonra, kendisini destekleyen basın tarafından kullanılan "Çoban Sülü" lakabı da bu yıllardan geliyordu. Çobanlığın içinden geldiği ve oylarına talip olduğu kitlelerde yaratacağı sempati ilk başta kendisini memnun etse de yıllar sonra bir demecinde "Canım, çoban dediysek el kapılarında çobanlık değil ya..." diyerek bu işi ailesi için yaptığını söyleyecekti (Fincancıoğlu, 2000, s. 68).

Oğlunun okulda başarılı olduğunu gören Yahya Çavuş eğitimine devam etmesi için onu Isparta'ya göndermeye karar vermişti. Nihayet, 1935 yılında, Süleyman Demirel yıllarca ışıklarını uzaktan izlediği şehre gitmek için yola çıkıyordu. 1930'ların Isparta'sı 12.000 kişilik nüfusuyla şehirden ziyade büyükçe bir kasaba görünümündeydi. Ziyaretçilerin hanlarda konaklamak ya da ev kiralamaktan başka seçenekleri de yoktu. Yahya Çavuş ikincisini tercih ederken annesinden torunu ile birlikte kalmasını istemişti. Milli eğitimin eşitlikçi anlayışına tezat olarak, Isparta'daki ortaokulda çocuklar sosyoekonomik durumlarına göre üç farklı şubeye ayrılmıştı. A şubesinde devlet memurlarının çocukları, B şubesinde esnaf ve zanaatkârların çocukları yer alıyordu. Demirel ise diğer köylü çocukları ile birlikte C şubesindeydi. Yıllar sonra bir mülakatında bu durumdan ve köke-

ninden dolayı hiç rencide olmadığını söyleyecekti (Turgut, 2014, s. 17). Diğer yandan, başarılı bir öğrenci olarak öğretmenlerinin dikkatini çekmesi çok uzun sürmemişti. Burada dönemin okul müdürü Hilmi Dilmen'e ayrı bir parantez açmak gerekir. Isparta'nın yerlisi olan Dilmen, okuldaki görevinin yanı sıra aynı zamanda *Ün* dergisine de bölgede eğitimin gelişimi gibi konularda yazılar yazıyordu. Erken Cumhuriyet döneminin idealist eğitimci tipine ziyadesiyle uygun bir örnek teşkil eden Dilmen'in Süleyman Demirel'in potansiyelini keşfetmesi de şaşırtıcı değildi. Demirel de bu ilgiyi boşa çıkarmayarak parasız yatılı sınavlarında başarılı oluyordu. Yeni istikameti daha batıdaki Muğla'ydı.

Süleyman Demirel 1937 Eylül'ünde Muğla'ya doğru yola çıkmak için Isparta tren istasyonundaydı. Henüz birkaç ay önce, 26 Mart'ta aynı yere Başbakan İsmet İnönü'nün konuşmasını dinlemeye gelmişti. İnönü'nün ziyaretinin sebebi ise Nuri Demirağ tarafından inşa edilen 13 kilometrelik demiryolunun açılış töreniydi (Tekeli ve İlkin, 2004, s. 290). Devlet söz konusu yol ile Isparta'nın kopukluğuna bir son vermeyi amaçlıyordu. O günkü konuşmasında İnönü yeni Cumhuriyet'in çocuklarının ülkenin geleceği için ne kadar önemli bir güç teşkil ettiğine değinmişti (İnönü, 1936). Konuşmadan neredeyse altı ay sonra, o çocuklardan biri olan Süleyman Demirel yine devletin sağladığı imkânlardan faydalanarak Muğla'ya parasız yatılı olarak gidiyordu. Burada geçen bir yılın ardından, hayatının sonraki üç yılını geçireceği Afyon Lisesi'ne transfer oldu. Yeni okulu gerek fiziksel koşullar açısından gerekse de zorluk anlamında öncekilerden çok daha öndeydi. Burada da öğrenciler, bu sefer tercih ettikleri yabancı dile göre A, B ve C gruplarına ayrılmışlardı. İlk iki grup o dönem daha revaçta olan Fransızca şubesini tercih ederken, Demirel İngilizce öğrenmek için C şubesine kaydoluyordu. Savaş yılları olması nedeniyle erkek-

lerin büyük kısmı askere alındığından, Afyon Lisesi'nde kadın öğretmenler çoğunluktaydı. C şubesinin İngilizce öğretmeni Leman Hanım Cumhuriyet'in gurur duyacağı kadın eğitimci tipini yansıtıyordu. İzmirli bir aileye mensup olan Leman Hanım, Amerika Birleşik Devletleri'nde aldığı eğitiminin ardından genç nesillere İngilizce öğretmek için ülkeye dönmüştü (Arzık, 1985, s. 52). Genç öğretmen öğrencilerine sadece yabancı dil öğretmekle kalmayarak onların Batı kültürüne aşina olmalarını da sağlamaya çalışıyordu. Süleyman Demirel için, Leman Hanım'ın ait olduğu, tanıttığı dünya kendi bildiğinden, gördüğünden çok farklıydı. Zaten hızla ninesinin temsil ettiği dünyadan Leman Hanım'ın dünyasına yol almayı tercih edecekti (Kazdağlı, 1999, s. 70). Önceki okullarda olduğu gibi, Demirel, Afyon Lisesi'nde de derslerinde başarılı bir öğrenciydi. 1941'de fen şubesinden mezun olduğunda neredeyse bütün dersleri ondu. Tek istisna ise yedi almış olduğu beden dersiydi. O günlerde başarılı mezunlar eğitimlerine çoğunlukla tıp veya mühendislik alanında devam ediyordu. Demirel de ikincisini tercih ederek Mühendis Mektebi'nin sınavlarına girmiş ve 4.000 aday içerisinden başarılı olan 150 kişiden biri olmuştu (Turgut, 1992, s. 72). Yıllar sonra bir mülakatında, o andan, "Yanlış kaderin birinci kefeni yırtılmıştı. En sert dokudan olanı, mezar taşı gibi," sözleriyle bahsedecekti (Arzık, 1985, s. 53).

Kuruluşundan bugüne modern Türkiye'nin en prestijli eğitim kurumlarının başında gelen İstanbul Teknik Üniversitesi (İTÜ) aynı zamanda Cumhuriyet döneminin pozitivizmini de temsil eder. Okulun kökenleri ise Cumhuriyet'ten çok önceye, Osmanlı'nın Batılılaşma yıllarına kadar gider. Kurum, çağdaş bir mühendislik okulu kurmak isteyen Sultan III. Mustafa (1757-1774) ve ona yardım eden Baron de Tott'un çabalarıyla 1773 yılında *Mühendishane-i Bahr-i Hümayun* adıyla kapılarını açmıştı. Öncelikli amaç gemi yapımı

ve haritacılık alanında uzmanlar yetiştirmek olsa da 1795 ve 1847'de sırasıyla inşaat mühendisliği ve mimarlık fakülteleri de faaliyete geçmişti. Neredeyse bir yüzyıl sonra, Cumhuriyet'in ilanının ardından elektrik ve makine fakülteleri eklenirken, okulun adı da Mühendis Mektebi olarak değiştiriliyordu (İTÜ hakkında: Tarihçe, 2015). 1912'den itibaren, devletin hedefi Humboldt modeline dayanan milli üniversiteler yaratmak olsa da reformların gerçekleşmesi için on yıldan uzun bir süre beklemek gerekecekti. Nihayet 1933 yılında, Darülfünun yerine İstanbul Üniversitesi'ne kurulmuştu. Bu süreçte Almanya'da yükselen nasyonal sosyalizmden kaçan Yahudi ve sosyal demokrat bilim adamları ile de Türkiye bir anda yeni model için yeterli kadrolar oluşturma fırsatını yakalamıştı (Tekeli, 2003, s. 76). 1944 yılında çıkan bir kanunla Mühendis Mektebi, İstanbul Teknik Üniversitesi olarak yeniden yapılandırılmıştı. Bütün iyimserliğe ve okulun yüksek hedeflerine karşın gerçeklerin beklentilerin ne ölçüde gerisine düştüğünü Oğuz Atay, Mustafa İnan için yazdığı biyografisinde Türkiye'den neden bir Gauss'un çıkmadığı sorusuna verdiği cevapla anlatır:

> Yalnız bir şey unutulmuştu. Gelenek ve özellikle sistem diye bir şey olduğu unutulmuştu. Doğu'nun sistemsizliği diye bir şey olduğu unutulmuştu. Doğu geleneğinin bilim geleneğiyle nasıl uzlaştırılacağı meselesi unutulmuştu. Aceleden temel ilkeler unutulmuştu. Gauss'un Alman vatandaşlarının ülkeye getirilmesiyle topraktan Gauss'ların fışkıracağı sanılmıştı. Beklenen Gauss meyve vermedi (Atay, 1992, s. 68).

Bu esnada, Süleyman Demirel de yeni geldiği İstanbul'da Doğu sistemi etkisindeki zihniyetini Batı'ya uyarlamak için arayıştaydı. Yıllar sonra verdiği bir mülakatta, eğitimin gayesinin doğru düşünmeyi ve sağlıklı karar vermeyi öğren-

mek olduğunu söyler. Demirel'e göre Doğu ve Batı'yı ayıran hususlardan birisi hadiselere yaklaşım tarzıydı. Buna göre, Batı'nın nedenleri tahlil ederek neticeyi oradan çıkarttığını vurgularken, Doğu'nun neticeyi farz edip sebep aradığından bahseder. Bu noktada kendisinin Batılı düşünce tarzını İTÜ yıllarında formasyonunun bir parçası yaptığına değinir (Arzık, 1985, s. 62). Yine bir başka demecinde, kişisel karar alma sürecini şu cümlelerle anlatır:

> Ben hiçbir meselede peşin hükümlü hareket etmem. Zaten bu böyledir deyip çıkmam. Bana öyle geliyor ki diyerek bir şey vaaz etmem. Her hadisede ona tesir eden faktörleri ararım. İncelerim, ondan netice çıkarırım. Bu insanın yanlış karar vermesini, yanlış hareket etmesini çok kere önler. Başka bir deyişle, hissi olmak veya akli olmak meselesidir bu (Kazdağlı, 1999, s. 46).

Okulun Gümüşsuyu'daki yurduna yerleşmesinin ardından, Süleyman Demirel ilim ve fen ile dolu bir ziyafet masası olarak tanımladığı İstanbul'dan elinden geldiği ölçüde faydalanmaya başlıyordu (Arzık, 1985, s. 65). Önce makine mühendisliğine kaydını yaptırmış olsa da daha sonra inşaat bölümüne geçmişti. Üniversite yıllığında da kendisinden makine fakültesinin inşaat fakültesine muazzam bir hediyesi olarak bahsediliyordu (Mörel, 2015, s. 91). Zira Demirel zorlandıkları derslerde arkadaşlarına yardım etmekle kalmamış, aynı zamanda birçoğunun projelerini bizzat yaparak sene kayıplarını önlemişti (s. 91). Üniversite arkadaşlarından biri olan Yüksel Erimtan ise Demirel ismini ilk olarak "Bir öğrenci Süleyman varmış. Not tutmadan hocaların derslerini dinler, sonradan o dersi arkadaşlarına tekrar anlatırmış. Meşhur hocalarımızdan birinin yanlışını bulmuş," diye konuşulurken duyduğunu anlatır (Erimtan, 2015, s. 90).

Diğer yandan, Süleyman Demirel İstanbul'un hareketli sosyal hayatında çok fazla yer almıyordu. Aslında, burayı da çocukluğunun Isparta'sı gibi ışıklarını uzaktan izlediği bir yer olarak görürken, şehirle çok fazla teması olmadığını itiraf eder. Onun için İstanbul kişisel gelişimi sağlayan bir araç veya kendi tabiriyle bir yere varmak için kullandığı merdivendi (Arzık, 1985). Boş zamanlarında gece hayatıyla ünlü Tünel taraflarına yolu düşse de, ziyaretlerinin sebebi gelecekte çok önemli olacağını düşündüğü İngilizcesini ilerletmek amacıyla kaydolduğu Berlitz Lisan Okulu'ydu. Okulun kayıt ücretini de tutumlu bir şekilde idare ettiği cep harçlığından ödemişti. Bu dönemde, kardeşi Şevket de Mühendis Mektebi'ne kaydolmuş ve iki kardeş geri kalan beş yılı beraber geçirmişlerdi. Bu yıllar boyunca Şevket memleketteki ailelerine yazılan mektuplardan sorumluyken, ellerindeki paranın idaresiyse Süleyman Demirel'deydi. Şevket Demirel o dönemi şöyle anlatır: "En büyük eğlencemiz beş kuruş vererek konsere gitmekti. Okulda iki kız vardı, erkek öğrenciler onları görebilmek için koridorda beklerdi. Kız-erkek arkadaşlıkları söz konusu değildi" (Turgut, 1992, s. 79).

Fakat başka arkadaşlıklar mümkündü. Diğer bütün prestijli okullar gibi, İTÜ de ülkenin dört bir tarafından gelen parlak beyinlere faydalı ilişkiler kurma imkânı sağlıyordu. Türkiye siyasal hayatının önemli figürleri haline gelecek Necmettin Erbakan, Recai Kutan, Turgut ve Korkut Özal kardeşler 1940'lı yıllar boyunca Gümüşsuyu yurdundaydılar. Bu isimleri bir araya getiren en önemli faktör kuşkusuz İslâm'dı. Yıllar sonra, Turgut Özal'ın İslâm'ı İTÜ yıllarında namaz kılan öğrencilerden öğrendiğini söylemesi de aslında o dönemde dinin, çoğunluğu taşradan gelen öğrenciler için ne ölçüde bir sosyalleşme aracı olduğunu gözler önüne serer. Necmettin Erbakan'ı o günlerden tanıdığını söyleyen Özal sözlerine şöyle devam eder: "Ezan Türkçeydi, biz

Arapça ezan okurduk ama gizli okurduk. Gümüşsuyu binasında bir kulübede namaz kılardık. O da gizliydi. Böyle öğrencilerin bir namaz kılması bayağı tehlikeliydi" (Özdemir, 2014, s. 34). Her ne kadar Özal kendisinden bahsetmemiş olsa da, Süleyman Demirel de mescidin düzenli ziyaretçilerinden biriydi. Özal'ın aksine, din bilgisi çocukluk yıllarına dayandığından dolayı buradaki cemaate uyum sağlamakta zorlanmamıştı. Demirel'in öğrenciliği esnasında ilişki kurduğu bir diğer grup da yeni ortaya çıkmaya başlayan ve içlerinde Alparslan Türkeş'in de yer aldığı milliyetçi-Türkçü Nihal Atsız çevresiydi. İkinci Dünya Savaşı öncesinde Almanya ile yakın ilişki içerisinde olan bu grubun ilgisi, savaşın ardından yükselen değer olan Amerika Birleşik Devletleri'ne (ABD) kaymıştı. Hatta grubun önemli isimlerinden Türkeş sonraki dönemde tıpkı Demirel gibi eğitim için ABD'ye gitmişti (Kazdağlı, 1999, s. 102). Bu noktada, Türkeş ve Demirel'in 1955'te aynı yıl içerisinde ABD'de bulunmuş olmalarına rağmen, ilk karşılaşmalarının yıllar sonra, 27 Mayıs'ı izleyen dönemde gerçekleştiğine değinmek gerekir.

Süleyman Demirel'in üniversite yılları boyunca farklı gruplarla ilişkilerini sürdürmüş olmasına rağmen, hiçbirinin gerçek anlamda bir parçası olmaması da dikkat çekiciydi. Üstelik Milli Türk Talebe Birliği ve benzeri öğrenci derneklerine üyeliğine ilişkin bir kanıt da yoktur. Diğer yandan, İkinci Dünya Savaşı sonrası siyasi iklimde ortaya çıkan değişimden kaçınılmaz olarak etkilenmişti. Bu dönemde komünizm karşıtı söylem güçlenirken öğrenciler de politikleşmeye başlamışlardı. 3 Aralık 1945'te, Hüseyin Cahit Yalçın'ın *Tanin*'deki "Kalkın Ey Ehli Vatan" başlıklı makalesi bu süreçte bir dönüm noktası olarak kabul edilebilir. Yazısında *Tan* gazetesinin sahibi Sabiha Sertel'i komünizmi desteklemekle suçlarken, aydınları ve vatandaşları bu ideolojiye karşı mücadeleye davet eden Yalçın, bu uğurda bir vatan

cephesinin oluşumunun gerekliliğine dikkat çekiyordu (*Tanin*, 3 Aralık 1945). Yazı açık biçimde Sertelleri hedef gösteriyordu ve sonuçları da aynı ölçüde tahrip edici olmuştu. Ertesi gün, kitleler, çiftin sahibi olduğu *Tan* gazetesine bir baskın düzenlemiş ve binadaki ekipmanları tahrip etmişti. Sabiha Sertel anılarında, dönemin başbakanı Şükrü Saraçoğlu'nu ve tek parti rejimini öğrenci gruplarını organize etmekle suçlayacaktı (Sertel, 2015, s. 287). Süleyman Demirel, yıllar sonra Fikret Bila ile bir mülakatında, o gün orada olduğunu itiraf ederken, hiçbir şekilde şiddete başvurmadığını ve sadece protesto ile yetindiğini vurgular. O dönemde komünizm karşıtlığının üniversite gençliği arasında çok yaygın olduğundan bahsederken, kendisinin de bu görüşte olduğunu da belirtir (Bila, 2005). Bütün bunlara rağmen, siyaset ve ideolojinin üniversite yıllarında Demirel için asli olmadığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Normal şartlarda, Süleyman Demirel'in üniversiteden mezuniyetinin 1948'de olması gerekirken, 1944 yılındaki bir müfredat değişikliği sonucunda eklenen bir ders, planları değiştiriyordu. Bu dönemde, öğrencilerin boykotuna katılma kararı Demirel'in üniversite yıllarındaki en baskın siyasi direniş eylemiydi ve ileriki yıllarda öğrenci protestolarına bakışını etkilemiş olma olasılığı yüksekti. Fakat yönetimin geri adım atmaması ile mezuniyeti altı ay sonraya, 1949 yılına kalıyordu. Mezuniyetine bir ders varken, özel şirketlerde şantiye şefi olarak çalışıyordu. İlk işleri de Burdur ve Bucak'taki hükümet konaklarının inşalarıydı (Turgut, 1992, s. 91). Bu esnada özel hayatıyla ilgili de önemli bir karar alarak, 1941'de aynı zamanda İslamköy'den uzaktan akrabası olan Nazmiye Şener ile nişanlanıyordu. Çift 12 Aralık 1945'te yapılan bir düğünle evlenmiş ve bu evlilik Nazmiye Demirel'in 2013 yılındaki vefatına kadar neredeyse 65 yıl sürmüştü.

Oğuz Atay ünlü romanı *Tutunamayanlar*'da (2002) İTÜ'den mezun bir grup mühendisin hikâyesini anlatır. Onları, kendi tabiri olan "disconnectus erectus" olarak tanımlayarak düzene yabancılaşmalarından, topluma nasıl uyum sağlayamadıklarından, "mühendis" kimliklerine rağmen günlük hayatın gerekliliklerileriyle nasıl baş edemediklerinden bahseder. Farklı dönem ve koşullardan gelmelerine rağmen, Süleyman Demirel büyük ölçüde Atay'ın "disconnectus erectus"una bir antitez teşkil eder. Zira Demirel pragmatiktir. İstanbul onun için hedeflerine ulaşmasını sağlayacak bir merdivenden fazlası değildi. Üniversitede aldığı eğitim, ona kariyerinin belki de her döneminde başvuracağı analitik düşünmeyi öğrettiği ölçüde değerliydi. Nihayet artık teorik bilgisini pratiğe dökmenin zamanı geldiğinde ülke de çok değişmişti. 1941'de İstanbul'a geldiğinde dünyayı kasıp kavuran savaş bitmiş, ülkede iktidarda olan tek-parti rejimi yönetimi yerini çok-partili siyasete bırakmıştı. Türkiye'nin ve dünyanın şahit olacağı değişimler iyi eğitimli kişilere ciddi fırsatlar vaat ederken, Süleyman Demirel'in de bundan faydalanmak istemesi şaşırtıcı olmayacaktı.

Mezuniyetini izleyen dönemde, Demirel zorunlu hizmeti kapsamında Elektrik İşleri Etüt İdaresi'nde (EİEİ) çalışmaya başlamıştı. Akademide elde edilen teorik bilgiyi saha araştırmalarıyla uygulamaya koymayı amaçlayan EİEİ 1936'da Humboldt Modeli çerçevesinde oluşturulmuş kurumlardan bir tanesiydi (Tekeli, 2003, s. 77). Demirel'in kurumdaki ilk görevi de Gediz Havzası'nın düzenlenmesi için Türkiye'ye gelen bir Amerikalı mühendis grubuna refakat etmekti. Yabancı meslektaşlarıyla geçirdiği dört ay ona iş saha tecrübesinin yanı sıra iyi ilişkiler de kazandırmıştı. Nihayet, 1949 Eylül'ünde *Bureau of Reclamation*'da bir yıl süre ile çalışmak üzere, ABD'ye gönderiliyordu (Turgut, 1992, s. 105-108). Daha sonraları genel müdürlüğünü yürüteceği Devlet

Su İşleri'ne (DSİ) bir model teşkil eden *Bureau of Reclamation* 1902 yılında kurulmuş, çoğunlukla ülkenin batı eyaletlerinde barajlar, sulama kanalları ve elektrik santralleri inşa eden bir devlet kurumuydu (About Us: Mission/Vision, 2015). Demirel de önüne gelen fırsatın büyüklüğünü anlayarak işi tereddütsüz kabul etmişti. Fakat günlük sekiz dolarla sınırlı harcırahının iki kişilik ailesinin geçimi için yeterli olmayacağını düşünerek tek başına gitmeye karar vermişti (Turgut, 1992, s. 108).

ABD ziyareti süresince, Süleyman Demirel çoğunlukla ülkenin batısında yer alan birçok farklı eyaleti ziyaret etme imkânı bulmuştu. Gördükleri onun için çok etkileyiciydi. Hatta bir mülakatında, Colorado Nehri üzerindeki Boulder Barajı'nı gören bir kayanın üstünde üç gün oturup düşündüğünden bahseder (Turgut, 2015, s. 70). Diğer yandan, ileride DSİ'ye uyarlamak için *Bureau of Reclamation*'ın organizasyon yapısını incelemeyi ihmal etmiyordu. ABD'de geçen bir yılın ardından 1950 Eylül'ünde ülkeye dönüyordu. Geri döndüğünde Türkiye'nin de kendisi gibi değiştiğini görecekti. Zira ülke 1946'da çok-partili hayata geçişi tamamlamış, bundan dört yıl sonra da Demokrat Parti (DP) mecliste büyük bir çoğunluk elde ederek iktidara gelmişti. Ülkenin yeni başbakanı Adnan Menderes olurken, cumhurbaşkanlığı koltuğunda da Celal Bayar oturuyordu.

ABD'den dönüşünün ardından, Süleyman Demirel'in Seyhan Barajı'nın sondaj çalışmalarını denetleme göreviyle Adana'ya gönderilmesine karar verilmişti. İlk etapta yurtdışında öğrendiği yeni tekniklerle proje geliştirmede daha faydalı olabileceğini söylese de gelen emir kesindi ve bu sefer eşini de alarak yeni görevine doğru yola çıkıyordu. Adana dönemi çok uzun sürmüyor ve 1951'in Ekim ayında, çift hayatlarının geri kalanını geçirecekleri Ankara'ya geri dönüyordu (Turgut, 1992, s. 112).

Elektrik İşleri Etüt İdaresi'nde geçen üç yılın ardından Süleyman Demirel'den Seyhan Bürosu'nun başına geçmesi istenmişti. Kuruluş yeniden düzenlenerek, Barajlar Dairesi Reisliği adını almıştı. Demokrat Parti'nin hırslı iktisat politikası çerçevesinde yeni projeler âdeta sıraya girmişti. Seyhan'a, yine Demirel'in yürüteceği Demirköprü, Kemer ve Hirfanlı barajlarının projeleri ekleniyordu. Bu dönem, aynı zamanda isminin siyasi çevrelerde duyulmasını sağlayacaktı. Genç bir proje mühendisi olarak başarıları, sadece meslektaşlarının değil, Celal Bayar ve Adnan Menderes gibi siyasetçilerin de dikkatini çekiyordu. 1953'ün Nisan ayında düzenlenen Türkiye Birinci İstişari Enerji Kongresi'nde, Süleyman Demirel devam eden projeler hakkında bir sunum yapmıştı. Konuşması esnasında teker teker her bir projenin yeri, hedefi, maliyeti, rantabilitesi ve iktisadi faydaları hakkında rakamlara dayalı somut bilgiler vermişti (Demirel, 1953). Bayar ve Menderes'in yanı sıra önde gelen diğer Demokrat Parti üyelerinin de bizzat bulundukları kongrede Demirel'in konuya hâkimiyeti ile olumlu bir izlenim bırakmış olması kuvvetle muhtemeldi.

Diğer yandan, Türkiye ile beraber dünya da değişiyordu. İkinci Dünya Savaşı sonrasının iki kutuplu dünyasında rekabet ABD ve Sovyetler Birliği arasındaydı. Komünizm karşıtı yoğun bir propaganda da ABD'nin bu rekabetteki en güçlü silahlarından biriydi. İdeolojik mücadeleyi yürüten en etkili kurum olan *United States Information and Exchange*'in (USIE/USIS) aktivitelerinin dünyada en yoğun olduğu ülkelerden biri de Türkiye'ydi. Zira Türkiye savaşın bitiminin ardından gerek stratejik zorunluluklar gerekse Marshall Yardımı'na duyulan iktisadi ihtiyaç dolayısıyla Batı ile yakın ilişkiler kurmak durumunda kalmıştı. 1952 yılında gerçekleşen NATO üyeliği ile de bu yakınlaşma stratejik bir ortaklığa dönüşüyordu. İktidardaki ABD taraftarı Demokrat Par-

ti'nin de etkisiyle Türkiye sadece ABD'nin en önemli müttefiklerinden biri olmakla kalmayarak aynı zamanda USIS ve USIE gibi kuruluşların komünizm karşıtı propagandalarını sürdürebileceği bir laboratuvar haline geliyordu. Bu vakıflar topluma yönelik propaganda aktivitelerinin yanı sıra öğretim üyeleri ve uzmanlar için değişim programlarını da faaliyete geçiriyorlardı. Bunlara ilaveten üst düzey bürokratlar ve gazeteciler lider bursları, uzman bursları veya gazetecilik bursları aracılığıyla gözlem ve eğitim amacıyla ABD'ye gönderiliyorlardı (Örnek, 2015, s. 176). Bunlardan biri de 1953'te, Başkan Dwight D. Eisenhower'ın dünya barışına katkısı şerefine, başkanın Beyaz Saray'daki ilk doğum gününde bir grup işadamı tarafından kurulan uluslararası değişim programıydı (About Us: History of EF, 2015). Bu çerçevede, Eisenhower Değişim Programı, Soğuk Savaş dönemi komünizm karşıtı ideolojiyi yaymayı görev edinmiş vakıf ve kurumlara ziyadesiyle uygun bir örnek teşkil eder. Programın amacı gelecek vaat eden kişileri Amerikalı muadilleriyle bir araya getirmekti. Türkiye de programa katılan ülkelerden biriydi ve bursiyerler alanlarında kendini kanıtlamış gençler arasından seçiliyordu. Bu kriterler göz önüne alındığında İngilizceye de olan hâkimiyetiyle Süleyman Demirel'in Türkiye'den ilk katılımcı olması da şaşırtıcı değildi.[1] Demirel, 1954 yılında, bu sefer Nazmiye Hanım'ı da yanına alarak ABD'ye doğru yola çıkıyordu. Orada bulunduğu süre boyunca New York, Washington, Boston ve San Francisco'daki farklı organizasyonlara, özellikle de faaliyet süreçlerini incelemek amacıyla ziyaretlerde bulunuyordu. Gezinin süresi bir yıl olmasına rağmen, çift Ankara'ya iki ay erken dönüyordu (Turgut, 2014, s. 121). ABD'de geçen döne-

1 1950'li yıllarda Süleyman Demirel'in ardından 1956'da Mahmut Sevek Sipahi, 1957'de Nezir Kırdar, 1958'de Veli Aytekin ve 1959'da Esrel Erkmen bursiyer olarak ABD'ye gönderilmiştir (About Us: Meet Our Fellows, 2015).

min Demirel'in siyasi kariyeri boyunca benimseyeceği komünizm karşıtı söylemin oluşumuna büyük katkı sağlamış olması da kuvvetle muhtemeldir.

Ankara'ya dönmesinden kısa bir süre sonra, 1955'in Eylül ayında, dönemin Bayındırlık Bakanı Kemal Zeytinoğlu Süleyman Demirel'i ofisinde ziyaret ediyordu. Bakanın sebebi ziyareti, Demirel'e DSİ genel müdürü olarak atandığı bilgisini vermekti. 31 yaşındaki genç bir bürokrat için bu büyük bir fırsat olsa da Demirel, kurum içerisindeki hiyerarşik yapıyı da göz önünde bulundurarak, kararı kabul etmekte tereddüt ediyordu. Hatta daha da temkinli davranıp, ilk iş olarak halihazırda genel müdür olan Hikmet Turat'ı arayarak çekincesini bildiriyordu. Sonraki birkaç gün boyunca da yeni ofisine gitmiyordu. Fakat emir doğrudan bakandan geldiği için reddetmek söz konusu değildi. Demirel'in atanmasına ilk tepki, kurumun tecrübeli bölge müdürlerinden gelmişti. Şahsına yönelik muhalefeti engellemek için bölge müdürlerini teker teker Ankara'ya davet ederek birebir görüşmeler gerçekleştiriyordu. Bu süreçte Demirel meselelere hâkimiyetini göstererek kendini kabul ettirmeyi başarmıştı (Turgut, 1992, s. 131).

Süleyman Demirel'in DSİ'de geçen beş yıllık görevinde ziyadesiyle başarılı olduğunu söylemek abartı olmaz. Kendisiyle çeşitli vesilelerle birlikte çalışmış olan Tuğrul Erkin, Demirel'in kendi döneminin bürokratları içinde efsaneleştiğini anlatır. Bunda da en büyük etken çok genç yaşta çok önemli bir kurumun başına atanmış olmasıdır (Erkin, 2017). Yeni görevindeki ilk gününde, Demirel DSİ'nin kapısına, "Görevimiz, Türk insanının ihtiyacı olduğu suyu bulmaktır," cümlesini yazdırmıştı. Hemen sonrasında da kurumu daha verimli hale getirecek reformlara başlamıştı. Aslında yaptığı, *Bureau of Reclamation*'da incelemiş olduğu modelin büyük ölçüde DSİ'ye uygulanmasıydı. Bu çerçevede, ku-

rum içi iyi işleyen bir iletişim ağı oluşturulmuştu. Bölge müdürlüklerinde kütüphaneler kurdururken, bir yandan da aylık bültenler yayımlamaya başlamıştı. Bu esnada genç mühendisler daha gelişmiş teknikleri öğrensinler diye ABD'ye gönderiliyordu. Bütün bunların sonucunda, DSİ modern Türkiye tarihindeki en başarılı kuruluşlardan biri haline gelmişti (Turgut, 2015).

DSİ yıllarının Süleyman Demirel'in siyasi kariyerine de önemli katkısı oldu. Zira Demirel'in bürokrattan siyasetçiye evrilmesi 1955'ten sonra başladı. Bu durumda, iktidar partisinin en tepesindeki üyeleriyle kurduğu sağlam ilişkiler de önemli rol oynamıştı. Projelendirilmesinden tamamlanmasına kadar her aşamasında önemli rol aldığı Seyhan Barajı'nın 8 Nisan 1956'daki açılış töreninde ilk ve tek konuşmayı Adnan Menderes'in isteği üzerine Süleyman Demirel yapıyordu. O günkü heyecanını da şöyle anlatır:

> Konuştuğum kürsünün arkasında Bayar, Menderes, önümde dağ-taş insan... Karşıdan da güneş gözüme doğru geliyordu. Önce titrediğimi, sallandığımı hissettim. Ama bu çabuk geçti. Sanki hiç o heyecanı yaşamamıştım. Konuşma bitti. Sadece ben konuştum o gün. Tören alanı birden boşaldı. Bir kayanın üstüne oturdum, oradan barajı ve Seyhan'ı uzun süre izledim. Etrafta kimseler kalmamıştı (Turgut, 2015, s. 72).

O gün Bayar ve Menderes ile çekilen fotoğrafı Güniz Sokak'taki evinin çalışma odasında hâlâ başköşede durur. Diğer yandan, Menderes'in de genç bürokrata ilgisi dikkat çekiciydi. Hatta Hulusi Turgut, başbakanın bakanlar kurulu toplantılarından birinde Demirel için kurduğu "Bu çocuğa dikkat ediniz, geleceğin başvekilidir," cümlesinden bahseder (Turgut, 1992, s. 132). İşadamı Şarık Tara bir yazısında Demirel ve kendisi için "İkimiz de Adnan Menderes'in sev-

gili çocuklarıydık," ifadesini kullanır (Tara, 2015, s. 84). O dönem DP'nin önemli bürokratlarından İhsan Sabri Çağlayangil ile Süleyman Demirel'in tanışmaları da Adnan Menderes vesilesiyle olmuştu. Valisi olduğu Bursa'nın sulamayla ilgili bir sorununun çözümü için Menderes'i ziyarete giden Çağlayangil, başbakan tarafından Demirel'e yönlendirilmişti. Valiyi dikkatle dinleyen Demirel, sorunun farkında olduğunu fakat teknik nedenlerle yardımcı olamayacağını kibar bir üslup ve ziyadesiyle detaylı bir biçimde anlatmıştı. Çağlayangil ise genç genel müdürün konuya hâkimiyetinden ve Bursa'yı kendisinden daha iyi bilmesinden ziyadesiyle etkilenmişti (Cılızoğlu, 2007, s. 117). Diğer yandan, Bayındırlık Bakanlığı'nın Demirel'e desteği ise Kemal Zeytinoğlu'ndan sonra göreve gelen Tevfik İleri döneminde de kesintisiz devam ediyordu (Komsuoğlu, 2008, s. 115).

DSİ yıllarının Süleyman Demirel'in ilerideki siyasi kariyerine yegâne faydası önde gelen DP'lilerle kurulan iyi ilişkiler değildi. Görev süresi boyunca farklı bölgelere yapmış olduğu seyahatlerde sadece ülkeyi karış karış tanımakla kalmıyor, ilerideki potansiyel seçmenleriyle ilgili gözlem yapma imkânı da buluyordu. Bu noktada, 1958'de bir DSİ bültenine yazdığı "Bir Seyahatin İzlenimleri" başlıklı makale özellikle merkez sağın kalkınmacı, milliyetçi, muhafazakâr söylemine dair işaretler içermesi açısından dikkat çekiciydi. Makaleye ülkeyi ve vatandaşları överek başlayan Demirel, hemen ardından sorunlara ve çözümlerine değinir. Aynı şekilde Cumhuriyet'in kısa sürede elde ettiği ilerlemeyi anlatırken dine değinmeyi de ihmal etmez. Kurduğu "Bor Ortaokulunda 415 öğrenci mevcuttur. Bunun 185'i köy çocuğudur," ya da "Kayseri İmam-Hatip Okulunda genç kafaların aldığı şekil Türkiye'nin iman davasının çok yüksek delilidir," (Turgut, 1992, s. 141) gibi cümleler bu minvalde değerlendirilebilir. Demirel yazısını "Seyahat izlenimimin bir

kere daha bende bıraktığı kanaat şudur ki, mamur ve medeni Türkiye olmayacak bir şeyin tasavvuru değildir. Fakat azim, enerji, gayret ve iman işidir," cümlesiyle bitirir (s. 142). Makalede dikkat çekici bir diğer nokta, dikkatle bakılması halinde dahi yazarının bir bürokrat mı siyasetçi mi olduğunun anlaşılamamasıydı. Demirel'in bir yıl sonra yaptığı radyo konuşmalarında da üslubu teknikten ziyade siyasiydi.

Demokrat Parti iktidarı ve çok-partili hayat ordu içerisindeki bir cuntanın 27 Mayıs 1960'ta yönetime el koyması ile sona erdi. Celal Bayar ve Adnan Menderes de dahil olmak üzere önde gelen birçok DP'li tutuklandı, meclis feshedildi. Tüm bunlar cereyan ederken Süleyman Demirel sulama ve drenaj konulu bir uluslararası konferans için İspanya'daydı. 10 Haziran'da Ankara'ya dönüşünün hemen ardından hem kendisini hem de bağlı olduğu bakanı korumak amacıyla istifasını veriyordu. Bunu aynı zamanda cuntanın hükümete yönelik tepkisinin kendisine yönelmesini engellemek maksadıyla atılmış pragmatik bir adım olarak da değerlendirmek mümkündü. Bu istifa Demirel'in bürokrasi kariyerinin de sonuydu.

Süleyman Demirel'in yaşamının ilk döneminin ona siyasi kariyerinin farklı evrelerinde sıkça kullanacağı geleneksel anlamda bir pragmatizm kazandırdığı söylenebilir. Bir ailenin hayatındaki en önemli belirleyicinin hava şartları olduğu, belirsizlik ve güvencesizliklerle dolu köy hayatının Demirel'deki yansımaları kadercilik ve bunu izleyen bir kısa vadeli çarelerle günü kurtarma çabasıdır. Diğer yandan, Anadolu kökeni, çoğunlukla sadece seçim meydanlarında kullandığı yerel aksanı ile seçmenine onlardan biri olduğu mesajını vermeyi başarır. Bu, büyük kısmı yerleşik siyasi elitler olarak adlandırılabilecek sınıfa mensup rakiplerine karşı belki de en önemli avantajıdır. 1941'de İstanbul'a geldikten sonra ise hayatının neredeyse her dönemin-

de problemleri çözerken kullanacağı analitik düşünceyi öğrenir. Bu hayatının yeni bir evresidir. İTÜ yıllarında başarılı bir öğrenciyken, İslâmcı ve milliyetçi gruplarla da iletişim kurar. Mezuniyetinin ardından, 1949 ve 1954 yıllarındaki iki ABD seyahatinde sadece teknik konuları öğrenmekle kalmayarak komünizm karşıtı görüşlerini de güçlendirir. Sonrasındaki DSİ yılları boyunca Bayar ve Menderes gibi isimlerin dikkatini çektiği bürokratlık kariyeri 27 Mayıs askerî darbesiyle sona erer. Bu çerçevede özellikle mühendislik eğitiminin Demirel'e analitik düşünme yetisinin yanı sıra modern anlamda bir pragmatizm kazandırdığını söylemek mümkündür. Nilüfer Göle *Mühendisler ve İdeoloji* adlı çalışmasında, 1980 sonrası dönemde kurulan Anavatan Partisi'nin arkasındaki mühendis zihniyetini "dava adamı yerine teknik adamı yeğleyen, ilkesel ve ideolojik inançlar yerine icraata yönelik pragmatik yaklaşımı benimsemiş olmak" şeklinde tarif eder (Göle, 2012, s. 15). Süleyman Demirel'i anlamak ise hem daha kolay hem de daha karmaşıktır. Zira Demirel pragmatizmi de çoğunlukla ideolojilere mesafeli durmayı yeğlerken, yine pragmatizm çerçevesinde, yeri geldiğinde, sadece fayda sağlamak için ideolojik söylem ve tutum benimsemekten de kaçınmayacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

Yükseliş
(1960-1964)

27 Mayıs 1960 sonrası siyasetteki gelişmeler hızlı ve çarpıcıydı. Müdahalenin mimarı Milli Birlik Komitesi'nin (MBK) meclisin feshini açıklamasının hemen ardından İstanbul Üniversitesi'nden bir grup profesör yeni anayasa metnini yazmak için Ankara'ya davet edilmişti. Komisyonun başı, aynı zamanda üniversitenin de rektörü olan, Anayasa Hukuku Profesörü Sıddık Sami Onar'dı. MBK'nın bu adımı cuntanın iktidarda uzun süre kalma niyetinin olmadığı yönünde de yorumlanabilir. Hatta Feroz Ahmad'a göre, sürece aydınların dahil edilmesi 27 Mayıs'ı bir askerî darbeden kurumsal devrime dönüştürmüştü (Ahmad, 1993, s. 127). MBK lideri Cemal Gürsel de, müdahalenin hemen ardından, diktatör olmayacağını söylüyor ve en kısa sürede demokratik düzene geri dönüleceğini vurguluyordu (*Milliyet*, 28 Mayıs 1960). Fakat bütün bu açıklamalara ve hamlelere rağmen yeni hükümet komite üyeleri arasından seçiliyordu. Başbakanlık görevini üstlenen Cemal Gürsel, müdahaleyi izleyen üç ay içerisinde, ülkeyi seçime götüreceğini söylüyordu (*Milliyet*, 29 Mayıs 1960). Diğer yandan, ana akım medyada MBK'ya

ciddi anlamda destek vardı. *Milliyet* gazetesinin 4 Haziran tarihindeki başyazısı âdeta 27 Mayıs'a övgü niteliğindeydi. "27 Mayıs bir ihtilal değildir" başlıklı makalede ordunun bu süreçteki üslubu övülürken, yabancı basında kullanılan "zarif ihtilal" veya "centilmenler ihtilali" gibi başlıklara atıf yapılıyordu. Yazara göre, ihtilali eşi görülmemiş yapan beş ana faktör meşruiyeti, kan dökülmemesi, kahraman yaratılmaması, iktidar hırsından yoksunluğu ve partizan olmamasıydı (*Milliyet*, 4 Haziran 1960). Büyük şehirlerde müdahaleyi destekleyen bir havadan bahsetmek mümkün olsa da Anadolu'da durum biraz farklıydı. Erozan ve Aslaner, Anadolu'nun bazı şehirlerindeki yerel basını incelediklerinde, sistemli propagandaya rağmen askerî müdahaleye yönelik ufak çaplı memnuniyetsizlikten bahsederler (Erozan ve Aslaner Karayel, 2015). Bu tepki, yeni dönemin siyasi aktörleri için ciddi bir oy potansiyeli anlamına gelirken, bunlardan biri de o dönem hayatının yeni bir safhasının eşiğinde olan Süleyman Demirel'di.

DSİ'deki görev süresi boyunca iş yoğunluğu dolayısıyla askerlik görevini erteleyen Demirel istifasının ardından kaçak durumuna düşmüş ve Ankara Merkez Komutanlığı'nda gözaltına alınmıştı. MBK'nın o dönemdeki belki de en etkili ismi olan Alparslan Türkeş ile de yolları bu süreçte kesişiyordu. Müdahalenin ardından başbakanlık müsteşarlığı görevini yürüten Türkeş anılarında bir dönem asteğmeni olarak görev yapmış DSİ çalışanı Talat Çağman'ın kendisini ziyaret ederek Süleyman Demirel'in serbest bırakılmasını talep ettiğini anlatır. Arkadaşının ricasını kırmayan Türkeş, Demirel'i en kısa sürede birliğine teslim olma koşuluyla bıraktırıyordu. Burada dikkat çekici bir diğer nokta ise dönemin başbakanlık müsteşarı Türkeş'in DSİ'nin varlığından dahi haberdar olmamasıydı. Diğer yandan, Süleyman Demirel ismini de ilk kez bu görüşmede duyduğunu söyleyecek-

ti. Çağman sonraki dönemde başbakanlığı iki kere daha ziyaret ediyordu. Bunlardan ilki, 12 Temmuz 1960'ta yedek subaylığı başlayan Demirel'in Ankara bölgesinde bir okulda kalması, ikincisi ise kıta hizmetini Devlet Planlama Teşkilatı'nda (DPT) yapması içindi. Türkeş her iki isteği de kabul ediyordu (Turgut, 1995, s. 265). Kaderin bir cilvesi olarak, Demirel'in askerî öğrencilik döneminde bulunduğu Ordu Donatım Okulu'nun (Ordonat) komutanı ise Kurmay Albay Kenan Evren'di (Turgut, 1987, s. 60).

Ordonat'ta geçen altı ayın ardından Süleyman Demirel başbakanlığa bağlı bir kurum olan DPT'ye gönderildi. 30 Eylül 1960 tarihinde iktisadi, sosyal ve kültürel gelişmenin tahsisi için kurulan DPT'nin ana hedefi kalkınma planlarının hazırlanması ve uygulanmasıydı (Bakanlığımız: Tarihçe, 2016). 1961 Anayasası'nın 129. maddesi[1] ile kurumlaşan DPT, planlı ekonominin uygulanması açısından 1960-1980 yılları arasındaki en önemli kurumlarından biri haline geliyordu. Fakat Türkiye'de devlet planlamasının kökleri daha da eskiye gider. 1950'li yılların sonlarında ekonomide ortaya çıkan sorunların çözümü için Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD) gibi kurumlar dönemin başbakanı Adnan Menderes'e planlamanın gerekliliğinden bahsetmişlerdi. Türkiye'de devlet planlamanın başlangıcına ilişkin çalışmasında Vedat Milor, kalkınma planının oluşturulması hususunda dönemin hükümetine yurtdışından yapılan ve sürekli artan bir baskıya değinir. Bunun neticesinde, Hollandalı uzman Jan Tinbergen bir kalkınma planı hazırlaması için Türkiye'ye davet edilmişti (Milor, 1990, s. 14). Tinbergen 1959'da geldiğinde amacı

1 Madde 129. İktisadi, sosyal ve kültürel kalkınma plana bağlanır. Kalkınma bu plana göre gerçekleştirilir. Devlet Planlama Teşkilatının kuruluş ve görevleri, planın hazırlanmasında, yürürlüğe konmasında, uygulanmasında ve değiştirilmesinde gözetilecek esaslar ve planın bütünlüğünü bozacak değişikliklerin önlenmesini sağlayacak tedbirler özel kanunla düzenlenir.

Türklerden oluşan bir uzman grubu oluşturmaktı. O dönemde Süleyman Demirel de DSİ'nin başındaydı ve planın hazırlanmasında ikili birlikte çalışmıştı (Turgut, 1992, s. 177). Diğer yandan, Tinbergen ve asistanı Koopman'ı ülkeye davet eden hükümetin aslında kapsamlı bir iktisadi reform yapma gibi bir niyeti yoktu. Bu çerçevede, planı hazırlamak için üst seviyedeki bürokratlardan bir komite oluşturulsa da hükümet Koopman'ın gerekli desteği almasında ve veri toplamasında zorluklar çıkarma yoluna gitmişti (Milor, 1990, s. 14). Fakat 27 Mayıs sonrasında iktidarı ele geçiren cuntanın planlamaya devam etme yönündeki iradesiyle DPT bir anda Türkiye'nin en parlak beyinleri için bir çekim merkezi haline gelmişti. Bunlardan biri de ilk başvurusunda ABD'den yüksek lisans derecesi olmadığı gerekçesiyle reddedilen Güngör Uras'tı. Anılarında Amerikan tarzı bir kuruluş olan DPT'nin yöneticilerinin yine ABD üniversitelerinde eğitim almış adayları tercih ettiğini anlatıyordu (Akman, 2012, s. 144). Çalışanların büyük kısmı da Mülkiye'den akademisyenler, İstanbul Üniversitesi ve Robert Kolej'den iktisatçılar ve Türkiye Sanayi Kalkınma Bankası uzmanlarından oluşuyordu. Aralarında Atilla Karaosmanoğlu, Besim Üstünel, Nur Yalman, Talat Halman, Sadun Aren, Osman Nuri Torun ve Turgut Özal'ın da olduğu birçok önemli ismin yolu DPT'den geçmişti (s. 170). Bunlardan biri de Süleyman Demirel'di. Askerî okuldaki eğitiminin ardından geri kalan görev süresinin tamamını DPT'de geçiriyordu. Demirel'in kuruluştaki memuriyeti zorunluluk neticesinde olsa da, planlamadaki günlerinin devlet yönetimi ve iktisadi kalkınma konusunda kendisine önemli tecrübe sağladığını söylemek mümkündü. Güngör Uras da Demirel'in başbakanlık dönemlerinde DPT'den faydalandığını söylerken, kurumun müsteşarının bakanlar kurulu toplantılarında kendisinin hemen yanındaki koltukta oturduğunun altını çizer (Akman, 2012, s. 167).

Süleyman Demirel DPT'deki görevine devam ederken genel müdür olduğu dönemdeki bazı baraj ihalelerindeki yolsuzluk iddiaları hakkında ifade vermesi için mahkemeye çağrılmıştı. Söz konusu suçlamaların gerçekle ilgisi olmadığı kanıtlanmış olsa da dosyanın kapatılabilmesi için kendisinin ifadesi gerekiyordu. Komisyonun başındaki Erhan Bener anılarında Demirel'in mahkemeye tam vaktinde, çantasında bir sürü dosyayla geldiğini ve ifadesi boyunca kibar bir İstanbul şivesi ile konuştuğunu anlatır. Süleyman Demirel'e göre dava aslında "siyasi"ydi. Bu nedenle, mahkemenin teknik konularda sorduğu sorulara cevap vermek yerine, 27 Mayıs sonrası olağanüstü yöntemlerle yapılan soruşturmaları, kişilerin yargıç olmayanların karşısına çıkarılmasını eleştiriyordu. Bunların anayasaya ve insan haklarına aykırı olduğunu söyler. Aslında yaptığı DP döneminin ve Adnan Menderes'in savunmasıydı (Bener, 1978, s. 53). Söz konusu savunma ilk etapta Demirel'in pragmatizmi ile çelişiyor gözükse de kendisinin Menderes ve DP çevreleri ile yakınlığı düşünüldüğünde çok fazla bir seçeneği olmadığı da anlaşılır.

Süleyman Demirel 1962 yılının ilk aylarında askerliğini tamamladığında Türkiye siyasetinde önemli gelişmeler yaşanmıştı. Cemal Gürsel ve MBK'nın ılımlı üyeleri daha önce beyan ettikleri demokratik düzene dönüş çerçevesinde 13 Kasım 1960 tarihinde komite içindeki radikal grubu tasfiye etmişlerdi. Aralarında Alparslan Türkeş, Orhan Erkanlı ve İrfan Solmazer'in de bulunduğu 14 üye önce emekliye sevk edilmiş, ardından da yurtdışı elçiliklerde görevlere atanmışlardı. Bu, aynı zamanda MBK'nın da sonu anlamına geliyordu. Tasfiyenin ardından Cemal Gürsel söz konusu üyelerin demokrasi yerine bir diktatörlük rejimi kurmak istediklerini söylerken, ertesi günkü *Milliyet* gazetesinin manşetinde genç kitlelerin Gürsel'i demokrasinin teminatı ilan ettikle-

ri yazılıydı (*Milliyet*, 15 Kasım 1960). Basındaki yansımalar abartılı olsa da demokrasiye dönüş anlamında ciddi bir engelin ortadan kalktığı açıktı. Diğer yandan, MBK sonrası süreçte 27 Mayıs benzeri hareketlerin önüne geçilebilmesi ve emir komuta zincirinin yeniden işler hale getirilmesi amacıyla Cevdet Sunay ve Cemal Tural gibi önemli generallerin de desteğiyle Silahlı Kuvvetler Birliği (SKB) kurulmuştu. Böylece bir yandan genç subaylar izlenirken, diğer yandan da MBK üyelerinin aktiviteleri mercek altına alınıyordu. SBK zamanla güçlenerek parlamenter hayata dönüşün yegâne garantörü haline gelmişti (Ahmad, 1977, s. 168).

Kurucu Meclis'in faaliyete geçtiği 4 Ocak 1961'de Fahri Özdilek, Cemal Gürsel'in mümkün olan en kısa sürede ülkeyi seçimlere hazırlamayı telkin eden mesajını okudu. Amaç İkinci Cumhuriyet'in kurulmasıydı (*Milliyet*, 7 Ocak 1961). Siyasette normalleşme, sonraki günlerde İçişleri Bakanlığı'na yapılan yeni parti kurma başvurularıyla devam etti. Aslında, kulis faaliyetleri çok daha önce 14'lerin tasfiyesini izleyen günlerde başlamıştı. Siyasetçiler kapatılan DP'nin oylarına talip olacak bir parti kurmayı amaçlıyordu (Kalpakçıoğlu, 1968, s. 23). Yeni Türkiye Partisi'nin (YTP) kurucusu Ekrem Alican bu isimlerden biriydi. Maliye Bakanlığı'ndaki görevinden istifa edip 1950 ve 1954 yıllarında DP'den seçilerek meclise giren Alican, 1955'te sekiz milletvekili ile DP'den ayrılmıştı. Daha sonra iktidar partisinden kopan diğer üyelerin kurduğu Hürriyet Partisi'nden aday olsa da seçilememişti. Alican'ın siyasete dönüşü ise 27 Mayıs'ı izleyen dönemde Maliye Bakanlığı'na atanmasıyla olmuştu. Siyasi faaliyetin tekrar başlamasıyla da YTP'yi kurarak DP sonrası boşluğu doldurmak istiyordu. Fakat Ekrem Alican kişiliği, belagati ve geçmişi ile geniş kalabalıkları etkilemeyi haiz değildi. Dönemin gazetecilerinden Özdemir Kalpakçıoğlu'na göre YTP siyasetten anlamayan idarecilerin

sevimsizlik anaforuna kapılıp giderken, tüm bunların merkezinde de yine Alican duruyordu (s. 23). Bu yaklaşım biraz ağır dursa da doğruluk payı vardı. Zira Alican bir politikacıdan ziyade teknokrat profili çiziyordu. Diğer yandan, 27 Mayıs'a karşı olmak bir yana, müdahale sonrası kurulan hükümette görev almış olması kendisi için ziyadesiyle olumsuz bir etiketti. Bunlara ilaveten, Cemal Gürsel'in kendisine yönelik desteği, Alican'ın oylarına talip olduğu tabana daha da yabancılaşmasına sebep oluyordu. Bütün bu faktörler dolayısıyla kuruluşunu izleyen ilk günlerde dahi Adnan Menderes ve DP'nin mirasçısının Alican ve YTP olmayacağı büyük ölçüde belliydi.

Sağ siyasetteki bu boşluğu 11 Şubat 1961'de Adalet Partisi'ni (AP) kuran emekli General Ragıp Gümüşpala değerlendiriyordu. Zaten partiyi bir araya getiren de 27 Mayıs müdahalesinden kaynaklanan mağduriyetin yanı sıra müdahaleye karşı olanları bir araya getirme duygusuydu (Demirel, 2004, s. 28). Kurucuların neredeyse tamamının müdahale sonrası bir şekilde mağduriyet yaşamış olması bu iddiayı güçlü kılar.[2] Örneğin, Ragıp Gümüşpala 27 Mayıs sonrası Genelkurmay Başkanlığı'na atanmasına rağmen, iki ay geçmeden MBK tarafından 5.000 subayla birlikte emekli edilmişti. Bu kişiler daha sonra Emekli İnkılap Subayları Derneği çatısı altında bir araya gelirken kısaca "EMİNSU" olarak anılıyordu. AP'nin kuruluş sürecindeki siviller ise sağ siyaset içerisindeki farklı görüşleri temsil ediyordu. Bir yanda Gökhan Evliyaoğlu ve Hami Tezkan gibi pan-Türkist aşırı sağın temsilcileri yer alırken, diğer tarafta Türkiye Köylü Partisi'nden gelen ve Prens Sabahattin'in fikirlerinden etkilenmiş bir liberal olan Tahsin Demiray duruyordu. Jacob M. Landau AP'nin kuru-

2 Adalet Partisi'nin kurucuları Ragıp Gümüşpala, Tahsin Demiray, Şinasi Osma, İhsan Önal, Etem Menemencioğlu, Mehmet Yorgancıoğlu, Muhtar Yazır, Necmi Öktem, Cevdet Perin, Emin Acar ve Kamuran Evliyaoğlu'dur.

luş yıllarındaki başarısını bu etkili gruplardan gelen desteğe ve yürüttüğü pragmatik siyasete bağlarken, söz konusu grupların parti içinde etkili hiziplere dönüşmediğinin altını çizer. Zira ortak hedef DP'den kalan boşluğu doldurmaktı (Landau, 1991, s. 137). Buradan yola çıkarak, AP'nin kuruluşundaki itici gücün ideoloji olmaktan ziyade DP taraftarlarının oylarına talip olma isteği olduğunu söylemek mümkündür. Fakat 27 Mayıs'ı izleyen dönemde partinin mücadelesi kolay olmaz. Ümit Cizre, AP'nin sivil-asker ilişkilerinde önemli bir yeri olduğundan bahseder. Öncelikle parti mevcudiyetini bir askerî müdahaleye borçluydu. Diğer yandan, AP'yi Türkiye'nin siyasal hayatında benzersiz kılan, partinin ideolojisini belirleyen, siyasetini şekillendiren ana faktörün yine Silahlı Kuvvetler olmasıydı. Hatta Cizre'ye göre kuruluşundan kapanışına, ordu faktörünün parti gündeminde yer almadığı tek bir gün dahi olmamıştı (Cizre, 2002, s. 35). Bu iddiayı doğrular nitelikte partinin tasfiyesi de yine 12 Eylül 1980'de bir başka askerî darbe neticesinde olacaktı. Bu çerçevede, aynı şartların 1964'te partinin başına geçecek olan Süleyman Demirel'in siyasete bakışını şekillendirmede etkili olduğu söylenebilir. Zira Demirel siyasi kariyeri boyunca sıklıkla farklı faktörler arasındaki dengeyi göz önünde bulundurmanın ve korumanın öneminden bahseder. Bu da aslında AP'nin doğup büyüdüğü siyasi iklimin ve dönemin koşullarının Demirel'in ihtiyatlı ve pragmatik yaklaşımını nasıl etkilediğini gözler önüne serer.

Siyasi faaliyetin başlamasından kısa bir süre önce Ragıp Gümüşpala eski Emir Subayı Şinasi Osma'ya yazdığı mektupta siyasi parti kurma niyetinden bahsediyordu. Asıl amacı DP taraftarlarının desteğini almak için Osma'dan grupların nabzını yoklamasını istiyordu. Pazarlıklar sürerken liderlik konusu ortaya atılıyor ve hizipler farklı isimlerle masaya geliyorlardı. Bazı emekli subaylar MBK'nın Gümüşpa-

la'ya âdeta alerjisi olduğunu iddia eder ve o dönem İsviçre'de olan Ali Fuat Başgil'in ismini öne sürseler de Başgil'in parti fikrini çok erken bulmasıyla bu ihtimal masadan kalkıyordu (Kalpakçıoğlu, 1968, s. 24). Tam da bu sırada, Yassıada'dan tahliye edilen Fahrettin Kerim Gökay özellikle İstanbul'daki DP'liler arasında bir heyecan yaratsa da bu süreç Gökay'ın YTP'ye katılmasıyla başlamadan biter. En son temasa geçilen Ali Fuat Cebesoy'un yeni bir maceraya atılmak niyetinde olmadığını söylemesiyle beraber arayış da son buluyordu (s. 28-29). Partinin lideri Ragıp Gümüşpala olacaktı. Dönemin hassasiyetleri ve Gümüşpala'nın kişiliği bir arada düşünüldüğünde bunun dengeli bir tercih olduğu söylenebilir. Zira kendisi ılımlı bir figür olmasının yanı sıra işbirliğine de açık olmasıyla dikkat çekiyordu. Bu tutum parti içerisindeki bütün hiziplerle ilişki kurmasını sağlıyordu. Parti içerisindeki sert muhalefet yanlısı müfritlerle ılımlılar arasındaki dengeyi korumayı da biliyordu. Bu çerçevede Ragıp Gümüşpala kritik geçiş döneminde önemli rol oynayarak sadece AP'yi bir arada tutmakla kalmaz aynı zamanda çok-partili hayatın kesintiye uğramamasını da sağlar (Demirel, 2004, s. 32). Kuşkusuz bu süreçte başta ordu olmak üzere farklı aktörlere tavizler vermesi gerekiyordu. Bundan dolayı, Ümit Cizre dönemin ünlü ismi gazeteci Cüneyt Arcayürek'ten aktararak, AP'de Ragıp Gümüşpala liderliği dönemini "titrek muhalefet" yılları olarak tanımlar (Cizre, 2002, s. 56). Buna rağmen, Gümüşpala, DP taraftarlarına mesajlar gönderme fırsatlarını da kaçırmıyordu. Bir konuşmasında, o dönem eski demokratlar için kullanılan "düşük" ve "kuyruk" yakıştırmalarını eleştirerek, "Bu memlekette ne kuyruk vardır ne düşük, sadece birbirine eşit vatandaşlar vardır. Aksini söylemek yanlış ve kasıtlıdır. Vatandaşları birbirine düşürür. Tekrar ediyorum, kuyruk da yoktur, düşük de yoktur. Namuslu vatandaşlar vardır. Bu gibi sıfatları kullanmaya da

hakkımız yoktur," demişti (*Milliyet*, 6 Mart 1961). Bu, aslında DP oylarını kazanma amacı taşıyan pragmatik bir hamleydi. Dönemin AP'li siyasetçilerinden Mehmet Turgut'a göre Gümüşpala'nın bu çıkışı parti için bir dönüm noktasıydı zira AP o günden itibaren milletin kalbine en sağlam şekilde girmeye başlamıştı (Turgut, 1990, s. 81). Bütün bu coşkuya rağmen, Ragıp Gümüşpala'nın çoğunlukla ordunun ve muhalefetin tepkisini çekmemek için temkinli davrandığının altını çizmek gerekir.

27 Mayıs'ın etkilerinin hâlâ güçlü bir şekilde devam ettiği bir siyasi konjonktürde AP'nin eğilmesi gereken başka konular da vardı. Bunların başında da anayasa referandumu geliyordu. Çok fazla bir seçeneği olmayan Gümüşpala çekimser bir tonla da olsa komisyon tarafından hazırlanan taslağı desteklediğini açıklamıştı. Diğer yandan, İsmet İnönü'nün damadı Metin Toker'in sahibi olduğu *Akis* dergisinde yayımlanan bir makalede DP'nin mirasçısı olan AP'nin seçmenini metnin reddi yönünde teşvik ettiği iddia ediliyordu. Daha da ilginç olan ise, yazarın yine de referandumdaki evet oylarının oranının % 90 olması yönündeki beklentisiydi (*Akis*, 10 Temmuz 1961). 9 Temmuz 1961'de yapılan, katılım oranının % 81 olduğu referandumdaki evetler % 61,7 ile sınırlıydı. Bunun MBK'nın tahminlerinin çok altında olmasının yanı sıra Aydın, Bursa, Manisa, Kütahya, Samsun ve İzmir gibi DP'nin güçlü olduğu bölgelerde hayır sonucu çıkması daha da düşündürücüydü (TÜİK, 2008, s. 2-8). Diğer yandan, sonuçlar henüz emekleme aşamasında olan AP'ye umut vermişti. Referandumdan bir hafta sonra, AP'li Gökhan Evliyaoğlu bir yazısında, katılım oranı ve hayırcıların sayısı üzerine düşünmek gerektiğinden bahsediyordu. Zira çıkan sonuç mecliste de birtakım değişimlere sebep olabilirdi. Yazı "Referandum neticesinden çıkartılacak bir diğer husus da 27 Mayıs'tan bu yana ele alınan bütün mem-

leket şümul meselelerin ve davaların bu neticelerin ışığında yeniden gözden geçirilmesi zaruridir," cümlesiyle son buluyordu (*Son Havadis*, 15 Temmuz 1961). Bütün bu gelişmeler yaklaşan seçimleri hem AP hem de siyasi rejimin geleceği için daha kritik hale getirmişti.

Kurucu Meclis'in 21 Temmuz'daki toplantısında seçimlerin 15 Ekim tarihinde yapılmasına karar verildi. Propaganda ise bir ay öncesinde, 15 Eylül'de başlayacaktı. Tesadüfen yine aynı tarihte Fatin Rüştü Zorlu ve Hasan Polatkan Yassıada'da idam ediliyordu. Mahkemenin aldığı karar doğrultusunda iki gün sonra, yani 17 Eylül'de, sabık Başbakan Adnan Menderes'in idamı gerçekleşiyordu. İnfazlar AP için ziyadesiyle sarsıcı olsa da, 27 Mayıs sonrası yaşananlardan rahatsız kitlelerin desteğini kazanma açısından bir fırsat da sunuyordu. Ordu, gençlik örgütleri, bürokrasi ve basının tacizlerine rağmen AP, DP'nin devamı olduğu mesajını farklı yollarla vermeye devam ediyordu. İntihar eden DP İçişleri Bakanı Namık Gedik'in eşi Melahat Gedik mitinglerde kürsüye çıkarılıyor, idamları hatırlatmak için hoparlörler darağacını andıran kalaslara bağlanıyordu (Demirel, 2004, s. 34). Partinin "Gözlerimin içine bakın, ne demek istediğimi anlarsınız" sloganı da Celal Bayar'ın kızı Nilüfer Gürsoy tarafından bulunmuştu (Fincancıoğlu, 2000, s. 76).

15 Ekim 1961'de yapılan genel seçimlerin sonuçları neredeyse herkes için sürprizdi. AP oyların % 34,8'ini kazanarak meclise 158 milletvekili sokmayı başarıyordu. Diğer yandan, Cumhuriyet Halk Partisi'nin oy oranı büyük beklentilere rağmen % 36,7'de kalırken, mecliste elde ettiği sandalye sayısı 173'tü. Ekrem Alican'ın YTP'si ve Osman Bölükbaşı'nın Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) ise sırasıyla % 13,7 ve % 14 oy almışlardı. Sonuçlar CHP ve ordu için ciddi bir hayal kırıklığıydı. Zira DP'nin mirasçısı olmaya aday partilerin toplam oy oranı % 60'tan fazlaydı. Netice AP

için de şaşırtıcıydı. Partinin önde gelen isimlerinden Ferruh Bozbeyli, seçimlerdeki başarının beklentilerinin çok üzerinde olduğundan bahsederken İstanbul'dan çıkarılan 14 milletvekilinin ise kendileri için bir sürpriz olduğunu belirtir (Dağı ve Uğur, 2009, s. 160). Her ne kadar seçim sonuçları bir koalisyona işaret etse de AP bu hususta çekimser davranmayı tercih ediyordu. MBK ise geniş katılımlı, milli bir koalisyonu uygun buluyordu.

Seçimlerden sonra çözülmeyi bekleyen bir diğer sorun ise cumhurbaşkanı seçimiydi. Masadaki en güçlü aday Cemal Gürsel olsa da AP, Ali Fuat Başgil ismini öne sürüyordu. MBK için kabul edilemez olan bu hamle neticesinde tüm siyasi parti liderleri Çankaya'ya çağrılarak "27 Mayıs Devrimi'ne" bağlılıklarını bildirmeleri isteniyordu. Bunun yanı sıra koalisyon kurmaları ve Cemal Gürsel'in cumhurbaşkanlığını kabul etmeleri hususunda da baskı yapılıyordu. Tam da bu sırada, cumhurbaşkanlığı için Ankara'ya gelen Ali Fuat Başgil adaylığını geri çekiyordu. MBK'nın rejime müdahalesi sonrası gelişmeler hızlıydı. 26 Ekim 1961'de Cemal Gürsel 607 oyun 434'ünü alarak Türkiye Cumhuriyeti'nin dördüncü cumhurbaşkanı seçiliyordu. Boş oy sayısı ise 156'ydı. Kısa süre zarfında, AP'nin devam eden çekimser tutumuna rağmen, partiler koalisyon görüşmelerine başlıyor ve bir ay sonra İsmet İnönü hükümeti kurmayı başarıyordu. Başbakan İnönü, 1 Aralık'taki demecinde orduya geçiş döneminde oynadığı rol için teşekkür ediyordu (*Milliyet*, 2 Aralık 1961). Bu, aynı zamanda sıkıyönetimin de sonuydu. Ordunun siyaset üzerindeki etkisi ise sonraki dönemde devam edecekti.

Tüm bu gelişmeler yaşanırken Süleyman Demirel askerde olduğundan dolayı AP'nin kuruluşunda doğrudan yer alamamıştı. Fakat Hulusi Turgut ile yaptığı bir görüşmede, o esnada askerde olmaması halinde AP'yi kuranın kendisi ola-

cağını da söyler. Hatta hadisenin arkasında bütün gövdesiyle, gönlüyle ve kafasıyla olduğunu, bunu da herkesin bildiğini söylemekten çekinmez (Turgut, 1992, s. 215). Diğer yandan, partinin kuruluş sürecindeki en aktif isimlerinden biri olan Ferruh Bozbeyli bunu reddetmekle kalmaz, Demirel'in partiye 1962'deki katılımı öncesinde herhangi bir rolü olmadığını iddia eder. Bozbeyli 1962'nin ilk günlerinde, Mehmet Turgut'un tavsiyesiyle, kendisini davet etmek için evine gittiklerini söylerken, çalışma odasının her köşesindeki Adnan Menderes ve Celal Bayar fotoğraflarından ve açık kitaplardan bahseder (Dağı ve Uğur, 2009, s. 191). İlerleyen dönemlerde Demirel ile arası bozulan Mehmet Turgut odadaki kitapların, resimlerin ve bazı eşyaların zamana, zemine ve şartlara göre yeniden düzenlendiğini iddia edecekti (Turgut, 1990, s. 358). O gün, iyi geçen toplantının ardından, Süleyman Demirel AP'ye üye oluyordu.

Lakin siyaset Süleyman Demirel'in maddi imkânsızlıkların üstesinden gelmesi için yeterli değildi. Zira o esnada milletvekili olmadığı için düzenli bir geliri yoktu. Geçimini sağlamak için Ulus'ta bir yazıhane kiralayarak müteahhitliğe başlamıştı. Kısa sürede de ABD'de sulama ile ilgili büyük çaplı projeleriyle bilinen *Morrison Knudsen* firmasının taahhüt işlerini almayı başarmıştı. *Morrison Knudsen*, yıllar içerisinde, içlerinde ünlü Hoover Dam'in de yer aldığı en büyük on baraj ihalesinin en önemli yüklenicisi haline gelmişti (About MK, 2016). İkinci Dünya Savaşı sonrasında, öncelikle sanayileşmemiş ülkelerin altyapı yatırımlarını üstlenmek için firmanın alt kuruluşlarından biri olan *International Engineering Company Inc,* faaliyete geçmişti. İlk projesini Hindistan'da gerçekleştiren şirket, 1950'ler boyunca da Suudi Arabistan, Afganistan ve İran'da taahhüt işlerine devam etmişti (Morrison Knudsen Corporation History, 2016). Firmanın sahibi Harry Morrison, 1954'te "nehirleri ehlileşti-

ren, dağların yerini değiştiren adam" manşetiyle *Time*'ın kapağında yer almıştı (*Time*, 3 Mayıs 1954). 1962'den itibaren, *Morrison Knudsen*'in Türkiye'deki temsilcisi Süleyman Demirel'di. Demirel'in firma ile ilişkisinin 1950'lerdeki genel müdürlük döneminde oluştuğuna dair herhangi bir resmî bilgi olmasa da *Bureau of Reclamation*'da çalıştığı yıllarda bir bağ kurulmuş olması şaşırtıcı olmayacaktır. Demirel bu dönemde Ereğli, Erzincan ve Ankara'da taahhüt işleri yapıyordu. *Morrison Knudsen* ile ilişkisi, 1960'lardan itibaren ülkede yükselen Amerikan karşıtı hava ile birlikte siyasi kariyerindeki zayıf noktalardan biri haline gelecekti. Rakipleri tarafından yakıştırılan ve Demirel'i ABD'nin adamı olarak göstermeyi amaçlayan "Morrison Süleyman" lakabı da yine bu yıllara dayanır.

Bu esnada, meclisi meşgul eden en önemli konulardan biri de siyasi tutukluların affı meselesiydi. Tartışmayı açan AP içindeki Gökhan Evliyaoğlu, Sadettin Bilgiç, Ferruh Bozbeyli ve Fethi Tevetoğlu gibi isimlerin yer aldığı müfrit gruptu. Bunların bir kısmının DP kadroları ile yakın ilişkileri varken, bazılarıysa doğrudan hapisteki isimlerin akrabalarıydı. Ortak noktaları 27 Mayıs'a karşı duydukları düşmanlık ve rövanşizmdi. Fakat hisler de karşılıklıydı. AP her ne kadar orduya ve 27 Mayıs'a sadakatini bildirmiş olsa da müfritlerin uzlaşmaz tavrı, partiyi, ordunun ve muhalefetin gözünde Talat Aydemir'in iki başarısız darbe girişiminin sorumlusu ve hedefi konumuna getirmişti. Ümit Cizre bunun doğru olmadığını söylerken Aydemir'in MBK, SKB, CHP ve AP'nin tamamına farklı nedenlerle karşı olduğunu iddia eder (Cizre, 2002, s. 62-63). Bu tartışmaların ve sonrasında koalisyondaki anlaşmazlıkların sonucu da altı aydır başbakanlık koltuğunda oturan İsmet İnönü'nün istifasıydı. Yeni koalisyon, yine İnönü liderliğinde, CHP, YTP, CKMP arasında kurulurken, AP artık muhalefetteydi.

Süleyman Demirel bu süreçte af gibi tartışmalı konularda yer almaktan kaçınır. Bunun yerine, *Yol* dergisine iktisadi kalkınma ve refah konularında makaleler yazar. Demirel'e göre, İkinci Dünya Savaşı sonrası en önemli konu kalkınmaydı. Az gelişmiş ülkelerdeki zor şartlardan bahsetmesinin ardından, kalkınmanın doğru-yanlış, ucuzluk-pahalılık, iyi-kötü meselelerinden bağımsız olduğunu, hatta iktisat meselesi de olmadığının altını çizer. Kalkınma onun için bir beşeriyet meselesidir. Kendi cümleleriyle "Kalkınma bir insanlık, haysiyet ve vekar davasıdır" (*Yol*, 5 Temmuz 1962). Aynı seride yayımlanan "İlerilik Düşmanlığı" isimli makalesindeyse Batı dünyasının refahına ve Batılı insanın demokrasiye bağlılığına değinir (*Yol*, 26 Temmuz 1962). Kalkınmanın birinci şartıysa milli iradeye dayanan meşru bir idarenin tahsisidir (*Yol*, 3 Ağustos 1962). Süleyman Demirel'in kalkınma ve refaha dayalı söyleminde merkez sağ yönelim açıkça görülürken, kendisini parti içi rekabetten ve günlük tartışmalardan soyutlayarak ılımlı duruşunu koruması da dikkat çekiciydi. Sancılı geçen yılların ardından, seçmenlerin siyasette normalleşmeyi tercih etmesinin kuvvetle muhtemel olduğu bir dönemde, Demirel doğru zamanda doğru yerde duruyordu.

Bütün bu ılımlılığa rağmen, AP Kongresi 1962'nin Kasım ayında toplandığında, Süleyman Demirel müfritlerin listesinin en tepesindeydi. Bu her iki taraf için faydalı bir seçimdi. Müfrit grup orduyu tahrik etmemek için ılımlı bir figüre ihtiyaç duyarken, Demirel'in de siyasete girecek bir kapıya ihtiyacı vardı. Bozbeyli, anılarında, Süleyman Demirel ismini çevreleyen, onu hem eski bir demokrat hem de Adnan Menderes'in prensi olarak betimleyen bir havadan bahseder (Dağı ve Uğur, 2009, s. 192). Bu süreçte verdiği destekle önemli rol oynayan Mehmet Turgut ise daha sonra Demirel'in devlet tecrübesini gözlerinde fazla büyüttüklerini söyler (Tur-

gut, 1990, s. 292). Kongrenin son gününde yapılan oylamada müfritlerin listesi seçimi kazanıyordu. Süleyman Demirel de Sadettin Bilgiç, Gökhan Evliyaoğlu, Mehmet Turgut, Faruk Sükan, Orhan Süersan ve Fethi Tevetoğlu gibi islimlerle birlikte partinin genel idare kurulu üyesi olur. Kendisini listenin tepesine taşıyan parlak bürokrasi kariyeri kongreden sonra da etkili olmaya devam eder ve partinin genel başkan yardımcılığı koltuğuna oturur. Bu sırada kardeşi Şevket Demirel de AP'nin Isparta il başkanlığı görevine atanır (Adalet Partisi, 1962, s. 13).

Süleyman Demirel'in AP'deki ilk dönemi parti binasına yapılan saldırıya kadar olan dönemdeki yüz günü kapsar. Aslında baskın hızlı gelişen olayların kontrolden çıkmasının sonucuydu. Süreç, sabık Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın 22 Mart 1963'te sağlık sorunları nedeniyle serbest bırakılmasıyla başlar. Haber kısa sürede bir kutlamaya dönüşür ve Bayar Ankara'ya büyük bir konvoy eşliğinde varır. Olayın planlayıcısının AP olduğu iddiasını Demirel yıllar sonra yalanlarken, partinin böyle bir karşılamayı örgütleyecek ne fizikî ne de maddi gücü olduğunu söyler (Turgut, 1992, s. 198). Oysa Sadettin Bilgiç anılarında bunun tam tersini iddia eder. Süleyman Demirel'in bu hususta en heveslilerden olduğunu söylerken, Bayar'ı karşılamak için Kayseri'ye bir geçmiş olsun heyeti gönderilmesini bizzat onayladığını vurgular. Konvoy Ankara'ya vardığında Bayar'ı evinde ziyaret etmek için ısrarcı olan Demirel, Bilgiç'in babası tarafından uyarıldığında köprünün altından çok sular aktığını, çarkın artık geriye dönmeyeceğini söyler. Bu esnada partinin Bayar için bir mesaj yayımlaması ve bunun da karar defterine geçmesi hususunda da ısrarcı olur (Bilgiç, 2002, s. 101-102). Olaylar, ertesi gün bir grubun AP Genel Merkezi'nin yanı sıra Bayar'ın evini taşlamasıyla başlar. 24 Mart'ta AP binası kuşatma altına alındığında Süleyman Demirel binada yalnızdır. Daha sonra

bir mülakatında dışarıdaki 300-400 kişiden bazılarının tanıdık yüzler olduğunu anlatır (Birand, Dündar ve Çaplı, 2008, s. 98). Zaman ilerledikçe daha çok AP'li binaya gelirken, protestocuların sayısı ve olayların şiddeti de hızla artıyordu. Sadettin Bilgiç kalabalığı kontrol altına almak isteyen polis ve jandarmanın bazı subaylar tarafından engellendiğini iddia ederken, Süleyman Demirel de içişleri bakanının kalabalığa hâkim olamadığını bahane ederek kendilerini savuşturduğunu söyler (s. 98-99). Günün sonunda partidekiler sağdan soldan buldukları demir parçaları ve sopalarla âdeta dövüşerek binadan çıkmayı başarırlar. İlerleyen saatlerde Sadettin Bilgiç ve Mehmet Turgut durumu değerlendirmek için Demirel'in evine giderler. Bilgiç, anılarında o gece evde âdeta ölüm sessizliği olduğundan bahseder. Dikkatini çeken başka bir detay ise partinin karar defterinde Celal Bayar'ın kutlanmasına ilişkin sayfanın Süleyman Demirel tarafından koparılmış olmasıdır (Bilgiç, 2002, s. 103). Mehmet Turgut o gece Demirel'in "beyaz, sarı ve solgun bir yüzle, titreyen ve kekeleyen bir sesle hiç kimsenin yüzüne bakmadan ve boşluğa konuşur gibi" söylediklerini şöyle nakleder:

> Bu iş burada bitmiştir. Bu memlekette ve bu şartlar altında politika yapılamaz. Bu işi burada bitirelim. Karşımızdakiler oyunun kaidesine riayet etmiyorlar. Bu şartlar altında ayrılmaktan başka bir yol göremiyorum. Sizlerle biz eski arkadaşız ve kara gün dostuyuz. Hep beraber çekilirsek daha iyi olur. Eğer arkadaşlarım çekilmez ise yollarımız ayrılıyor demektir. Çünkü ben kararlıyım (Turgut, 1990, s. 212).

Turgut bunlara ilaveten Demirel'in kararın olduğu sayfayı hemen yırtma konusundaki ısrarına da değinir (s. 212). Bozbeyli ise, Süleyman Demirel'in parti içerisinden gelen kararını değiştirmesi yönündeki baskıları da milletvekili olmadığı için düzenli gelire sahip olmamasının yanı sıra 28.000

liralık borcuna kadar çeşitli bahanelerle savuşturduğunu anlatır[3] (Dağı ve Uğur, 2009, s. 190). Parti binasına saldırı sonraki günlerde de sürüyordu. 27 Mart'ta protestocular içeri girerek mobilyaları ve partiye ait evrakları yok ediyorlardı. Demirel istifa etmeye kararlıydı. Aynı günün ilk saatlerinde Faruk Sükan ile birlikte Sadettin Bilgiç'in evine giderler. Bilgiç'in babası ikiliyi kahve ikram etmek üzere içeri davet eder. İçeride Demirel ülkede elli yıl daha demokrasi olmayacağını söylerken partiyi feshetmeye karar verdiklerini açıklar. Sadık Bilgiç, böyle bir haklarının olmadığını ifade eder. Onlara önce bir duş almalarını, sonra da işlerinin başına dönmelerini nasihat eder (Bilgiç, 2002, s. 106). Bilgiç'in sözlerinin netliği Demirel'in istifa kararını değiştirmesine yetmeyecekti. Ertesi gün genel idare kurulunun on iki üyesi görevlerinden istifa ettiklerini açıklar.[4] Bu esnada Celal Bayar'ın şartlı salıverilme kararı iptal edilerek hastanede gözetim altına tutulmasına karar verilir. Sonra da cezaevine gönderilir.

Sonraki hafta gerilimin azalmasıyla istifa edenlerin büyük kısmı görevlerine geri dönerken, Süleyman Demirel dönmez. Bu, daha sonraki dönemlerde rakipleri tarafından şapkasını alıp gitmekle suçlanmasına neden olacaktır. Diğer yandan istifanın tek nedeninin bu olmadığı daha sonra anlaşılır. Demirel, yıllar sonra bir mülakatında, partiden ayrılmasının arkasında Ragıp Gümüşpala ile arasındaki uyumsuzluk olduğunu söyler:

> İkide bir bizim arkadaşlar Gümüşpala'yı tehdit ediyorlar. O bırakır giderim filan diyor. Bizimkiler de diyorlar ki gider-

3 1963 yılının dolar kuruna göre söz konusu borç 3.000 dolara karşılık gelir.

4 İstifa eden üyeler Cahit Okurer, Haldun Menteşeoğlu, Mehmet Turgut, Süleyman Demirel, Faruk Sükan, Reşat Özarda, Ertuğrul Akça, Sadettin Bilgiç, Ferhat Nuri Yıldırım, Ali Bozdanoğlu, Vedat Ali Özkan ve Kadri Eroğan'dır (*Milliyet*, 29 Mart 1963)

sen git. Ve beni gösterip, bu burda diyorlar. Onun kafasına da koymuşlar ki bir gün bunlar beni indirirler, bu zatı yerime geçirirler gibi... Yani Gümüşpala rahatsız. Baktım ne ben çalışabiliyorum ne o çalışabiliyor. Ben bir ara vereyim bu işe dedim (Birand, Dündar ve Çaplı, 2008, s. 100-101).

Demirel'in tedbirli karakteri düşünüldüğünde, siyasi kariyerinde ilerlemek için koşulların daha uygun hale gelmesini beklediğini varsaymak yanlış olmaz. Özetle, her pragmatik insan gibi o da doğru zamanda doğru yerde olmak istemişti ve Gümüşpala'nın AP'si o dönem için bu kriterleri karşılamaktan çok uzaktı.

Süleyman Demirel istifasının ardından müteahhitliğe geri döner. *Morrison Knudsen*'in taşeronu olarak Ankara'da ve Türkiye'nin diğer şehirlerinde farklı projeler yürütür. Bunların arasında aynı dönemde mühendislik fakültesinde yarı zamanlı olarak ders verdiği Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nin bazı binalarının inşaatı da yer alır (Turgut, 1992, s. 187). İşleri iyi gidip geliri artarken, inşaat sektöründe önünün açık olduğunun da farkındadır. Bir taraftan da siyasetle ilgilenmeye devam eder (Birand, Dündar ve Çaplı, 2008, s. 132). İlgisi de karşılık bulur. AP yaklaşan yerel seçimlerde İstanbul belediye başkanlığı için Süleyman Demirel'i düşünüyordur. Adaylık kendisine Moda'da, Zeki Rıza Sporel'in evinde teklif edilir fakat Demirel iş yoğunluğundan dolayı görevi kibarca reddeder (Turgut, 1992, s. 203-204). AP 17 Kasım 1963'te yapılan yerel seçimlerde İstanbul da dahil olmak üzere kırk iki şehirde çoğunluğu kazanırken, CHP ve YTP için bu rakam sırasıyla otuz iki ve birdi (TODAİE, 2017). Normal şartlarda İstanbul'da başkanlık koltuğuna oturması gereken Nuri Eroğan ise devlet memurluğundan geç istifa ettiği gerekçesiyle yerini CHP adayı Haşim İşcan'a bırakmak zorunda kalır. Yine de yerel seçim sonuçla-

rı AP'nin yükselişinin devam ettiğini gösterirken daha fazla oy kaybetmek istemeyen YTP ve CKMP koalisyondan çekilmeye karar verir. 2 Aralık'ta başbakanlıktan istifa eden İsmet İnönü üç hafta sonra bağımsızların desteğiyle Cumhuriyet tarihinin ilk azınlık hükümetini kurar.

1964 yılının ilk yarısı boyunca siyasetin en önemli gündemi Kıbrıs iken Ragıp Gümüşpala'nın 5 Haziran'daki ölümünün ardından gözler AP'deki liderlik mücadelesine çevrilir. Zira partinin yerel seçimlerdeki başarısı muhtemel bir tek parti iktidarını işaret ediyordur. Dolayısıyla AP'nin genel başkanlık seçimi büyük ölçüde ülkenin gelecekteki başbakanını da belirleyecekti (Demirel, 2004, s. 36). Sadettin Bilgiç anılarında partinin önde gelenlerinin büyük çoğunluğunun genel başkanlık için Süleyman Demirel'i uygun gördüğünden bahseder. Bu vesileyle kendisi, Mehmet Turgut, Ferruh Bozbeyli, İdris Yamantürk ve Cevat Önder'den oluşan bir komite Demirel'in evine giderek ona partinin genel başkan vekilliğini teklif ederler. Bilgiç aldıkları hayır cevabını Demirel'e göre şartların uygun olmamasına bağlar (Bilgiç, 2002, s. 124). Fakat durum aslında bu kadar basit değildi. O gece, oradaki diğer bir isim Ferruh Bozbeyli, Demirel'e genel başkanlık teklif edildiğini doğrularken, özellikle başbakanlığın kazanılması halinde yoğunluğun artmasından dolayı parti ile alakalı işlerin Sadettin Bilgiç tarafından yürütülmesini önerdiklerini de ilave eder. Süleyman Demirel'in "İttihat ve Terakki de böyle yaptı. Hükümet partinin elinde oyuncak oldu," cevabı Bozbeyli'nin yanlış yaptıklarını itiraf etmesine sebep olur (Dağı ve Uğur, 2009, s. 194-195). Bu diyalog aynı zamanda ileriki dönemlerde ortaya çıkabilecek parti içi anlaşmazlıkların da işaretiydi.

Süleyman Demirel'in ilk etapta verdiği olumsuz cevabın ardından genel başkan vekilliğine Sadettin Bilgiç seçilir. Fakat Demirel'in liderlik mücadelesi bazen açık bazen de ka-

palı kapılar ardında devam eder. Partinin içerisindeki bir grup kendisine yönelik desteğini devam ettirirken, Demirel de boş durmayarak bunu illere ve ilçelere kadar parti teşkilatına yayar (s. 195-196). Nihayet 1964 sonbaharında Sadettin Bilgiç, Mehmet Turgut, Faruk Sükan, Cevat Önder ve Cihat Bilgehan'dan müteşekkil bir grup adaylığı kabul etmesi için onu yazıhanesinde ziyaret eder (Turgut, 1992, s. 213). Demirel'in bu seferki cevabı olumsuz değildir ama durumu değerlendirmek için biraz zaman ister. Zira siyasete girmesi halinde hızla gelişen inşaat işine devam etmesi mümkün olmayacaktır. Diğer yandan, muhtemelen Adnan Menderes'in yaşadıkları da aklının bir köşesindeydi. Önce eşine sonra babası Yahya Demirel'e gider. Her ikisinin de desteğini aldıktan sonra kendisine teklif edilen görevi kabul eder (Birand, Dündar ve Çaplı, 2008, s. 133). Fakat çekimser duruşunu sonraki dönemlerde de sürdürür. Parti için önemli il kongrelerine dahi çeşitli bahanelerle katılmaz. Bu noktada partililerin aklına türlü sorular gelir: Acaba Demirel gerçekten korktuğu için mi tereddütlüdür? Yoksa zaman ayarlaması yaparak partiyi kurup geliştiren grubu parçalayarak gücü kendine toplamak için bir taktik mi uyguluyordur? (Turgut, 1990, s. 288) Süleyman Demirel'in pragmatizmi göz önüne alındığında ikinci alternatif daha ağır basar. Zira siyasi kariyerinin önemli bölümünde tercihlerini belirleyen, prensiplerden ziyade doğru zamanda doğru yerde olma dürtüsü ve kişisel fayda olmuştur.

Demirel'in olumlu cevabına rağmen partiyi kongreye götürme görevi genel başkan vekili koltuğunda oturan Sadettin Bilgiç'e aitti. Bu, ilk başta geçici bir görev olsa da partinin yüzü olarak ülkenin farklı bölgelerinde bulunması nedeniyle Bilgiç'in adaylığı da insanlar arasında dillendirilmeye başlamıştı. Burada, Süleyman Demirel'in tereddütlü tavrı sonucu ortaya çıkan belirsizlikler de Bilgiç'in de adaylığı tekrar

düşünmeye sebep oluyordu (Birand, Dündar ve Çaplı, 2008, s. 134). Hatta kendi anılarında da partinin önde gelenlerinden Orhan Süersan gibi isimlerin adaylığını açıklamadığı için kendisine kızdıklarından bahseder. Daha sonra da aday olmaya karar verir (Bilgiç, 2002, s. 126). Fakat parti içerisindeki genel eğilim kongreye tek adayla gidilmesi yönündeydi. Bu sorunun çözümü için Süleyman Demirel ve Sadettin Bilgiç anlaşır ve partideki önde gelen yirmi sekiz isme[5] bir mektup yazarak hangi adayı tercih ettiklerini açıklamalarını isterler. Listeyi de bizzat Demirel hazırlar. Gelen cevaplar ona karşı on dört ile Bilgiç'in adaylığını destekler yöndedir (s. 126-128). Bozbeyli de galibin on ikiye karşı on altı oyla Bilgiç olduğunu vurgularken, Süleyman Demirel rakibinin kulis yaptığını iddia ederek sonuçlara itiraz eder (Dağı ve Uğur, 2009, s. 197). Cevat Önder'in evinde yeni bir toplantı yapılmasına karar verilir. Oylamaya geçilmeden Gökhan Evliyaoğlu müsaade isteyerek Ali Fuat Başgil'in mektubunu okumak ister. İtirazlar sonucu mektup okunmasa da Evliyaoğlu Başgil'in ziyadesiyle açık mesajını iletir: "Sadettin Bilgiç seçilecekse itirazım yok. Başka bir aday varsa ben de gelip adaylığımı koyacağım." Bu, toplantının sonu olur (Dağı ve Uğur, 2009, s. 198). AP kongreye iki adayla gider.

Seçim günü yaklaşırken adayların sayısı üçe yükselir. Yeni isim, 27 Mayıs sonrası emekli edilen bir general ve 1961'den beri de AP senatörü olan Tekin Arıburun'dur. Arıburun, eşi de Yassıada'da bir dönem hapis yatmış eski bir DP milletvekilidir. Gazeteci Cüneyt Arcayürek, Arıburun'un seçilme-

5 Anılarında Sadettin Bilgiç yirmi beş kişinin ismini verir. Bunlar Ekrem Dikmen, Ata Bodur, Celal Kılıç, Cahit Okurer, Orhan Süersan, Ali Bozdanoğlu, İbrahim Tekin, Ahmet Topaloğlu, Cihat Bilgehan, Ertuğrul Akça, Etem Kılıçoğlu, Mehmet Ali Aytaş, Ali Naili Erdem, Mehmet Turgut, Cevat Önder, Mahmut Rıza Bertan, Şükrü Akkan, Mehmet Ali Ulusoy, Osman Kibar, Mehmet Karaoğlu, Kamil Özsarıyıldız, Kamil Tolon, İsmet Angı, Zahit Akdağ ve Ali Sepici'dir (Bilgiç, 2002, s. 127-128).

si için manevi açıdan gerekli özelliklere sahip olduğundan bahseder fakat dönemin şartlarının olağanüstülüğünden dolayı bunun mümkün olmadığına değinir (Arcayürek, 1985a, s. 336). Zira Arıburun müfritlerin ağırlıklı olduğu bir partide ılımlı kanadın temsilcisiydi. Dolayısıyla asıl mücadele Süleyman Demirel ve Sadettin Bilgiç arasında olacaktı. Tabii bu iki adayın da nevi şahsına münhasır özelliklerinin yanı sıra zayıf noktaları da vardı. Sadettin Bilgiç DP taraftarı bir aileden geliyordu. Kardeşi Sait Bilgiç 27 Mayıs sonrası mahkeme karşısına çıkarılan demokratlardandı. Ağabeyi Emin Bilgiç ise Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ndeki görevinden ayrılmak zorunda bırakılmıştı. Ailesinin mağduriyetine ilaveten Sadettin Bilgiç AP'nin kuruluşunda ve örgütlenmesinde önemli işler yaparak tabanda saygı uyandırmayı başarmıştı. Parti çevrelerinde lafı dolandırmak yerine doğru bir çizgi izleyen cesur ve prensip sahibi bir kişi olarak görülüyordu (Ahmad, 1977, s. 235). Diğer yandan Bilgiç'in aynı zamanda parti içerisindeki aşırı milliyetçi ve İslâmcı muhafazakâr grupların temsilcisi olduğu düşünülüyordu. Bir müftünün oğlu olmasından dolayı milliyetçi ve dindar kesimlerle ilişkisi Demirel'den daha köklüydü (Demirel, 2004, s. 37). Hatta Alparslan Türkeş gibi milliyetçiler dahi o dönem Bilgiç'i destekliyordu (Turgut, 1995, s. 388). Fakat Türkeş ve çevresinin ilgisini çeken bazı özellikler diğer gruplar için o kadar makbul değildi. 27 Mayıs'a karşı intikam duygusuyla hareket etme ihtimalinden dolayı Cemal Gürsel ve ordu Sadettin Bilgiç'e karşı mesafeliydi. Hatta Bilgiç'in zaferi halinde ordunun iktidarı AP'ye vermeyeceği dedikoduları da ortalarda dolaşıyordu (Bilgiç, 2002, s. 130). Özetle, 27 Mayıs sonrası dönem koşullarında Bilgiç fazla sağ görülüyordu (Arcayürek, 1985a, s. 336). En az bunlar kadar önemli bir diğer husus ise hitabetinin zayıflığıydı. 1964'ün Eylül ayında, radyoda Kıbrıs üzerine canlı yayında konuşmuş fa-

kat büyük bir hata yaparak önündeki metni okumayı tercih etmiş ve epey de zorlanmıştı. Bilgiç'in zayıf performansı seçmeni etkilemekten ziyadesiyle uzak kalırken, parti liderliği görevinin altından kalkıp kalkamayacağının sorgulanmasına sebep olmuştu.

Süleyman Demirel ise farklı avantajlara sahipti. Öncelikle çantasında intikamcı duygular taşıyan bir siyasetçi değil, genç bir bürokrattı. Ekonomiden anlayan modern biri izlenimi veriyordu. Üstelik Adnan Menderes'in adamı olarak öne çıkarılması, partideki müfritler nezdinde destek bulmasını sağlıyordu (Ahmad, 1977, s. 235). Bunlardan biri olan Mehmet Turgut, Demirel'in devlet tecrübesini gözlerinde büyüttüklerini vurgularken, kendisiyle çok fazla temasta olmadıkları için o dönem kusurlarını göremediklerinden bahseder (Birand, Dündar ve Çaplı, 2008, s. 131). Diğer yandan Süleyman Demirel ordu tarafından da tehdit olarak görülmüyordu. Hatta gazeteci Cihad Baban, Cemal Gürsel'in seçimi Demirel'in kazanması için çok çalıştığını söylediğinin altını çizerken, "Aydın adam, yobazlığa yüz vermez, demokratlara alet olmaz. Dünya görmüş... O zaman göreceksin Adalet Partisi de yola girecek. Benim gözüm de arkada kalmayacak," sözlerine yer verir (Baban, 1971, s. 265). 27 Mayıs'ın bir diğer önemli ismi olan Cemal Madanoğlu da Amerikalı bir diplomat ile bir görüşmesinde modern bir figür olarak gördüğü Demirel'in seçilmesinin AP'ye daha olumlu bir görünüm kazandıracağından bahsediyordu (Smith, 1965, s. 190). Fakat Süleyman Demirel'in elini güçlü kılan sadece modern imajı değildi. Zira İslamköy'e dayanan geçmişi ile muhafazakârların da gözünde makbul bir adaydı. Dinin ve geleneğin modernleşmeye engel teşkil ettiğini düşünen elitlerin karşısına geleneksel değerleri reddetmeden de modern olunabileceğini gösteren canlı bir örnekti (Demirel, 2004, s. 41). Feroz Ahmad'a göre Demirel, Tanzimat'tan

beri siyasal hayatı kontrol eden askerî bürokrat aydın geleneğinden farklı, yeni bir siyasetçi tipini temsil ediyordu. O "sıradan" bir Türk'ün kendini özleştirebileceği, kendi kendini yetiştiren bir adamdı (Ahmad, 1977, s. 236). Bunu da genç Cumhuriyet'in sunduğu imkânları doğru değerlendirerek yapmıştı. Üstelik Süleyman Demirel medya ve iş dünyası tarafından da destekleniyordu. O dönemde *Hürriyet*'te muhabirlik yapan Cüneyt Arcayürek kongrenin açıldığı günden beri Demirel'in kazanma şansını yüksek gördüğünü yazdığını söylerken, aksi takdirde kendisinin de zor durumda kalacağını belirtir (Arcayürek, 1985a, s. 338). Yine bu doğrultuda, Yurdakul Fincancıoğlu, *Hürriyet*'in kongreye kalan yirmi gün boyunca âdeta Süleyman Demirel'in basın bülteni şeklinde çıktığını iddia eder (Fincancıoğlu, 2000, s. 82). Zaten ünlü "Barajlar Kralı" lakabı da ilk olarak yine aynı gazete tarafından kullanılır. Bütün bunlara ilaveten, kongreden kısa süre önce tahliye edilen Celal Bayar'ın Demirel'i işaret etmesiyle sonuç henüz baştan belirlenmiş olur (Birand, Dündar ve Çaplı, 2008, s. 135).

Bahsi geçen avantajlarının yanında Süleyman Demirel'in üç zayıf noktası bulunuyordu. Bunlardan ilki 1962 Mart'ında parti binasında yapılan baskında şapkasını alıp gittiği yönündeki suçlamalardı. Demirel, istifasının parti genel kuruluna uyum içinde çalışma imkânı verdiğini söyleyip kendini savunuyordu. Kongredeki konuşmasında sarf ettiği "İstifa müessesesini moral baskılarla kapatırsanız büyük baskılar doğar. Zamanında istifa etmeyen kimselerin ve heyetlerin başına ve temsil ettikleri davaya büyük zararlar gelir," (Demirel, 1964) sözleri daha önce vermiş olduğu istifa kararını meşrulaştırmaktan ziyade siyasete ve sorunlara yaklaşımını yansıtması açısından dikkat çekiciydi. Demirel'i zayıf kılan bir diğer faktör ise, Johnson Mektubu sonrası ABD karşıtlığının yükselmekte olduğu bir dönemde, ABD ile özdeş-

leştirilmesiydi. *Morrison Knudsen* ile olan iş ilişkisi özellikle vurgulanıyordu. Diğer yandan, Demirel için ABD ile birlikte anılmak rahatsız edici bir durum teşkil etmiyordu. Kongre günü, ABD'de bulunduğu dönemde Başkan Lyndon B. Johnson ile çekilmiş bir fotoğrafının taraftarlarınca dağıtılması da bunun bir göstergesiydi. *Hürriyet*'te de yayımlanan bu fotoğraf ile çizdiği mühim adam imajını güçlendiren Demirel, durumu kendi avantajına çevirerek delegeleri etkilemeyi başarıyordu (Fincancıoğlu, 2000, s. 84). Süleyman Demirel'in elini zayıflatan son faktör ise mason olduğuna yönelik iddiaların yanı sıra bir locaya üyeliğine dair elden ele dolaşan bir belgeydi. Sadettin Bilgiç anılarında belgeyi ilk defa hemşerileri Hacı Kadir ve Hacı Mehmet Özkan kardeşlerin dükkânında gördüğünü söylerken, buna inanmadığının da altını çizer (Bilgiç, 2002, s. 133). Yine de kongre günü belge kendi taraftarlarınca delegelere dağıtılmıştı. Demirel'in iddialara cevabı ise "Ben mason değilim. Ben her sabah evinde kahvaltıya Kur'an okunmadan oturmayan bir ailedenim," sözleriydi (Turgut, 1992, s. 235). Üstelik masonların o dönemki büyük üstadı Necdet Egeran'dan alınmış herhangi bir locaya üye olmadığına dair belgeyi de kamuoyuyla paylaşır. Böylece kendini temize çıkarmakla kalmayarak Bilgiç ve taraftarlarını, iftira atmış, bir kimseyi haksız yere kötülemiş durumuna düşürüyordu (Dağı ve Uğur, 2009, s. 199). Diğer yandan, Cüneyt Arcayürek o gün ve sonrasında Demirel'in mason örgütüne üyeliğini hiçbir zaman yadsımazken, tartışmalardan kaçmak için görmezlikten geldiğinden bahseder (Arcayürek, 1985b, s. 57). O gün Egeran'dan alınan belge ise Türkiye'deki masonlar arasında sonu bölünmeye kadar gidecek tartışmalara yol açmıştı.

AP İkinci Büyük Kongresi 27 Kasım 1964'te Ankara'da Büyük Sinema'da toplanır. Genel hava daha önce de değinildiği üzere partiye genel başkanın yanı sıra ülkeye de baş-

bakanın seçileceği şeklindeki inanış vesilesiyle olumluydu. Kongreyi önemli kılan bir diğer unsur ise Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren ilk defa bir genel başkanın delegeler tarafından seçilecek olmasıydı (Bektaş, 1993, s. 155). Tekin Arıburun dahil toplam üç aday olmasına rağmen, asıl mücadelenin Süleyman Demirel ve Sadettin Bilgiç arasında olacağı da aşikârdı. İlk konuşmayı Bilgiç yaptı ve beklendiği gibi konuşma renksiz oldu. Daha sonra kürsüye gelen Süleyman Demirel'inki ise delegeleri heyecanlandırmaya yetiyordu. Konuşmada demokrasi ve kalkınmanın önemini özellikle vurgulayan Demirel, AP'nin demokratik düzenin bekçisi olduğunu söylüyordu. Türkiye'nin iktisadi bir mucizeye ihtiyacı olduğunu, bunun da AP'nin çabalarıyla gerçekleşeceğini iddia ediyordu. Ülkenin içerisinden geçtiği ve hâlâ da geçiyor olduğu dönemin farkında olduğundan "Bizim gibi düşünmeyenler için, tarafsızlar için, bizim gibi düşünenler için, velhasıl herkes için hayat hakkı teminatı istiyoruz," sözleriyle ılımlı ve birleştirici bir üslubu tercih ediyordu. "Halkın hassasiyeti, müesseselerin itibarı her şeyin üzerinde tutulacaktır. Herkes bu hassasiyetin ve itibarın kurucusu olacaktır," diyerek hem kurumlara hem de milli iradeye verdiği önemi vurguluyordu. Konuşması boyunca belki de ılımlı olmadığı tek konu komünizm karşıtlığıyken halka huzur, emniyet ve topyekûn kalkınma vaat ediyordu (Demirel, 1964). Sözü sık sık tezahüratlarla kesilirken, bittiğinde de ayakta alkışlandığında aslında herkes Süleyman Demirel'in partinin genel başkanı olacağını biliyordu (Birand, Dündar ve Çaplı, 2008, s. 137). Konuşması halihazırda var olan olumlu imajını daha da güçlendirmişti. Kucaklayıcı üslubu rövanşizm kaygılarını bertaraf ederken, iktisadi konulara hâkimiyeti delegeleri ciddi anlamda etkilemişti. Ertesi günkü oylamanın sonucunda Sadettin Bilgiç ve Tekin Arıburun 550 ve 39'ar oy alırken, geri ka-

lan 1.072 oy Süleyman Demirel'indi. Demirel, artık AP'nin genel başkanıydı.

Demirel'in zaferi siyaset sahnesinin farklı aktörleri tarafından olumlu karşılanıyordu. Abdi İpekçi, köşesinde, Demirel'i olgun, medeni ve mutedil anlayışıyla meseleleri iyi değerlendirebilecek, peşin hükümlerle hareket etmeyecek bir kişi olarak tanımlarken, AP'nin de ilk defa gerçek bir lidere kavuştuğunu iddia ediyordu (*Milliyet*, 30 Kasım 1964). Kongreden birkaç gün sonra, Demirel ve AP'lileri Çankaya'da kabul eden Cemal Gürsel ise kongre sürecindeki olgunluğu överken, partinin rejimin teminatı olduğunu ve konuşmalara dikkat edilmesi gerektiğinin altını çiziyordu (*Milliyet*, 2 Aralık 1964). Diğer yandan, yabancı ülkeler de neticeden memnundu. ABD'nin Ankara Büyükelçiliği'nde görevli olan bir diplomat Washington'a gönderdiği raporda ülkenin en büyük partisi AP'nin liderliğine ABD ile özdeşleştirilen bir kişinin geldiğini yazar. Bu çerçevede, siyasi meselelere ılımlı ve hoşgörülü yaklaşımıyla bilinen bir liderin bu konumda olmasını da olumlu bir adım olarak değerlendirir (Clock, 1965, s. 102).

Süleyman Demirel birçok kere siyasetin heves ettiği bir şey olmadığını, aslında siyasete zorla sürüklendiğini, kendisini bu yola itenin de Türkiye'nin zor şartları olduğunu iddia etmiştir (Turgut, 1992, s. 193). 1960-1964 yılları arasında yaptıkları bunun tersine işaret ederken, ciddi anlamda siyasi hırs ve pragmatizm söz konusudur. DSİ'deki istifasından genel başkanlığına kadar olan dönemde Demirel'in ihtiyatsız olduğu, zamanın şartlarını göz ardı ettiği tek bir gün dahi yoktur. Siyasi hayatında çok kereler tekrar edeceği üzere, doğru zamanda doğru yerde olmaya çalışmıştır. Uzun yıllar boyunca en yakınlarından biri olan İhsan Sabri Çağlayangil'in şu cümleleri, Demirel'i anlamak hususunda büyük önem taşır:

Demirel kızdığını belli etmeyen, reaksiyonları yok sayılan, son söyleyeceğini evvela söylemeyen, hiçbir işe ânında karar vermeyen, ölçüp biçen bir satranç ustası gibi, hamlesini yapmadan husule gelecek vaziyetleri evvelden tespit eden, ihtiyatlı, planlı bir insan. Bir matematisyen. Hiçbir şeyi tesadüflere bırakmayan, genç ama sağlam karar veren bir kişilik (Cılızoğlu, 2007, s. 119).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Ilımlı Pragmatizm
(1964-1971)

Adalet Partisi'nin 1964 Kasım'ındaki kongresinin ardından Süleyman Demirel nihayet ana muhalefet partisinin genel başkanlık koltuğuna oturmayı başarmıştı. Yeni görevindeki ilk amacı da bir an önce iktidara gelmekti. Aradığı fırsat Cemal Gürsel'in başkanlığındaki olağan liderler zirvesinde, en beklenmeyen yerden, Başbakan İsmet İnönü'den geliyordu. Kongreden kısa süre sonra, 8 Aralık 1964'te Çankaya'daki zirveye katılanlar arasında Demirel ve İnönü'nün yanı sıra Osman Bölükbaşı, Turhan Feyzioğlu, Kemal Satır, Ekrem Alican ve Fahri Özdilek gibi farklı siyasi kanatların temsilcileri vardı (Cılızoğlu, 2007, s. 128). İlk sözü alan Süleyman Demirel, ülkenin kötü şartlar içinde olduğunu vurguluyor, en kısa süre içerisinde erken seçime gidilmesini talep ediyordu. Buna cevaben, İnönü'nün "Hükümet Çankaya işi değildir. Hükümet meclisin işidir. Gelin orada konuşalım. Size de zorluk çıkarmam," sözleri toplantının sonu oluyordu (Birand, Dündar ve Çaplı, 2008, s. 140). Bu tavır, bir nevi demokrasi dersi olmasının yanı sıra, aynı zamanda ciddi bir meydan okumaydı. O gün Demirel'in yanın-

da bulunan İhsan Sabri Çağlayangil de İnönü'nün sözlerinin salonda soğuk bir hava estirdiğinden bahseder (Cılızoğlu, 2007, s. 131). Toplantının ardından köşkün kapısına yürümeyi tercih eden Demirel beraberindeki Ali Naili Erdem ve Çağlayangil'e İnönü'nün haklı olduğunu ve hesabı mecliste göreceklerini söyler (Birand, Dündar ve Çaplı, 2008, s. 141). Bu esnada da muhalefet liderleriyle görüşmeler ve birtakım tavizler yoluyla dört partinin de bütçeye ret oyu vermesini garantiye almıştı (*Milliyet*, 10 Şubat 1965). Beklenen gün geldiğinde, henüz milletvekili olmadığı için oy verme hakkı bulunmayan Süleyman Demirel mecliste kendisine ayrılan bir cam bölmede elinde defteriyle hesap yapmaya devam ediyordu. Amaç daha önce görüştüğü insanların gelip oy verdiğinden emin olmaktı (Birand, Dündar ve Çaplı, 2008, s. 143). Hesaplar tutmuş ve bütçe tasarısı 197 evet oyuna karşı 225 hayır oyuyla reddedilmişti (*Milliyet*, 14 Şubat 1965). Bu, Süleyman Demirel'in zaferi olmasının yanı sıra İsmet İnönü'nün uzun siyasi kariyerinin de bir anlamda sonu anlamına geliyordu. Oylamanın yapıldığı 13 Şubat 1964 iktidardaki son günüydü.

İnönü'nün istifasının ardından Cemal Gürsel muhalefet liderlerini koalisyon görüşmeleri için Çankaya'ya çağırdı. Başbakanlık için akla gelen ilk isimse doğal olarak Süleyman Demirel'di. Milletvekili olmaması sorunu AP'li bir senatörün istifasıyla dahi çözülebilecekken Demirel seçilmeden başbakan olmayı kabul etmiyordu. Asıl amacı AP ağırlıklı bir koalisyonla ülkeyi en kısa sürede seçime götürmekti. Dolayısıyla Çankaya'daki toplantıda tarafsızlığı ön planda bir başbakan üzerine konuşuluyordu. Gürsel, Suat Hayri Ürgüplü ve Kemal Kurdaş'ı önerirken, AP'nin masaya getirdiği isim İhsan Doğramacı'ydı (*Milliyet*, 16 Şubat 1965). Taraflar kısa sürede Ürgüplü üzerine anlaşmaya varıyordu. Şükrü Saraçoğlu hükümetinde gümrük ve tekel bakanı olarak görev

yapan Suat Hayri Ürgüplü bir şeyhülislâm olan Hayri Efendi'nin oğluydu. Çok-partili hayata geçilmesinin ardından 1950'de DP'ye katılsa da kariyerine dışişlerinde devam etmek için istifa etmişti. Bonn, Washington, Madrid gibi başkentlerde görev almasının ardından, 1961 seçimlerinde AP senatörü olarak siyasete geri dönmüştü. AP çatısı altında siyaset yapıyor olsa da göreceli tarafsızlığı ve ılımlılığı ile Ürgüplü, başbakanlık için belki de en uzlaşılabilir isimdi. CHP haricinde mecliste yer alan dört partinin[1] katılımıyla kurulan koalisyonda başbakan yardımcılığı görevine de Süleyman Demirel atanıyordu.

O dönemde Demirel'i asıl meşgul eden ise kendi partisi içerisindeki sorunlardı. Kongrede mağlup ettiği Sadettin Bilgiç'in hâlâ epey destekçisi vardı ve eline fırsat geçtiğinde Demirel'i eleştirmekten çekinmiyordu. Genel başkana küskün veya kızgın partililer Bilgiç'in evindeki toplantılara katılıyor, bu da parti içinde uyumsuzluğa sebep oluyordu (Dağı ve Uğur, 2009, s. 206). Aslında sorun partinin kuruluşundan beri var olan fikir ayrılıklarının devamından ibaretti. Süleyman Demirel'in getireceği çözüm ise bu ikileşmenin daha da derinleşmesine sebep olacaktı. Bu, 147 kişilik gayriresmî bir "yeminliler" grubuydu. 147 rakamı iktidar partisinin dağıtabileceği toplam makam sayısını temsil ederken, bu noktalara da genel başkana yemin ile bağlılıklarını bildiren milletvekillerinin atandığı iddia ediliyordu. Ferruh Bozbeyli, anılarında, bu grubun varlığına dair somut bir bilgisi olmadığını söylerken, konunun parti içinde tartışma konusu olduğundan ve kimsenin de çıkıp böyle bir oluşum yoktur demediğinden bahseder (s. 205-206). Bilgiç'e göre Demirel bu grubu kendisinin teşkilat başkanlığını engellemek için kurmuştu (Bilgiç, 2002, s. 135). "Yeminliler" grubu bir yandan

1 Koalisyonu kuran partiler: Adalet Partisi, Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi, Yeni Türkiye Partisi ve Millet Partisi.

da Demirel'in siyasete bakışına ve yapışına dair önemli bir sinyal veriyordu. Sistemin işleyişi kayırma usulüne dayalıyken, bu dönem ve sonrasında yaygınlaşacak klientalizme de ziyadesiyle uygun bir örnek teşkil ediyordu.

Ürgüplü Hükümeti'nin öncelikli hedefi ülkeyi en kısa sürede seçimlere götürmek olsa da bu dönem Süleyman Demirel için devlet mekanizmasını inceleyebileceği bir staj özelliği taşıyordu. Başbakan yardımcısı olarak bir yandan seçim sonrası önceliklerini belirlerken, bir yandan da koalisyondaki partiler arasındaki hassas dengeleri gözeterek siyasette tecrübe kazanıyordu. W. B. Sherwood'a göre hükümet olmak AP'ye önemli avantajlar sağlamıştı. Öncelikle, CHP'nin seçim sistemini kontrol etmesi engellenirken, geleneksel müttefiki bürokrasi de AP'ye karşı tarafsızlaştırılmıştı. Süleyman Demirel de hükümette yer alarak ordu nezdinde güvenilirliğini ispat etme şansı bulmuştu. Bu husus, yüksek rütbeli subayların AP'nin 27 Mayıs'a karşı intikamcı bir tavır alacağı yönündeki tedirginliklerini bertaraf etme açısından önemliydi (Sherwood, 1967, s. 62). Diğer bir deyişle, rövanşist fikirlere sahip olmadığını daha önce de birçok kez dile getiren Demirel için başbakan yardımcılığı dönemi önemli bir fırsattı.

Seçimler yaklaşırken tahminler AP'nin birinci parti olacağı yönündeyken, Demirel de demeçlerinde ziyadesiyle kendine güvenliydi. Resmî kampanyanın başlamasını beklemeden çıktığı yurt gezisinin Karadeniz ayağında ziyaret ettiği yedi şehirde elli üç konuşma yapmıştı (Demirel, 1965, s. 196). Sürekli vurguladığı birlik ve beraberliğin yanı sıra bu konuşmaların iki ana teması güçlü bir komünizm karşıtlığı ve iktisadi kalkınmaydı. Samsun'da sol cereyanların amacının reformculuk ve ilericilik kisvesi altında yalan, iftira ve tezvirle düzeni değiştirmek olduğunu söylüyordu. Bütün gücüyle komünizm karşıtı olduğunu vurgularken, Mus-

tafa Kemal Atatürk'ün "Komünizmi bulduğunuz yerde eziniz," cümlesine referans veriyordu (s. 167-168). Daha sonra gittiği Giresun'da ise eski hükümeti aşırı solla yeteri kadar mücadele etmemiş olmakla suçluyordu (s. 182). Komünizm karşıtı mesajlara ek olarak, neredeyse gittiği her bölgedeki yerel sorunları çok önemsediği refah bağlamında değerlendiriyordu. Kalkınma mücadelesinde ötekileştirdiği ise yine soldu ve Demirel'e göre ciddi bir tehditti:

> Türkiye'nin dertleri vardır. Bunların hepsini dinleye dinleye geldik. Vatandaş mahsulünün, el emeğinin değerlendirilmesini istiyor. Hizmet istiyor. Yol, su, elektrik, öğretmen, doktor istiyor. Bu mustarip insanlarımız isteklerinde haklıdırlar. Ama bütün bunlara rağmen vatandaşlarımız ümitsizlik içinde değildir. Sadece endişeleri vardır. Bu endişe daha ziyade aşırı sol cereyanlardan gelmektedir. Herkes şunu bilsin ki aşırı sol cereyanların sonu komünizmdir. Türk milletinin aklı selimi komünizmi daha başını kaldırır kaldırmaz ezecektir (s. 189).

Demirel'in vaatleri sadece refah ve kalkınma ile sınırlı değildi. Rize Cezaevi'ne yaptığı bir ziyarette mahkûmlara infaz kanununun seçimlerden önce gözden geçirileceğinin sözünü verirken, cezaevlerinde insani muamelenin önemine vurgu yapıyordu (s. 191). Burada dikkat çekici olan ise hem ikincil olarak değerlendirilebilecek sorunlara hâkimiyeti hem de bunları kısa vadede çözülebilir konular olarak gösterebilme yeteneğiydi. Diğer yandan, kendi partisinin sorunlarını da tespit etmeyi amaçlıyordu. Bu vesileyle on AP üyesinden kendisiyle beraber gezide bulunarak, partinin güçlü ve zayıf yanlarına dair kapsamlı bir rapor hazırlamalarını istemişti. Bu grubun içerisinde olan Ferruh Bozbeyli CHP'ye, orduya, basına ve gençliğe rağmen iktidara gelmek üzere olduklarını fakat yine de tedbirli davranmaları gerektiğini vur-

guluyordu. Demirel'in cevabı ise "İktidara gelmeden, devlet arşivini açıp bakmadan tedbir olmaz. Yörük göçünü yolda düzer," oluyordu (Dağı ve Uğur, 2009, s. 210). DP'nin mirasçısı olma iddiasında bir partinin lideri olarak seçim kampanyası boyunca selefinin mağduriyetinden azami ölçüde faydalanması gerektiğinin farkındaydı.

Seçimlere giden süreçte AP'nin bir diğer hamlesi ise parti ambleminin beyaz at olarak değiştirilmesiydi. Amaç, kırsal kesimdeki DP seçmeninin oy pusulasında kafasının karışmasını engellemekti. Fakat süreç beklenenden biraz daha karışık seyretmişti. Zira beyaz at logosu 27 Mayıs sonrası bir parti kuran Fuat Köprülü tarafından alınmıştı. Demirel 1950'lerden beri tanıdığı Köprülü'yü ikna etmek için evinde ziyaret etti. Meşaleyi taşıma sırasının kendilerinde olduğunu söylediğinde o dönem iyice yaşlanmış ve hasta olan Köprülü'nün cevabı evet oldu. Sonrasında bir röportajında, amblemin değiştirilmesini çok başarılı bir iş olarak tanımlayan Demirel, mitinglerinde "vurun mührü beyaz atın böğrüne," dediğinde dinleyicilerin coşkusundan bahseder (TRT, 1995). Diğer yandan parti amblemindeki değişikliği 27 Mayıs'ın siyaset üzerindeki baskısının zayıflaması olarak da değerlendirmek mümkündü. Süleyman Demirel gibi bir pragmatistin DP'nin mirasçılığını üstlenme hususundaki cüretkârlığı da bunun bir göstergesiydi.

Seçim kampanyası 1965 Eylül ayında başladı. Daha önceki provaya benzer şekilde AP'nin söylemi kalkınma ve komünizm karşıtlığı üzerine kuruluydu. Diğer yandan, söz konusu tavır güçlü bir ideolojiden ziyade zamana ve zemine uygun davranma düsturuna dayanıyordu. Feroz Ahmad, sola karşı olan söylem bir kenara bırakıldığında, Süleyman Demirel ve AP'nin kendilerini bir ideoloji ile özdeşleştirmekten kaçındıklarından bahseder. Hatta Demirel de bir demecinde liberalizm ve kapitalizm de dahil olmak üzere bütün

"-izm"lere karşı olduklarını söylerken iktisadi yaklaşımlarını günün şartlarına göre belirleyeceklerini vurgular (Ahmad, 1977, s. 237). Süleyman Demirel'e göre siyaset ülkeye hizmet için bir araçtı. Siyasetçi de millete medeniyet ve kalkınma getirmenin mücadelesini vermeliydi. Bu çerçevede, H. Bahadır Türk, Demirel'in Batı medeniyetinin maddi boyutuna duyduğu hayranlığa değinir (Türk, 2014, s. 83). Örneğin 29 Eylül 1965'teki Diyarbakır mitinginde, bölgenin fakirliğinin ve ihmal edilmişliğinin kısa bir tasvirini yapıp hemen ardından yol, su, okul, iş ve refah vaat eder. Tarım ve hayvancılığı geliştirmenin yanı sıra bölgede sanayi tesislerinin kurulmasının gerekliliğinin altını çizer (Kalpakçıoğlu, 1968, s. 174-179). Demirel ve AP'nin söyleminin alt gelir grubundan ziyade orta sınıfın hırs ve dürtülerine hitap etmesine karşın, partinin seçimlerde başarı reçetesi herkese her şeyin vaat edilmesi üzerine kuruluydu. Çağrıları kırsal kesimin yanı sıra sosyoekonomik basamakları tırmanmak için kente göç edip gecekondu mahallerini dolduran kesimlerde de karşılık buluyordu (Ahmad, 1977, s. 238).

AP'nin seçim beyannamesi bir yandan birlik ve beraberlik vurgusu yaparken, Süleyman Demirel meydanlarda CHP ve Türkiye İşçi Partisi'ni (TİP) komünizmle ilişkilendirerek eleştirmeye devam ediyordu. TİP'e karşı tutumu ziyadesiyle saldırgandı. Kahramanmaraş'taki bir mitinginde TİP'in düzeni değiştirmek istediğini söylerken, dinleyicilerini hainlerin, zorbaların, eşkıyaların peşine düşmeye davet ediyordu (*Milliyet*, 2 Ekim 1965). CHP de benzer eleştirilerinden nasibini alıyordu. Aslında Demirel'in amacı iki partiyi de aynı safta göstererek CHP'yi zayıflatmak iken, İsmet İnönü'nün yeni yeni benimsemeye başladığı "ortanın solu" pozisyonu bu hususta AP'nin elini daha da güçlendirmişti. Diğer yandan, Demirel eline geçen her fırsatta İnönü'yü orduyu ve silahlı kuvvetleri kışkırtan bir faktör olarak göstermekten kaçınmı-

yordu. Giresun'daki mitingde kendisine CHP'liler tarafından gönderildiğini iddia ettiği bir kâğıt parçasında yazan "Menderes'i astık, seni de asarız," cümlesini kürsüde okuması buna bir örnek teşkil ediyordu. Konuşmalarında sıklıkla ordunun CHP'nin değil, milletin ordusu olduğunu vurguluyordu. Yıllar sonra bir mülakatında böyle yaparak ordunun konumundan fayda sağlayanları zor durumda bırakmayı amaçlarken, bir yandan da ordunun hakkını verdiğinden bahsediyordu (Birand, Dündar ve Çaplı, 2008, s. 154).

Seçim kampanyası boyunca Demirel toplumun çok farklı kesimlerinin desteğini almayı başarmıştı. Bunu da, ülkenin siyasal hayatında ilk kez kullanılan bir imaj yaratma çalışmasıyla yapıyordu. Mühendisliği ile beraber kalkınmacı ve refahçı vurgusuyla şehirli ve Batılı vatandaşları etkilerken, Cumhuriyet öncesi geçmişi sahiplenerek, cuma namazlarında en ön safta durarak, seçmenine doğrudan isimleriyle hitap ederek, köylü kökenini vurgulayarak gelenekçi ve muhafazakâr kesimin sempatisini topluyordu (Aydın ve Taşkın, 2014, s. 137). 1965 seçimleri öncesinde Uşak, Afyon, Balıkesir, Kütahya ve Manisa'yı ziyaret eden Amerikalı diplomat G. Lewis Schmidt raporunda bu şehirlerde CKMP seçmeninin tamamının AP'ye kaydığından ve milli bakiye sistemine rağmen CKMP adaylarının seçilmelerinin şüpheli olduğundan bahseder (Schmidt, 1965, s. 115). Demirel de seçim kampanyası süresince 1961 Anayasası'nın bir ürünü olan ve küçük partilerin meclise girmesine imkân veren milli bakiye sistemini sıklıkla eleştiriyordu. Kars'ta yaptığı bir konuşmada bu sistemin milli irade için tehlikeli bir buluş olduğunu söylüyordu (*Milliyet*, 21 Eylül 1965). Seçimler yaklaşırken Demirel'e yönelik eleştirilerin dozunda bir artış olsa da siyasetçiler, iş dünyası ve basında AP'nin sandıktan birinci parti çıkacağı yönündeki beklenti devam ediyordu. *Milliyet*'in 7 Ekim'de yayımladığı anketin sonuçla-

rında AP'nin 200 milletvekilliği kazanacağı tahmin edilirken bu rakam CHP için 171, TİP için 25, geri kalanlar içinse toplamda 53'tü (*Milliyet*, 7 Ekim 1965). Seçimden bir önceki gece Süleyman Demirel her zamanki saatinde uyumaya gitmişti. Daha sonra bir mülakatında, seçim öncesindeki gecelerde huzur içinde olduğunu, zira elinden gelen her şeyi yapmış olduğundan bahsediyor ve kaybetmeye tahammülü olmayanların yarışmaması gerektiğini vurguluyordu (Turgut, 1992, s. 258).

10 Ekim 1965 seçimlerinin sonuçları AP'ye dair en iyi tahminlerin dahi çok ötesindeydi. Parti oyların % 52'sini alarak elde ettiği 240 milletvekilliği ile tek başına iktidar olmayı garantilerken, CHP'nin % 28,7 oy oranıyla meclise sokmayı başardığı milletvekili sayısı 134'te kalmıştı. O dönemde seçim barajının olmaması ve milli bakiye sisteminin küçük partilere sağladığı avantajlar sayesinde Millet Partisi (MP), YTP, CKMP ve TİP de meclise girmeyi başarmıştı. 1965 seçimlerine dair dikkat çekici bir diğer unsur ise % 71,3'lük katılım oranının 1961'den neredeyse on puan düşük olmasıydı (TÜİK, 2012, s. 25). Seçim sonuçları merkez sağda AP çatısı altında bir konsolidasyona işaret ederken, sol için durum tam tersiydi. Zira o güne kadar çoğunlukla CHP'ye oy veren, içlerinde üniversite gençliğinin de olduğu şehirli kesim 1965'te TİP'e yönelmişti. CHP'nin ne olduğu henüz tam anlaşılamayan ortanın solu söylemi özellikle kırsal kesimde Süleyman Demirel'in vaatleriyle rekabet etmekte güçlük çekmişti. Nermin Abadan ve Ahmet Yücekök'ün araştırmasına göre, 1965 seçimlerinde AP ve MP büyük şehirlerdeki düşük gelir sahibi kesimlerden oy alırken yüksek gelir sahiplerinin tercihi CHP ve TİP olmuştu (Abadan ve Yücekök, 1966, s. 114).

1965 seçimleri Süleyman Demirel için büyük bir başarı olsa da bunu tek bir kişiye mal etmek hatalı olur. William Hale bunu aynı zamanda pragmatizmin dogma ve geleneğe karşı

bir zaferi olarak tanımlarken, Demirel'in köye dayanan köklerine, hırsına ve detaycılığına değinir (Hale, 1994, s. 171). Sherwood'a göre, Demirel kendisinden önce gelen Mustafa Kemal Atatürk, İsmet İnönü ve Adnan Menderes gibi karizmatik bir baba figürü veya toprak ağası değildi. Fakat o dönemde Türkiye'nin ihtiyacı olan bir organizatör, modern ve pragmatik bir yöneticiydi (Sherwood, 1967, s. 54). Her iki yaklaşım da büyük ölçüde doğrudur. Fakat bütün bunlar içerisinde belki de en belirleyici unsur olarak Demirel'in pragmatizmini biraz daha öne çıkarmak da yanlış olmaz.

Seçimler öncesinde ve sonrasında aralarında köylüler, iş dünyası ve hatta ordunun da yer aldığı farklı grupların desteğini elde eden Süleyman Demirel'in siyasette üstesinden gelmesi gereken en ciddi sorun kendi partisi içindeki anlaşmazlıklardı. Zira kongrede büyük farkla mağlup ettiği Sadettin Bilgiç parti içerisinde hâlâ önemli bir güce sahipti. Demirel'e yakın isimlerin kurmuş olduğu iddia edilen "yeminliler" grubuna dair dedikodular ise bölünmeyi daha da derinleştiriyordu. Bilgiç'e göre bu grupta Sadık Perinçek, Ahmet Dallı, İsmet Sezgin, Aydın Yalçın ve İsmail Hakkı Tekinel gibi ılımlılar yer alıyordu (Bilgiç, 2002, s. 147). Seçim sonrası iki grup arasındaki ilk ciddi anlaşmazlık da Ferruh Bozbeyli'nin meclis başkanı seçilmesi sürecinde çıkmıştı. Zira Bozbeyli'nin meclisteki oylamaya AP'nin tek adayı olarak katılması için Bilgiç grubunun ciddi çaba sarf etmesi gerekiyordu. Asıl kriz içinse hükümetin kuruluş sürecini beklemek gerekecekti.

24 Ekim 1965 tarihinde Cemal Gürsel AP lideri Süleyman Demirel'e hükümeti kurma görevini verdi. 41 yaşındaki Demirel böylece Cumhuriyet tarihinin en genç başbakanı olmuştu. Partisinin meclis grubunda yaptığı konuşmada Gürsel'den aldığı zarfı milletvekillerine gösteriyor, elinde tuttuğu elli gramlık zarf için hep beraber gece gündüz çalıştıkla-

rını söylüyor ve sorumluluğunun o andan itibaren daha ağır olduğunu vurguluyordu (Turgut, 1992, s. 262). Konuşma sık sık alkış ve tezahüratlarla kesilse de partideki olumlu hava uzun sürmeyecekti. Üç gün sonra hükümeti açıkladığında gruba sessizlik hâkimdi. Demirel daha sonra o ânı "Tavan uçtu. Gökteki bulutlarda ne kadar su varsa kaynar su oldu, başımdan aktı," sözleriyle siyaset hayatının en sıkıntılı zamanlarından biri olarak tanımlayacaktı (Birand, Dündar ve Çaplı, 2008, s. 158). Sessizliğin nedeni Bilgiç ve arkadaşlarının hükümete dahil edilmemeleriydi. Diğer yandan, bazı bakanlıklara düşük profilli milletvekillerinin atandığına dair dedikodular parti içinde huzursuzluk yaratırken, Bilgiç grubu güvenoylamasında ret oyu verebileceğini beyan etmişti (*Milliyet*, 28 Ekim 1965). Krizin derinleşmesini engelleyerek parti içi muhalefeti yatıştıran ise Demirel'in temaslarıydı. Kısa süre sonra hükümet programı kabul edilirken hava değişmişti. Süleyman Demirel korku ortamında çalışamayacağını ve mesuliyetin kendisinde olduğunu söylüyordu. 11 Kasım'da yapılan oylamada 172 ret ve on çekimser oya karşılık 252 kabul ile güvenoyu almayı başarıyordu (*Milliyet*, 12 Kasım 1965). AP içindeki tepkiler bir nevi gelecekteki olası krizlerin işareti olurken, Demirel partinin bütünlüğünü korumak için rakiplerini zaman zaman tavizlerle idare ederken zaman zaman da bertaraf etme yoluna gidecekti.

Diğer yandan, Süleyman Demirel'in çözmesi gereken sorunlar sadece parti içindeki koltuk mücadelesinden ibaret değildi. AP büyük ölçüde DP'nin devamı olarak görüldüğünden, çoğunluğu eski demokratlardan oluşan bir grup, Kayseri cezaevindeki eski milletvekillerine dair bir af beklentisi içerisindeydi. Üstelik Talat Aydemir'in başarısız darbe girişimleri sonucu hüküm giyenler de af kapsamında olacaktı. Konunun hassasiyetinin farkında olan Demirel çekimser kalmayı tercih etse de dönemin Kara Kuvvetleri Ko-

mutanı Cemal Tural'ın affa karşı olduğunu açıkça belirttiği bir mektup gözlerin tamamıyla bu meseleye dönmesine sebep olmuştu. Demirel'in soruna yaklaşımı ise dikkat çekiciydi. Devlet mekanizması içerisinde her gün 4-5 milyon mektubun tedavülde olduğunu söylerken, Tural'ın yazdığının da bu çerçevede önemsiz olduğunu beyan etmişti (*Milliyet*, 5 Aralık 1965). Mektubu özel kılan ve muhtemelen Demirel'in dillendirmek istemediği husus ise mecliste çoğunluğa sahip bir partinin varlığına rağmen ordunun siyasete müdahil olma eğilimiydi.

Mevcut sorunlara bir yenisi 1966'nın Ocak ayında Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'in felç geçirmesi ile ekleniyordu. Sağlık durumunun hızla kötüye gitmesi nedeniyle doktorlar tedaviye ABD'de devam edilmesinin daha iyi olacağına karar vermişlerdi. Demirel haberi iletmek için Çankaya'ya gittiğinde Gürsel ayakta durmakta zorlanmak şöyle dursun, zaman zaman başlayan ağlamasını dahi durduramayacak vaziyetteydi (Turgut, 1992, s. 282). Cumhurbaşkanı Gürsel 2 Şubat'ta Başkan Lyndon Johnson'un özel uçağıyla Washington'daki Walter Reed Hastanesi'ne gönderildi. Fakat ABD'deki tedavi sürecinde de kötüye gidiş devam etmiş ve umutlar tükendiğinde Türkiye'ye geri dönmüştü. Otuz sekiz doktorun yazdığı göreve devam edemeyeceğine dair rapor aynı zamanda yeni bir cumhurbaşkanı seçileceği anlamına geliyordu. Oturmuş bir demokraside olası cumhurbaşkanı adayının meclisteki partilerin üzerinde uzlaştığı bir isim olması beklenirken, dönemin özel koşulları buna müsaade etmiyordu. Demirel'i Başbakanlık'ta ziyaret eden Sadettin Bilgiç, İsmet İnönü veya diğer parti liderlerinden birisini seçmenin AP açısından kabul edilemez olduğunu söylüyordu. Hatta Demirel'in aday olmaya karar vermesi halinde dahi gizli oylamada AP içinden % 10 civarında bir fire ihtimaline değiniyordu. Sivil bir adayın hiç kimseyi tatmin et-

meyeceğini düşünen Bilgiç'e göre adaylık için en mantıklı seçim Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay'dı (Bilgiç, 2002, s. 162). Silahlı Kuvvetler Birliği üyesi olan Sunay 27 Mayıs'ı izleyen süreçte birçok darbe girişimini engelleyen dengeleyici bir figür olarak öne çıkıyordu. Süleyman Demirel de bir mülakatında Sunay'ı Türkiye'de demokrasiyi yerleştirmekte kendilerine yardımcı olabilecek birisi olarak gördüğünden bahsediyordu (Turgut, 1992, s. 286). Ümit Cizre de Cevdet Sunay tercihinin AP ve ordu arasındaki husumetin azaltılması açısından mantıklı olduğuna değinir. Üstelik Sunay'ın cumhurbaşkanlığının sadece AP'nin ordu nezdindeki olumsuz algısını yumuşatmakla kalmayıp aynı zamanda parti içerisindeki ihtilal fobisinin ortadan kalkmasına da yardımcı olacağının altını çizer (Cizre, 2002, s. 75). Durumun farkında olan Süleyman Demirel'in temasları da Gürsel'in sağlık durumuna dair raporun açıklanmasından önce başlamıştı. Öncelikle, havayı koklamak için İsmet İnönü'ye arabulucular göndermişti. İnönü'yle uzlaşmasının ardından Başbakanlık'taki bir günün akşamında gizli bir görüşme için tek başına Sunay'ı ziyarete gitmişti. Cumhurbaşkanlığı görevini teklif ederken mecliste yeterli oyu sağladığının da altını çiziyordu. Sunay'dan ricası ise Türkiye'nin demokratik istikrar ile ilerlemesine yardımcı olmasıydı (Birand, Dündar ve Çaplı, 2008, s. 163). Sunay'ın olumlu cevabının ardından Demirel partisinin önde gelen isimleriyle görüşmeler yaptığında genel yaklaşımın olumlu olduğunu görüyordu. Ferruh Bozbeyli anılarında Süleyman Demirel'in Cevdet Sunay ile anlaştığını, ana muhalefet ile de görüşüldüğünü ve işin sessiz sedasız halledileceğini açıkladığında Mehmet Turgut'un evindeki on beş partiliden itiraz gelmediğini aktarır (Dağı ve Uğur, 2009, s. 232). Nihayet seçim günü geldiğinde Cevdet Sunay 461 oy ile Türkiye Cumhuriyeti'nin dördüncü cumhurbaşkanı olur. CKMP adayı Alparslan Türkeş 11 oy alır-

ken, o dönemde milletvekili olmayan Celal Bayar'a da beş oy çıkmıştır (*Milliyet*, 29 Mart 1966). Cevdet Sunay'ın cumhurbaşkanlığı ilk bakışta Cemal Gürsel gibi bir figürü ikame etme açısından sorun yaratma potansiyeline sahip olsa da sorunsuz geçen sürecin mimarı ve kazananı farklı aktörlerin memnuniyetini sağlayan Süleyman Demirel'di.

Siyasetteki ılımlılık ve normalleşme kaçınılmaz olarak sandığa yansır. Haziran 1966'da yapılan senato kısmi seçimlerinde AP'nin başarısı Süleyman Demirel'in parti içindeki konumunu güçlendirmesini sağlamıştı. Mayıs ayının sonlarında başlayan seçim kampanyası süresince Demirel bir yıl önceki seçimlerde partisinin güçlü olduğu on bir ili ziyaret eder.[2] Neredeyse her konuşmada, mütevazı geçmişini ve köylülüğünü öne çıkararak dinleyiciyle kurulan bağı birlik, beraberlik, refah ve kalkınmanın önemini vurgulayan mesajlar izliyordu. En önemli fark ise özgüveni artan Demirel'in gerek 27 Mayıs'a gerekse CHP'ye yönelik sertleşen tavrıydı. Bursa konuşmasında, 27 Mayıs'ın milli iradenin üzerinde Damokles'in kılıcı gibi sallanmasını eleştirirken soruna getirdiği çözüm de ziyadesiyle işlevselsiz. Demirel'e göre 27 Mayıs barışa ulaşmak için bir araç olarak görülmeli ve kullanılmalıydı. Yine aynı konuşmada, CHP'yi vatandaşların serbest düşünce ve kanaatini baskı altında tutmak için millete ait olan inanç ve düşünceleri istismar etmekle suçluyordu (Demirel, 1966, s. 33). 1965 seçimlerinden sonraki süreçte AP'nin din istismarı yaptığına dair suçlamaları ise Niğde'de anayasaya referans vererek yanıtlıyordu:

> Türk vatandaşının din ve vicdan hürriyeti anayasa ile tarif edilmiştir. Yemek yemek gibi, su içmek gibi, nefes almak gibi tabii hakkıdır. Kanunlarımız dinin hangi ahvalde siya-

2 Bu iller Eskişehir, Bursa, Kocaeli, Sakarya, Kayseri, Niğde, Adana, Ankara, Afyon, Uşak ve Denizli'dir.

sete alet edildiğini tarif etmiştir. Bunları suç saymıştır. Kanunların tatbikçisi ve takipçisi vardır. Orta yerde suç varsa müeyyidesi vardır. Türkiye akılcı ve Batı medeniyetçiliği yolunu ve buna müstenit cumhuriyeti senelerce önce kabul etmiş ve büyük meseleleri kat etmiş geliyor. Kanun tatbikçisi ve suç takipçisi kudretini ispat etmiştir. Öyleyse şikâyet nedir? (s. 66)

Kampanya seçimlerden bir gün önce sona erdiğinde beklentiler partinin önceki başarısını tekrar edeceği yönündeydi. Sonuçlar açıklandığında AP'nin aldığı % 58'lik oy hem tahminlerin hem de bir önceki seçimlerin üzerindeydi. Demirel de bir sonraki günkü konuşmada sonuçların tatmin edici olduğunu ifade ederken milli bakiye sistemini eleştiriyordu (*Milliyet*, 7 Haziran 1966).

Senato seçimlerindeki başarı, Süleyman Demirel'in muhalefet ve ordu karşısında yere daha sağlam basmasını sağlamıştı. MBK grubunun itirazlarına rağmen Yassıada mahkûmları ile siyasi firarilere getirilen affın meclisten geçirilmesi ve buna mukabil Cevdet Sunay'ın kararı veto etmemesi bir anlamda 27 Mayıs'a karşı kazanılmış bir zaferdi. Diğer yandan, Demirel'in AP içerisindeki konumunun güçlenmesi ona rakiplerini safdışı bırakma fırsatını vermişti. Partinin Üçüncü Büyük Kongresi'nde diğer aday Kadri Eroğan'ı 175'e 1.239 oy ile mağlup etmesi de bu durumun bir göstergesiydi. Kongre aşırı milliyetçi kanadın yenilgisiyle sonuçlanmasının dışında genel merkezi daha güçlü ve otoriter bir konuma getirmişti. Tüzükte yapılan değişiklikler ise liderinin partiye hâkimiyetini güçlendirirken özellikle bazı atamalarda daha özgür davranmasını sağlamıştı (Bektaş, 1993, s. 158). Bütün bu gelişmelere rağmen, ziyadesiyle karmaşık yapısı partinin tek bir kişinin kontrolüne girmesini engellerken, Süleyman Demirel'in otoriter bir lidere dönüşmesini de engellemişti.

Lider seçilmesi üzerinden geçen neredeyse iki yılın ardından partisi üzerindeki hâkimiyetini artıran Süleyman Demirel nihayet seçim kampanyasında çözmeyi vaat ettiği ekonomik sorunlara odaklanma imkânı bulmuştu. Bu çerçevede iktisat politikası hükümet programında ısrarla üzerinde durulan karma ekonomi ve planlı kalkınma üzerinden şekillendiriliyordu. Aslında bu tercih 27 Mayıs sonrası benimsenen yaklaşımın devamıydı. Çağlar Keyder askerî müdahalenin asıl amacının teknokratların bir araya getirildiği Devlet Planlama Teşkilatı'nın kurulması olabileceğini iddia ederken, kurumun müsteşarının da sanayiden sorumlu bir başbakan yardımcısı gibi hareket ettiğinden bahseder (Keyder, 1987, s. 148). Demirel de birçok fırsatta refah ve kalkınma hedefine ulaşmak için plana ihtiyaç olduğunu vurguluyordu (*Milliyet*, 28 Mayıs 1967). Zaman zaman plana riayet etmemekle eleştirildiğinde ise Menderes'e plan fikrini verenin kendisi olduğunu söylerken (*Milliyet*, 1 Aralık 1966), planın AP'nin felsefesine uygun olduğunu zira hiçbir doktrin veya ideolojiyle kısıtlanmadığını iddia ediyordu (*Milliyet*, 1 Temmuz 1967). Ayşe Buğra'ya göre ise Süleyman Demirel'in karar alma süreçlerinde planı sıklıkla göz ardı etmesi iktisadi planlamaya inancının çok da güçlü olmadığının bir göstergesiydi (Buğra, 1994, s. 138). Aslında yapmak istediği DPT'nin yapısını hükümetin politikalarına uyumlu hale getirmekti. Bu yaklaşım partinin 1965'teki seçim beyannamesinde "Plan biçildiği bir şekilde giyilmesi gereken bir dar ceket değildir," cümlesi ile yer alıyordu (Adalet Partisi, 1965, s. 19). Bu noktada, söz konusu duruşun, değişen koşullara yeni ölçüler getirme anlayışı açısından Demirel'in pragmatizmi ile örtüştüğünü söylemek yanıltıcı olmaz. Üniversite yıllarından arkadaşı olan Turgut Özal'ı DPT Müsteşarlığı'na atayarak kurumun yapısını değiştirmesi de bu kapsamda değerlendirilebilir. O dönem DPT'de çalışan Ekrem Pak-

demirli, Özal'ın kurumu özel sektörü geliştirmek amacıyla yönlendirici olarak kullanmaya başladığını söylerken, buna karşı olanların özel sektörü "Özal sektör" diye adlandırdıklarından bahseder (Özdemir, 2014, s. 60). Gerek bu yaklaşım gerekse dindarlığı dolayısıyla Özal'ın eski planlamacılar tarafından benimsenememesi de kurum içerisinde âdeta bir ikileşmeye sebep olmuştu (s. 64). Demirel'in bu süreçteki tavrıysa müsteşarından yanaydı. Meclis'te Özal ve kardeşlerine yönelik "takunyalı kardeşler" eleştirisine cevaben, Özal'ın çalışkan ve namuslu bir kişi, bir dâhi olduğunu söyleyip kurumu komünistlerden temizlediğini iddia ediyordu (*Milliyet*, 17 Haziran 1968). Buna karşın Güngör Uras, anılarında, Özal'ın DPT'deki çekirdek kadroyu koruduğuna değinirken, teşvikler ve uygulamaları için ayrı bir binada faaliyet gösteren, elemanları bizzat kendisinin seçtiği özel birimler kurduğundan bahseder (Akman, 2012, s. 208). Özel sektörü destekleme amacıyla kurulan birim büyük ölçüde başarılı olarak iş dünyasının desteğini kazanmıştı. Bu çerçevede iş adamı Sakıp Sabancı Özal'ın DPT Müsteşarlığı görevine atanmasının kendileri için bir rüyanın gerçekleşmesi anlamına geldiğini söylüyordu (Birand ve Yalçın, 2001, s. 35). Kurumun yeni gidişatından memnun olmayanların başında gelen Jan Tinbergen ise Özal'ın gelişinden birkaç ay sonra artık kendisine ihtiyaç kalmadığını söyleyerek görevinden istifa ediyordu. O dönemdeki iddialar Tinbergen'in istifasının arkasında yeni planlama faaliyetlerini onaylama hususundaki çekimserliğinin olduğu yönündeydi (*Milliyet*, 30 Ağustos 1967). Demirel ve Özal'ın kuruma yönelik yeni vizyonları da konuşulanları doğrular nitelikteydi. Bu çerçevede, Vedat Milor siyasetçilerin iş sahiplerine destek sağlama hususunda planlamacılara baskı yaptıklarından bahsederken, bu tür sübvansiyonların ekonomiye olumsuz etkilerini göz ardı ettiklerine değinir (Milor, 1990, s. 26).

Süleyman Demirel için büyük önem taşıyan bir diğer konu ise sanayileşmeydi. Bu çerçevede sık sık Türkiye'nin sadece bir tarım ülkesi olamayacağını vurguluyordu. İzmir'deki bir konuşmasında sarf ettiği "Fındık, mısır ve buğday tarlalarının yerine fabrika bacası kurulacak," (*Milliyet*, 18 Ağustos 1967) sözleri de bu yaklaşımın göstergesiydi. Demirel'e göre, sanayileşmeye giden yol kamu ile özel sektörün işbirliğine dayanan ve o dönem dünyanın pek çok ülkesinde uygulanan karma ekonomiden geçiyordu. Bu vesileyle Üçüncü Dünya ülkelerinde yerli sanayi oluşturulması ve güçlendirilmesini amaçlayan ithal ikamesini benimsemişti. Bu, daha geniş bir tanımla, koruyucu gümrük vergileri, mali politika araçları, ithalat yapan firmalara baskı ve kamu iktisadi teşebbüslerinin kurulması gibi yöntemlere başvurulan planlı bir kalkınma politikasıydı (Hirschman, 1968, s. 5). Türkiye'de 1960-1980 yılları uygulanan model ise ekonomik tahsis mekanizmalarının siyasileşmesi ve gelir dağılımının yeniden düzenlenerek iç pazarın oluşturulmasına dayanıyordu (Keyder, 1987, s. 150). DPT'nin başına Turgut Özal'ın getirilmesi de bu kapsamda düşünüldüğünde daha büyük anlam kazanıyordu. Süleyman Demirel'in çoğu kez sanayinin temel yapısını devletin oluşturacağını söylemesine rağmen, Koç ve Sabancı gibi grupların yükselişlerinin 1960'larda ivme kazanması karma ekonomik modelin büyük ölçüde hedefine ulaştığına işaret ediyordu. Zaten Demirel de "Kabiliyetli her Türk vatandaşı fabrika sahibi olabilir," (*Milliyet*, 8 Temmuz 1968) diyerek bu gelişime destek veriyordu. Diğer yandan, sanayicilerin mallarını daha rahat satabilmelerini sağlayan bir iç pazarın kurulması da uygulanan model için hayati önem taşıyordu. İç talebin arttırılması için devletin başvurduğu gevşek ücret politikası kaçınılmaz olarak özel sektöre de sirayet etmişti. Korkut Boratav dönemin Türkiye'sinin, muadilleri arasında en yüksek ücretli grupta yer aldığını söylerken,

1970'lerde ihracata yönelik büyüme modelini benimseyen Güney Kore'de dahi ücretlerin % 50 oranında daha düşük olduğuna dikkat çeker (Boratav, 2013, s. 124-125).

1960'ların ikinci yarısında uygulanan iktisat politikası büyüme anlamında tatmin edici sonuçlar vermişti. Bu esnada, dünya ekonomisinin de altın yıllarını yaşıyor oluşu AP iktidarının elini güçlendiriyordu. 1965-1969 yılları arasında ekonomik büyüme % 7 civarında seyrederken, hükümet ve AP üyeleri sıklıkla büyüme anlamında OECD ülkeleri arasında Türkiye'nin Japonya'nın ardından ikinci sırada geldiğini vurguluyorlardı (Adalet Partisi, 1972, s. 99). Süleyman Demirel bunu daha da basitleştirerek Türkiye'nin üzerine bir Türkiye daha eklediklerinin altını çiziyordu (Arcayürek, 1985b, s. 61). Büyüme beraberinde Keban ve Gökçekaya barajları, Boğaziçi Köprüsü ve televizyon gibi projeleri de getirmişti. Döneme dair ilgi çekici olan bir diğer nokta ise göreceli olarak yumuşayan Soğuk Savaş atmosferinden faydalanılarak Sovyetler Birliği'nden kredi kullanılmasıydı. Komünizm karşıtı tavrını sürdüren Demirel başta ekonomi olmak üzere birçok konuda ideolojik davranmayacağını defalarca dile getirmiş, hatta Sovyetler Birliği ile dostluğun kalkınmaya hizmet edeceğini söylemekten de çekinmemişti (*Milliyet*, 27 Eylül 1967). Bir mülakatında da İskenderun Demir Çelik, Aliağa Petrol Rafinerisi, Seydişehir Alüminyum gibi büyük sanayi tesislerinin Sovyet kredisiyle yapıldığının altını çizmişti (Turgut, 2014, s. 333). İktisadi kazanımlar uğruna ideolojik duruştan taviz vermeye dayalı bu strateji Demirel pragmatizmine iyi bir örnektir. Büyümeyi oya çevirmek amacıyla Demirel ve bakanları Anadolu'da, kamu iktisadi teşebbüslerinin temel atma törenlerine katılıyorlardı. Diğer yandan, iç pazardaki iyileşme ve ithal ikamesinin bir sonucu olan rekabet eksikliği dolayısıyla özel sektördeki büyük gruplar daha güçlü hale geliyordu.

Dönemin mağdurları ise büyük ölçekli sanayi ile rekabet etmeye güçleri yetmeyen esnaf ve zanaatkârlardı. Feroz Ahmad'a göre, yaşananlar Cumhuriyet'in kuruluşundan süregelen sıradan insanların kapitalizm uğruna kurban edilme sürecinin bir devamıydı (Ahmad, 1977, s. 243). Esnaf ve zanaatkârların büyüyen tepkisi yeni bir siyasi hareketin oluşumuna dair beklentiye işaret ederken, belki de en önemli işaret Demirel'in adayı Sırrı Enver Batur'un Odalar Birliği seçimlerini Necmettin Erbakan karşısında kaybetmesiydi. Zaman ilerledikçe Cumhuriyet'in Osmanlı'dan devraldığı yabancı sermaye yoksunluğu tekrar ortaya çıkıyor ve devletin iç pazara yönelik desteği azalıyordu. Likidite ihtiyacı borçlanma ile giderilirken, Demirel'in eleştirilere cevabı "Borçsuz fukara olacağımıza, borçlu zengin olmak daha iyi değil mi? Dünyada borçlu olmayan devlet yoktur," şeklindeydi (*Milliyet*, 1 Temmuz 1967). Fakat iktisadi durum günden güne kötüleşiyordu. Dış kaynak sağlamak amacıyla 9 Ağustos 1970'te Türk lirasının değeri yabancı para birimleri karşısında % 66,6 oranında düşürülüyordu. Türk lirasının değerinin düşürülmesinin ardından uluslararası kuruluşlar Türkiye'ye üç yıl vadeli bir milyar dolarlık kredi verileceğini açıklarken, Demirel hükümetin amacının fiyat artışlarının önüne geçmek olduğunu beyan ediyordu (*Milliyet*, 15 Ağustos 1970). 1970'te liraya yapılan müdahale geçici bir rahatlık sağlasa da gerek siyasi belirsizlikler gerekse uluslararası piyasalardaki yavaşlama neticesinde daha da kötüleşen ekonomi ilerleyen dönemde Demirel'in en çok başını ağrıtacak sorunlardan biri olacaktı.

Süleyman Demirel'e yönelik en ciddi tehditler ise kendi partisindeki huzursuzluk ve ülkedeki değişen siyasi iklim olmak üzerek çift yönlüydü. 1968'in Mayıs ayında Paris'teki öğrenci hareketlerinin ülkede tezahürü sonucu, üniversite gençliği ve hükümet arasındaki gerilim hızla yükseli-

yordu. Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde başlayan boykotlar kısa sürede İstanbul ve Ankara'daki hukuk fakültelerine yayılarak işgallere dönüşüyordu. Bu noktada değinilmesi gereken ise öğrencileri harekete geçirenin hususi olarak iktidardaki AP'den ziyade her türlü otoriteye başkaldırma arzusu olduğu gerçeğiydi. Üniversite yönetimlerinin tavizleri ile boykotlar sonlandırılsa da yaşananlar Demirel ve AP için zor bir dönemin habercisiydi. Zira Demirel özellikle akademik çevrelerde itibar edilen bir siyasetçi olmaktan uzaktı. O dönemde hukuk ve siyaset bilimi alanında bazı öğretim üyelerinin siyasi görüşlerine ilişkin bir rapor hazırlayan Parker T. Hart bu kişiler tarafından sıradan bir teknisyen olarak görülen Süleyman Demirel'e yönelik küçümseyici bir tavırdan bahsediyordu. Kendilerini seçkin olarak nitelendiren bu gruba göre Demirel'in ülkenin sorunlarını çözmek için kendilerine danışması gerekiyordu (Hart, 1966, s. 123).[3] Daha da ilginç olan ise Demirel'in bu yaklaşımdan rencide olmaması, hatta 1960'ların ikinci yarısı göz önüne alındığında üniversite öğrencilerinin protestolarına karşı göreceli bir hoşgörü ile yaklaşmasıydı. Tabii burada 1961 Anayasası'nın temel haklar ve düşünce özgürlüğü gibi alanlara geniş yer veriyor oluşunun kendisini böyle davranmaya zorladığını akılda tutmak gerekir. Gelişmeleri yakından izlerken bir yandan da toplumal olayları anlamlandırmaya çalışıyordu. Boykotların devam ettiği günlerde parti grubuna yaptığı bir konuşmasında dünyanın yeni ufuklara gittiğini ve eskiden isyan sayılan olayların artık toplum hadisesi sayıldığını söylemesi de bunun bir göstergesiydi (*Milliyet*, 14 Haziran 1968). Yine mecliste yaptığı bir diğer konuşmasında benzer ama daha faydacı bir yaklaşımın izleri görülüyordu:

3 Ankara Üniversitesi hukuk ve siyaset bilimi bölümlerindeki akademisyenlerden oluşan listede şu isimler yer alır: Yılmaz Akyüz, Uğur Alacakaptan, Tuğrul Ansay, Bülent Daver, Burhan Gürdoğan, Tuncer Karamustafaoğlu, Ahmet Kumrulu, Ergun Özbudun, Oral Sander ve Yıldırım Uler.

> Şunu da ifade edeyim ki hür ve demokratik memleketlerde bu tür meseleler olmaya devam edecektir. Bunlardan tedirgin olmaya, iktisadi hayatta panik yaratıcı birtakım durumlara meseleyi götürmeye de zannediyorum ki lüzum yoktur. Hürriyet havasına ve hürriyetlerin verdiği neticelere katlanacağız. Katlanamazsak yapacağımız iş yok. Meseleleri sükunetle, soğukkanlılıkla, hak, insaf, kanun devleti, milli menfaatlerimiz ve kamu düzeni içinde halletmeye mecburuz (*TBMM Tutanak Dergisi*, 19 Haziran 1968, s. 252).

Süleyman Demirel'in sözleri pragmatizminin yanı sıra bazı temel kavramlara bakışını da yansıtıyordu. Hürriyet ve neticeleri Demirel için demokrasinin getirdiği sorunlardan ibaretken, aynı zamanda ekonomi için ciddi anlamda tehdit unsuruydu. Bu noktada olaylara ılımlı yaklaşımının arkasındaki asıl motivasyonun iktisaden istikrarı koruma arzusu olduğunu görürüz. Yaşananlar Demirel için geçiştirilmesi gereken olaylardan ibaretti. Bu vesileyle aynı ılımlı duruşu bir süre daha sürdürüyordu. Partisinin Ankara'daki bir kongresinde telaffuz ettiği ünlü "Yollar yürümekle aşınmaz," cümlesini şu sözlerle devam ettiriyordu:

> Türkiye'de istediğini söyleme hürriyeti vardır. Memlekette anarşi yaratacak istidatlar mevcut ise bunları karşılayacak kanunlar da vardır. Hükümetleri ölçecek kıstaslar vardır. Bu kıstaslara uymak gerekir. Beğenmediğiniz bir gazeteyi hükümet niçin kapatmıyor diye tenkit edemezsiniz. Kudretli iktidar eline sopa alan ve her önüne gelenin kafasına vuran bir iktidar değil, vatandaşın hak ve hukukunu gözeten iktidardır (*Milliyet*, 9 Kasım 1968).

Demirel'in bu sözlerini önemli kılan bir diğer faktör ise bunların aşırı sağ olarak nitelendirilebilecek kanadın da hazır bulunduğu AP Ankara Kongresi'nde söylenmiş olmasıy-

dı. Yine de söz konusu yaklaşımdaki ağır basan unsurun samimiyetten ziyade pragmatizm olduğunu vurgulamak gerekir. Demirel'in yaklaşımının arkasında içselleştirilmiş değerler değil, 1961 Anayasası sonrası dönemin liberal atmosferi vardı. Zaten fırsat eline geçtiğinde anayasayı daha kısıtlayıcı hale getirmekten kaçınmayacağı açıkça ortadayken, partisinin 1969 seçimleri için hazırladığı bildirge de duruma örnek teşkil ediyordu. AP'ye göre anayasa dışı bütün "sapık" cereyanlara karşı birtakım tedbirlerin alınması bir vatan vazifesiydi. Bu kapsamda, üniversiteleri "muhtariyet prensibine dokunmadan ıslah etmeyi" amaçlayan, başbakana bağlı bir Yüksek Üniversitelerarası Kurul'a anayasada yer verilmesini de öneriyordu (Adalet Partisi, 1969, s. 11). Gayrimeşruluk ve hukuksuzluğu demokratik düzene yönelik en büyük iki tehdit unsuru olarak gören Demirel, sorunların çözümünü de yine kanunların kendine çizdiği sınırlar içerisinde aramaya çalışıyordu.

Güçlü komünizm karşıtlığı ise gerek kendisinin gerekse partinin tavrında baskın kalmaya devam ediyordu. Genel başkan seçildiği 1964 yılındaki kongrede komünizmle mücadelenin aynı zamanda bir hayatta kalma mücadelesi olduğunu söylemekten çekinmemişti (Demirel, 1964). Neredeyse iki yıl sonra, bu kez iktidarda ve başbakanken, partisinin Adana Kongresi'nde komünistlerin solu maske yaptığını iddia ediyor, Marx ve Lenin uşaklarının yerlerinin Türkiye olmadığını söylüyordu (*Milliyet*, 16 Kasım 1966). Karakterinde en baskın yönün belki de pragmatizm olduğu düşünüldüğünde Demirel'in komünizm karşıtlığının dönemsel ve mekânsal sınırları olması ziyadesiyle olasıydı. Tanıl Bora'ya göre, kariyerinin Soğuk Savaş ile kesişen yirmi yıllık döneminde tipik bir Soğuk Savaş sağcısı kimliği taşıyan Süleyman Demirel koyu bir anti-komünist olmuştu (Bora, 2005, s. 563). Bu açıdan bakılarak dönemin şartları göz

önüne alındığında sosyalist bir devrim olasılığından duyduğu korkunun bir ölçüde samimi olduğunu söylemek mümkündü. Benzer yaklaşım ordunun üst kademesi tarafından da paylaşılıyordu. Genelkurmay Başkanı Cemal Tural'ın komünistlerin bir ihtilal yaparak Türkiye'yi ele geçirme emellerine karşı orduyu dikkatli davranmaya davet etmesi dönemin zihniyetini anlamak açısından önem taşır (*Milliyet*, 23 Ocak 1967). Buradan yola çıkarak Demirel'in sol cereyanlar ile mücadelesinde ordudan ciddi anlamda destek gördüğü de söylenebilir.

Sert bir komünizm karşıtı söylemin hedefinde ise çoğunlukla muhalefetteki CHP ve TİP yer alıyordu. Demirel'e göre ülkedeki "anarşinin'" sorumlusu "düpedüz komünist" olmakla suçladığı bu iki partiydi. Üstelik sol ile ortanın solunun Atatürk ilkelerine aykırı olduğunu söylemekten de çekinmiyordu (*Milliyet*, 27 Mayıs 1968). Bu tavrın arkasında yaklaşan 1969 seçimlerine yönelik oy kaygısı olduğu gerçeği de vardır. Diğer yandan, iktidara geldiği ilk günden itibaren Demirel'in özellikle TİP'e karşı sert tutumunun temelinde partinin ideolojisinin yanı sıra, küçük partilerin yasama sürecinde engel teşkil ettğine dair bir inanç da yatıyordu.

Bu çerçevede, Süleyman Demirel'in eleştirilerinin odağında istikrara yönelik ciddi bir tehdit olarak gördüğü milli bakiye sistemi yer alıyordu. 1967 yılı bütçe görüşmeleri sırasında mecliste beş muhalefet partisinin varlığının iktidar olmayı güçleştirdiğini söylüyordu (*Milliyet*, 17 Şubat 1967). Dolayısıyla milli bakiye sisteminin tasfiyesi AP'nin öncelikli hedeflerinden biri haline geliyor fakat başta CHP olmak üzere tüm muhalefet partileri bu görüşe karşı tutumlarını sürdürüyordu. Üstelik milli bakiye sistemi akademik çevreler tarafından da destekleniyordu. *Milliyet*'in Ankara ve İstanbul hukuk fakültelerindeki akademisyenler arasında yaptığı bir ankette katılımcıların büyük çoğunluğu tek bir parti-

nin hâkimiyetini engellediği gerekçesiyle sistemin gerekliliğinden yana oy kullanmışlardı.[4] İstanbul Üniversitesi'nden dört profesör ise milli bakiye sistemine karşıydı.[5] Bu isimlerden biri olan Sulhi Dönmezer bazı teknikaliteler sayesinde milletvekili olmayı akıldışı bulduğunu söyleyerek sistemin kaldırılması gerektiğinin altını çiziyordu (*Milliyet*, 3-4 Şubat 1968). Milli bakiye sistemi 1968'in Mart ayında kaldırılırken, oylamanın ardından CHP ve TİP protesto olarak meclisi terk ediyordu. Sistemin sona ermesi, 1969 seçimleri öncesi AP'nin elini güçlendirirken, başta TİP olmak üzere ufak çaptaki partilerin umutlarının büyük ölçüde azalması anlamına geliyordu.

Seçimlerden önce Süleyman Demirel'in başını ağrıtan bir diğer konu ise eski DP'lilere yönelik aftı. Gerekli anayasa değişikliği için ilk adım ana muhalefet partisi lideri İsmet İnönü'den gelmişti. 1969'un Mayıs ayında, İnönü anayasa nizamını korumak kaydı ile siyasi hakların iadesi için çalışacağını açıklarken bu hususu Celal Bayar'la da görüşeceğini söylemişti. Demirel de bu çabayı ülkede huzuru sağlama açısından olumlu gördüğünü beyan etmişti (*Milliyet*, 10-11 Mayıs 1969). İnönü ve Bayar'ın 14 Mayıs'taki görüşmesi mutabakatla tamamlanırken, CHP lideri kendi partisi içindeki muhalefeti "Kuyuya düşmüş birisini kuyudan çıkaracağım. Asla kararımdan dönmem," sözleriyle susturuyordu (Birand, Dündar ve Çaplı, 2008, s. 189). Ferruh Bozbeyli anılarında Demirel'in sorunun kolaylıkla çözülecek olmasından duyduğu memnuniyetten bahseder (Dağı ve Uğur, 2009, s.

4 Listede Ankara Üniversitesi'nden Bülent Nuri Esen, Arif Payaslıoğlu, Münci Kapani, Bahri Savcı, Hamide Topçuoğlu, Mümtaz Soysal, Mukbil Özyörük, Adnan Güriz, Ergun Özbudun, Tuncer Karamustafaoğlu; İstanbul Üniversitesi'nden Sulhi Dönmezer, İsmet Giritli, Hüseyin Nail Kubalı, Selçuk Özçelik, Ragıp Sarıca, Tarık Zafer Tunaya, Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, Vakur Versan, Orhan Aldıkaçtı, Ülkü Azrak, Pertev Bilgen, Erdoğan Teziç ve Esin Örücü yer alır.

5 Bu isimler Sulhi Dönmezer, İsmet Giritli, Hüseyin Nail Kubalı ve Selçuk Özçelik'tir.

271). Olumlu havayı dağıtan ise komutanların sürece müdahalesiydi. Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay 15 Mayıs'ta Meclis Başkanı Ferruh Bozbeyli'yi Çankaya'ya davet etmiş ve ordunun af kanununa karşı olduğuna dair mesajı iletmişti (Birand, Dündar ve Çaplı, 2008, s. 192). Ertesi gün, İnönü ordu ile hükümetin münasebetine karışmayacağını beyan ediyordu (*Milliyet*, 17 Mayıs 1969). Demirel zor durumdaydı. Oylamadan bir gün önce Sunay ile görüşmesinde cumhurbaşkanı açıkça bir askerî müdahale ihtimalinden bahsederken orduyu zapt edemediğini söylüyordu. Daha sonra bakanlar kurulu toplantısında Milli Savunma Bakanı Ahmet Topaloğlu ve İçişleri Bakanı Faruk Sükan da bu ihtimali doğruluyordu (Birand, Dündar ve Çaplı, 2008, s. 195). Oylama günü geldiğinde çaresiz durumdaki Demirel "Siyasi hakların iadesi vazifemiz de, orduyu rencide ettirmemek vazifemiz değil mi?" diyerek anayasa değişikliğinin geri çekilmesini talep ederken, aksi halde istifa edeceğini açıklıyordu (*Milliyet*, 22 Mayıs 1969). Netice olarak AP'nin verdiği teklif yine AP'nin oylarıyla geri çekiliyor ve meclis her zamankinden daha erken olarak Mayıs ayında tatile çıkarken af konusu seçimlerden sonraya bırakılıyordu (Birand, Dündar ve Çaplı, 2008, s. 196). Geri adım atmakla suçlanan Demirel ise yıllar sonra bir mülakatında, kendisini, o dönem siyaset üzerindeki baskıya değinerek "Eğer bunu kaale almak, bunu kaale almış olmak kusursa, bunu kabulleniyorum. Bunu kaale alamayacak kişiyi de tasavvur edemiyorum," sözleriyle savunmuştu (Turgut, 1992, s. 380). Ferruh Bozbeyli de kararı ertelemenin isabetliliğine dikkat çekerken, sonrasında herkeste bir rahatlama olduğundan bahseder (Dağı ve Uğur, 2009, s. 284). AP içerisindeki muhalefetin en önde gelen ismi konumundaki Sadettin Bilgiç'e göre ise sürecin başından itibaren iki arada bir derede kalan Demirel, her iki tarafa da verdiği teminatları yerine getiremeyerek ne askerleri ne de es-

ki DP'lileri memnun edebilmişti (Bilgiç, 2002, s. 187). Gerçekten de karar sonrası parti içindeki fikir ayrılıkları daha da derinleşirken, AP ile ordu arasında da üstü kapalı iktidar mücadelesi daha görünür hale gelmişti.

1969 seçimleri yaklaşırken sokaktaki protestolar, ordu ile artan gerilim, parti içerisindeki sorunlar ve yükselen enflasyon sonucunda gitgide kötüleşen iktisadi durum gerek Süleyman Demirel gerekse AP için sancılı bir dönemin başlangıcıydı. Üstelik AP'den aldığı ret cevabının ardından kendi siyasi partisini kurmak için harekete geçen Necmettin Erbakan sağdaki oyları bölebilecek bir diğer tehdit olarak ortaya çıkmıştı. Geleceğe dair tehlikelerden, özellikle ekonomideki bozulmadan en çok tedirgin olan da yine Başbakan Demirel'di. Ferruh Bozbeyli anılarında Demirel'in bütün bu olaylar karşısında sık sık şikâyet ettiğine değinirken, bu moral bozukluğuyla "Halka gidip bize rey vermeyin diyemeyiz ki," cümlesini dahi telaffuz ettiğinden bahseder (Dağı ve Uğur, 2009, s. 312). Bu çerçevede AP'nin seçim kampanyası da ziyadesiyle geç bir tarihte, seçimlere on bir gün kala başlarken, partinin seçim beyannamesinde üniversiteler, yargı ve TRT üzerinde hükümetin kontrolünü arttırmaya yönelik birtakım anayasa değişikliği önerileri dikkat çekiyordu (Adalet Partisi, 1969, s. 9-13). Dört yıl öncesine göre çok daha renksiz geçen kampanyanın ardından, 12 Ekim 1969 tarihinde yapılan seçimlerde AP oyların % 46,6'sını, milletvekilliklerin de 256'sını alarak mecliste çoğunluğu korumayı başarıyordu. Ana muhalefet olmaya devam eden CHP için bu rakamlar % 27,4 ve 143'tü (TÜİK, 2012, s. 25). Her iki parti lideri de sonuçlardan memnuniyetlerini dile getirseler de aslında bu göreceli başarı değiştirilen milli bakiye sistemi sonrasında küçük partilerin ağırlıklarının azalmasının sonucuydu. TİP sadece iki milletvekili çıkarabilirken, CKMP on bir, YTP ise altı sandalye ile mecliste yerini almıştı. 1969 se-

çimlerine ilişkin dikkat çeken bir diğer nokta ise % 64,3'lük katılımın Cumhuriyet tarihinin en düşük oranı olmasıydı (TÜİK, 2012, s. 25). Bu noktada ilk akla gelen ise 1960'ların son yıllarında gerek siyasette gerekse sokakta yükselen gerginliğin seçmeni sandıktan soğutmuş olması ihtimalidir.

Her ne kadar Süleyman Demirel meclisteki çoğunluğunu korumayı başarmış olsa da seçimden önceki sorunların neredeyse tamamı çözümsüz bir şekilde önünde duruyordu. Bunlardan belki de en göz önünde olanını, yani DP'lilere yönelik affı çok hızlı bir şekilde çıkarması dahi partisi içindeki muhalefeti yatıştırmaya yetmeyecekti. Zira AP içindeki fikir ayrılıkları çok daha eskiye dayanıyordu. Demirel yıllarca partisini bir arada tutmak için çoğunlukla tavizlerle durumu idare ederken bir yandan da kendi konumunu güçlendirmeye çalışmıştı. 1966 yılındaki kongre sonrasında bunu bir nebze başarsa da, 1967'deki hükümet değişiklikleri ve rakibi Sadettin Bilgiç'in ulaştırma bakanı olarak atanması taviz stratejisinin hâlâ devam ettiğini gösteriyordu. 1969 seçimlerinin ardından kurulan kabinede ise Bilgiç ve grubundan isimlere yer verilmemişti. İlk etapta, amaç, parti üzerinde liderin kontrolünü arttırarak bir bütünlük sağlanmasıyken, süreç tam ters yönde ilerleyerek Talat Asal ve Yüksel Menderes gibi isimlerin uzaklaşmasına ve muhalefet tarafına kaymalarıyla sonuçlanmıştı. Demirel ise bu kez daha katı bir duruş sergilemeyi tercih ediyordu. Taraflar arası yükselen gerilim, içlerinde Sadettin Bilgiç, Ali Naili Erdem, Cevat Önder, Yüksel Menderes, Mehmet Turgut, Talat Asal ve Faruk Sükan gibi partinin önde gelenlerinin yer aldığı grubun genel kurulu terk etmesiyle daha da artmıştı (*Milliyet*, 8 Ocak 1970). İpi koparan ise muhaliflere yönelik ihraçların durdurulması için Demirel'e verilen ve yetmiş iki AP'linin imzasını taşıyan muhtıraydı. Demirel'in "Biz muhtıra ile iş görmeyiz," sözleri ile muhalefeti görmezden gelmesi ile de

kapılar büyük ölçüde kapanıyordu (*Milliyet*, 19 Ocak 1970). Bu açıklamanın ardından, AP'nin bölüneceğine dair dedikodular Ankara kulislerinde çok daha fazla anılmaya başlamıştı. Abdi İpekçi köşesinde muhaliflerin bütçe oylamasında ret oyu kullanarak hükümeti devirme yoluna gidebileceklerinden bahsederken, bunun büyük ölçüde asılsız dedikodulardan ibaret olabileceğini, zira böyle bir hareketin seçmen nezdinde olumsuz algılanabileceğine değiniyordu (*Milliyet*, 26 Ocak 1970).

Oylama günü geldiğinde bütçenin kırk biri AP grubundan olmak üzere 224 oyla reddedilmesi konuşulanların sadece dedikodudan ibaret olmadığını gösteriyordu. Demirel yıllar sona o günün siyasi hayatının en sıkıntılı zamanlarından biri olduğunu söylerken, o sıradaki ruh halini "O an gözlerim kardı. O meclisin kubbesi uçtu," sözleriyle ifade edecekti (Birand, Dündar ve Çaplı, 2008, s. 201). Aslında yaşananlar krizin büyük ölçüde yanlış yönetilmesinin ve taraflar arası iletişim kopukluğunun bir sonucuydu. Arsev Bektaş parti içerisindeki hiziplerin Süleyman Demirel'in genel başkanlığına karşı olmadığına değinirken, asıl mücadelenin onun etrafındaki kadroları ele geçirmek uğruna olduğunu söyler (Bektaş, 1993, s. 160). Muhtırayı imzalayanlardan biri olan Mehmet Turgut da grubundan kimsenin bakanlar kurulunda yer almadığı için problem yaratmadığından bahsederken, 1969 seçimleri sonrası, hükümet kurulmadan, birtakım dostça davranışlarla kızgınlıkların giderilip sorunların önüne geçilebileceğini öne sürer (Turgut, 1990, s. 371). Peki Demirel gibi dengelerin ziyadesiyle farkında olan bir siyasetçi nasıl olur da göz göre göre kötüye giden sürece müdahale etmemiş, neden tavizsiz duruşunu devam ettirerek hükümetinin düşmesine sebep olmuştu? Burada ilk akla gelen, seçimlerin ardından planladığı reformları gerçekleştirmek için daha istikrarlı bir partiye sahip olma isteğidir. Diğer bir

alternatif ise, seçim zaferini fırsata çevirerek parti içi muhalefetten kurtulma arzusu olabilir. Son olaraksa partisini eski DP'lilerin hâkimiyetinden kurtarma amacı da ihtimaller dahilindedir. Yanlış hesabın Demirel'e maliyeti ise kendi partisinden gelen oylar sonucunda iktidarı kaybetmekti.

Bütçe tasarısının reddedilmesinden iki gün sonra Süleyman Demirel istifa mektubunu Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'a takdim eder. Yeni hükümeti kurma göreviyse yine kendisine verilir. 7 Mart'ta açıklanan kabine büyük ölçüde bir öncekinin aynısı olsa da, farklı gruplara yönelik kulis faaliyetleri ile güvenoyu almayı başarır. Kırk bir muhalif vekilin otuz dördü oylamaya gelmezken, grubun geri kalanı, Birlik Partisi ve bağımsızlar hükümet için olumlu oy kullanırlar (*Milliyet*, 16 Mart 1970). Her ne kadar Demirel sorunu çözdüğünü düşünse de ilerleyen süreçte partisinin bölünmesini engelleyemeyecekti. Üstelik başını ağrıtan başka konular da vardı. Kendisi ve kardeşleri hakkındaki yolsuzluk iddialarına dair muhalefetin verdiği soruşturma teklifi bunlardan biriydi. Konu kısa sürede siyasi bir tehdit unsuruna dönüşmekle kalmayıp, AP içerisinden dahi Demirel üzerinde bir baskı kurulmasına sebep oluyordu. Sorun meclisteki kulis faaliyetlerinin ardından soruşturma teklifinin 276 evete karşın 309 hayır oyu ile reddedilmesiyle çözülecekti (*Milliyet*, 17 Aralık 1970).

Çalkantılara rağmen, Süleyman Demirel 23 Ekim 1970 tarihindeki AP Kongresi'nde rakibi Aydın Yalçın'ı kırk üçe karşı 1.425 oyla mağlup ederek genel başkanlığını sürdürürken, listesinin tamamı da eksiksiz olarak danışma kuruluna seçilmişti (*Milliyet*, 24 Ekim 1970). Aslında zafer, parti içi muhalefetin kademeli olarak tasfiyesinin bir sonucuydu. Diğer yandan aralarında Sadettin Bilgiç, Mehmet Turgut ve Faruk Sükan'ın da yer aldığı yirmi altı eski milletvekili yeni bir parti kurma niyetleri olduğundan bahsediyorlardı. Li-

der olarak düşünülen isim olan Ferruh Bozbeyli anılarında ilk başta çekimser kalmasına rağmen, arkadaşlarından gelen baskılar sonucunda teklifi kabul ettiğini söyler. Bu çerçevede, meclis başkanlığı görevinden ayrılmasından bir ay sonra, 13 Kasım'da yeni partinin başına geçmek üzere AP'den de istifa eder (Dağı ve Uğur, 2009, s. 328-330). Demokratik Parti 18 Aralık 1970'te kurulurken, partinin genel başkanı da beklendiği üzere Bozbeyli oluyordu. Partinin otuz beş üyesinin tamamı ise eski AP'lilerken, Nilüfer Gürsoy ve Yüksel Menderes gibi DP'lilerin en yakınları da Demokratik Parti çatısı altında toplanmıştı. 1970'ler itibarıyla sağdaki bölünme gitgide gözle görülür hale gelse de, Demokratik Parti'nin özellikle seçmen profili açısından Necmettin Erbakan'ın Milli Nizam Partisi'nden (MNP) ciddi anlamda farklı olduğunu belirtmek gerekir. MNP çoğunlukla Anadolu'nun küçük esnaf ve zanaatkârlarını temsil etme iddiasındayken, Demokratik Parti'nin iddiası ve programı AP'ninkinden çok az farklıydı. Bu çerçevede, Tanel Demirel, Demokratik Parti'nin kopuşunun güçlü sınıfsal bölünmelerin neticesi olmadığına değinirken, aksi takdirde partinin ömrünün yedi yıldan fazla olacağını ve kurucularının AP'ye geri dönmeyeceğinden bahseder (Demirel, 2004, s. 59). Özetle, Demokratik Parti'nin Demirel'in parti içi fikir ayrılıklarının üstesinden gelememesinin bir sonucu olduğunu söylemek mümkündür.

İç siyasete dair gelişmelere ilaveten Süleyman Demirel'i belki de en zor durumda bırakacak haber ise Amerika'dan gelir. Seçimler sonrası iktidara gelen Richard Nixon ülkesindeki eroin bağımlılığı ile mücadele kararı almıştı. 1969'un Eylül ayında, başkanın asistanlarından Daniel Moyhinan ABD'ye giren eroinin % 80-85'lik kısmının Anadolu'da afyon olarak yetiştirilip sonrasında oradaki laboratuvarlarda morfine dönüştürüldüğüne dair bir rapor yazmıştı. Çözüm öne-

risi Türkiye'deki afyon ekimini durdurmaktı (National Archives, 1969). Bu vesileyle, Ekim ayında Henry Kissinger, Al Haig, Helmut Sonnenfeldt ve dönemin CIA Direktörü Richard Helms'ten oluşan bir ekip kurulmuştu (National Archives, 1969). Toplantıda alınan kararları Ankara'ya iletme görevi ise dönemin büyükelçisi William Handley'e düşüyordu. Süleyman Demirel ile yaptığı görüşmenin ardından yazdığı raporunda, Handley, Demirel'in Başkan Nixon'un ricası karşısında şaşkınlığını gizleyemediğinden bahseder. Başbakanın gerekli tedbirleri almakta çekimser davranacağını, zira bunu çiftçilere açıklamasının mümkün olmadığını da raporuna ekler (National Archives, 1969). Büyükelçinin raporunun Washington'a ulaşmasının ardından, bu defa Henry Kissinger, Nixon'a yazdığı bilgi notunda 1970 yılındaki mahsulü satın alıp, Türk hükümetinin sonraki yıllarda afyon ekimini yasadışı hale getirmesini sağlamayı teklif eder (National Archives, 1969). Bu çerçevede, Büyükelçi Handley Başbakanlığı bir kez daha ziyarete gittiğinde, Demirel Türkiye'de hiçbir hükümetin var olan mahsulü imha edemeyeceğini, zira bunun hükümet güçleri ve halk arasında bir çatışma yaratmakla kalmayarak afyon ekimine dair bir halk desteği oluşturacağını söyler. Ekimi yasaklaması halindeyse bir sonraki seçimleri kazanamayacağını vurgular (National Archives, 1970). Aynı görüşmede büyükelçiye söylediği "Ne olacağını bilmiyoruz, ay sonunu görmemiz gerekecek. Belki soğuk bazı bitkileri öldürür," (National Archives, 1970) sözleriyse günü kurtarmaya yönelik kısa vadeli pragmatizmine ziyadesiyle uygun bir örnektir. Diğer yandan Demirel ciddi anlamda baskı altındaydı. Kyle T. Evered, Türkiye'nin yerel üreticilerin durumu dolayısıyla 60'ların sonları ve 70'lerin başları boyunca afyon ekiminin tamamen yasaklanması yönündeki taleplere sınırlı bir şekilde riayet edebildiğinden bahseder. Bunda Türkiye'nin bir tarım ülkesi olmasının ya-

nı sıra kırsal kesimin iktidardaki partinin en önemli toplumsal tabanını oluşturması önemli rol oynar (Evered, 2011, s. 302). Aslında Türkiye 1967'den itibaren afyon ekimini kademeli olarak kısıtlıyordu. AP'nin iktidara geldiği 1965'ten itibaren afyon ekimi yapılan il sayısı otuz ikiden yediye düşürülmüştü. Fakat konu Washington için büyük önem taşıdığından baskı da aynı ölçüde fazlaydı. Ağustos'ta Büyükelçi Handley'nin de katıldığı bir toplantıda, Başkan Nixon, müttefik olarak gördüğü Demirel hükümetini açıkça utandırmak istemediğini vurgularken, büyükelçisinden birebir görüşmelerde konunun kendisi için hayati anlamda önemli olduğunu iletmesini ister (National Archives, 1970). Fakat Türkiye'de ABD karşıtlığının zirve yaptığı bir dönemde ortaya çıkan afyon tartışması çok daha önceden ciddi bir krize dönüşerek hükümet için yıpratıcı hale gelmişti. *Milliyet*, Amerikalı Bakan John F. Mitchell'ın "Türkiye cezalandırılmalıdır," sözlerini manşete koyarken, Demirel açıklamaya ertesi gün tepki göstererek Türkiye'yi kimsenin cezalandıramayacağını söylüyordu (*Milliyet*, 22-23 Temmuz 1970). Kriz derinleştikçe bir dönem ABD ile özdeşleştirilerek eleştirilen Süleyman Demirel kendini her iki tarafı da tatmin edemediği bir konumda buluyordu. Daha sonra, bir mülakatında, afyon ekiminden Sovyetler Birliği ile ilişkilerin geliştirilmesine kadar ABD'yi memnun etmeyecek her şeyi yaptığından bahseder. Demirel'e göre Türkiye'nin menfaatleri her şeyin üzerindeydi ve bu uğurda ABD ve Sovyetler Birliği de dahil olmak üzere her ülkeyle yakın veya uzak olunabilirdi (Turgut, 1992, s. 327). Buradan yola çıkarak 60'ların Süleyman Demirel'inin dış politika alanında da pragmatizmi ideolojik duruşun önünde tuttuğunu söylemek mümkündür.

1970'in ortalarına gelindiğinde sokaktaki durum kontrolden çıkmaya başlamıştı. Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nun (DİSK) 15-16 Haziran'da sendika kanununu

protesto etmek için sokağa çıkması ise önemli bir dönüm noktasıydı. İkinci gün olayların tırmanmasıyla sıkıyönetim ilan edilmiş ve ordu olaylara müdahale etmişti. Süleyman Demirel'e göre, göstericilerin gizli gündemi orduyu tahrik ederek hükümeti devirmekti (Gümüştekin, 1974, s. 38). Daha önce de bahsedildiği gibi, Demirel başbakanlıktaki ilk gününden itibaren sivil-ordu ilişkilerindeki hassas dengeyi korumak için ciddi çaba sarf etmişti. DP'lilere yönelik af gibi konularda birtakım tavizlerle krizin daha da derinleşmesini engellerken, zaman zaman da daha katı bir duruş benimsemekten çekinmemişti. Genelkurmay Başkanı Cemal Tural'ın görevden alınması bu ikinci yaklaşıma bir örnek teşkil eder. Hükümetin göreceli olarak zayıfladığı dönemde TRT, bankalar ve PTT gibi sivil kuruluşları teftişe gitmeye başlayan Tural, Demirel'in Cumhurbaşkanı Sunay ile görüşmesinin ardından çıkarılan bir kararname ile görevden alınarak askerî şuraya sevk edilmişti (Turgut, 1992, s. 371). Fakat Tural gibi güçlü bir figüre karşı olan sağlam duruş dahi ordu içerisindeki cunta faaliyetlerinin artmasını engelleyemedi. Gizli faaliyetlerin farkında olan Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç da genç subayların sol bir ihtilale yatkın olduklarını iddia ediyordu (Batur, 1985, s. 179). 1970'in Kasım ayında, dönemin Hava Kuvvetleri Komutanı Muhsin Batur, Cumhurbaşkanı Sunay'a yazdığı mektupta mevcut durumun sorumlusunun hükümet olduğunu söylüyordu. Sosyoekonomik düzen değişmedikçe, otorite ve yasa boşlukları doldurulmadıkça durumun düzelmeyeceğini savunan Batur'a göre çözüm iki türlü olabilirdi. Ya komutanların yapacakları bir ikazla, meseleler parti ve şahıs görüşleri dışında, milli mutabakatla halledilecek ya da ordu yönetime el koyacaktı (Batur, 1985, s. 199). Mektubun basına sızmasının ardından, Demirel ve komutanlar Çankaya'daki Milli Güvenlik Kurulu'nda (MGK) bir araya gelir. Cumhurbaş-

kanı Sunay'ın durumun kontrol altına alınması için sıkıyönetim ilan edilmesi önerisine Kara Kuvvetleri Komutanı Faruk Gürler itiraz eder. Zira bu yönde bir karar ordunun hükümetin yanında olduğuna dair bir izlenim verme riski taşıyordu. Komutanlara göre ordu devletinin ve milletinin yanında olmalıydı. Süleyman Demirel yıllar sonra bir mülakatında sorunun aslında bir üst iradenin reddedilmesi olduğunu belirtirken, 12 Mart'ın ordunun batan memleketi kurtarma isteği açısından diğer müdahalelerden bir farkı olmadığını söyler (Birand, Dündar ve Çaplı, 2008, s. 216-218). 22 Ocak 1971'deki MGK toplantısında Memduh Tağmaç'ın ülkedeki iç ve dış güvenlik tehlikelerini vurguladığı ve orduyu kontrol etmenin imkânsızlığından dem vurduğu konuşmasının ardından sözü Demirel alır. Sorunların çözümü için anayasa değişiklikleri önerirken halkın kendilerinin karşısında olmadığını söyler ve ekler: "Biz 1961 Anayasası neticesiyiz. Altı senede dört defa halktan rey aldık. Halk cahildir, bir şey bilmez demek yanlıştır. Halk çok şeyi biliyor" (Batur, 1985, s. 261-262). Toplantının ardından okunan bildirinin kamuoyunda ordunun hükümeti desteklediği yönünde yorumlanması ise komutanları rahatsız etmişti. 27 Ocak'ta Genelkurmay Başkanlığı'ndaki toplantıda artık açık açık müdahale fikri tartışılırken, Muhsin Batur-Faruk Gürler ikilisi ile Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç arasında fikir ayrılıkları su yüzüne çıkıyordu. Tağmaç askerler olarak ekonomiden anlamadıklarını, durumu nasıl düzelteceklerini bilemeyeceklerini iddia ederken, Batur'un fikri bir kasaba avukatı veya mühendis ülkeyi yönetebiliyorsa kendilerinin de üstesinden geleceği yönündeydi (s. 272).

Zaman ilerledikçe, hükümetin sokaklardaki şiddet olaylarına ve kötüleşen ekonomiye müdahale etmedeki yetersizliği sonucu askerî müdahale ihtimali daha fazla konuşulur hale gelmişti. Nihat Erim anılarında olayların gelişimin-

den Süleyman Demirel'i sorumlu tutar. Erim'e göre o dönem yapılması gereken başbakanın meclis kürsüsüne çıkıp ülkenin sorunlarını anlatması, ardından tedbirleri açıklayarak muhalefetin onayını istemesi, bunun gerçekleşmemesi halindeyse istifa etmesiydi. Demirel ise bunu yapmadığı için muhtıra ile karşı karşıya kalmıştı (Erim, 2018, s. 168-169).

Müdahaleye hevesli cuntalar içerisinden en çok öne çıkan Batur ve Gürler'in kontrolündekiydi. Doğan Avcıoğlu'nun *Yön* dergisi çevresindeki bazı sol Kemalist aydınların da desteklediği grubun amacı, 9 Mart 1971'de bir müdahale gerçekleştirmek ve sonrasında Faruk Gürler'in cumhurbaşkanlığına, Muhsin Batur'un ise başbakanlık koltuklarına oturmasıydı. Fakat Gürler'in müdahaleden bir gece önce kararından vazgeçmesi ile bir milli devrim olasılığı ortadan kalkıyordu. Cuntaların yaratabileceği tehlikenin farkında olan Memduh Tağmaç emir-komuta zinciri içerisinde bir müdahale için harekete geçiyordu. MİT Müsteşarı Fuat Doğu'dan Cumhurbaşkanı Sunay'ı müdahale hususunda bilgilendirmesini talep ediyordu. Duydukları karşısında ilk etapta sessiz kalan cumhurbaşkanı, ertesi gün Doğu'yu arayarak konuyu Süleyman Demirel'e iletmesini istemişti. Tavsiyesi başbakanın sağlık sorunlarını öne sürerek istifa etmesi yönündeydi. Müdahale haberini almasının ardından ilk işi Çankaya'yı aramak olan Demirel'e cumhurbaşkanının "Ne yapayım. Beni de aştılar. Mani olamıyorum," yanıtı, aynı zamanda sürecin artık geri dönülmez noktada olduğunu gösteriyordu (Birand, Dündar ve Çaplı, 2008, s. 251). Memduh Tağmaç, Faruk Gürler, Muhsin Batur ve Celal Eyiceoğlu'nun imzalarını taşıyan muhtıra 12 Mart'ın öğlen saatlerinde radyoda okundu. Metinde mevcut sorunların üstesinden gelecek kuvvetli ve inandırıcı bir hükümete duyulan ihtiyaç vurgulanırken, aksi takdirde ordunun idareyi almaya hazır olduğu belirtiliyordu.

Komutanların hedefindeki isim olan Süleyman Demirel'in aslında iki seçeneği vardı. Bunlardan ilk akla gelen ve daha risksiz olanı uyarıyı ciddiye alıp istifa etmek iken, diğeri meclise giderek güvenoyu talep etmekti. Kısıtlı zamana rağmen hızlı karar vermek yerine ihtimalleri enine boyuna düşünmek isteyen Demirel, muhtıranın radyoda okunmasının ardından kabinesini ve AP Başkanlık Divanı'nı toplantıya çağırır. Saatler süren toplantının sonucunda da istifasını açıklar. Bir mülakatında o dönemki muhalefeti de eleştirerek, arkasında meclisin desteğinin olmamasından şikâyet edecekti (Birand, Dündar ve Çaplı, 2008, s. 256). Demirel'e göre, istifa kararı o dönem meclisin açık kalmasını sağlamıştı. Zira aksi bir senaryoda ordu meclis faaliyetlerini durduracaktı (Arcayürek, 1985b, s. 369). Bu noktada, 27 Mayıs sonrası yaşananların Demirel'i ciddi anlamda etkilemiş olduğunu söylemek mümkündür. Diğer yandan, komutanların emrine direnmemesinin arkasındaki bir diğer neden sürecin geçici olacağını ve eninde sonunda kendisi için doğru zamanın geleceğini düşünmesi de olabilir. Zaten daha sonra, o günkü olaylar karşısında soğukkanlılığını kaybetmediğinden bahsederken, siyasete girdiğinde bu tür badirelerle karşılaşabileceğini bildiğini söyler ve ekler: "Ne yapacağız? Devlet bizim devletimiz. Devleti kurtaracağız. Devletin aldığı yarayı tamir edeceğiz" (Birand, Dündar ve Çaplı, 2008, s. 254).

1964-1971 dönemi Süleyman Demirel'in pragmatizmini anlamak açısından önemlidir. 27 Mayıs'ı izleyen geçiş sürecinde ülke aradığı ılımlı figürü çatışan cereyanlara mesafeli duran, önceliği "iş yapmak" olan teknokrat Demirel'de bulur. Zaten kendisi de hiçbir konuda katı prensiplere bağlı kalmayacağını defalarca dile getirir. İlk bakışta bu konuda bir ölçüde başarılı olduğu düşünülse dahi, Demirel'de siyasi kariyerinin ilk günlerinden itibaren güçlü bir komünizm karşıtlığının izlerini görmek mümkündür. 60'lar bo-

yunca kendisini ılımlı bir dil kullanmak zorunda bırakan ise daha önce belirtildiği üzere yeni anayasanın özgürlükçü tonundan beslenen dönemin ruhuydu. Diğer yandan, ülkenin hassas dengelerinin en çok farkında olan da büyük ihtimalle yine kendisiydi. Şiddet olaylarının artışı, iktisat politikalarındaki ve dış politikadaki zorlukların yanı sıra kendi partisinin bölünmesi karşısında yapabileceği fazla bir şey kalmamıştı. 12 Mart'ta komutanların mektubuna direnmemesi belki de bu yüzdendi.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Siyasi Karmaşa
(1971-1980)

12 Mart Muhtırası Süleyman Demirel'i istifaya zorlasa da siyasi kariyerinin sonu anlamına gelmez. Zira hâlâ açık kalmasını sağladığını iddia ettiği meclisin bir üyesi, en güçlü konumdaki AP'nin ise lideriydi. Fakat muhtıra hem kendisi hem de partisi için önemli bir dönüm noktasıydı. Ümit Cizre'ye göre, 12 Mart, Demirel'in orduyu tarafsızlaştırarak iyi ilişkiler kurma politikasının iflası anlamına geliyordu (Cizre, 2002, s. 99). Daha da ilginç olan ise, muhtırayı izleyen dönemde orduya karşı muhalefetin asıl mağdurlar Demirel ve AP tarafından değil de İsmet İnönü tarafından yapılmasıydı. Müdahaleyi izleyen günlerde verdiği bir demeçte kumandanların takdirine göre şekillenecek bir düzenin demokratik olmadığını söyleyen İnönü, en kısa zamanda yeni seçime gitmenin şart olduğunu söylüyordu (*Milliyet*, 16 Mart 1971). Diğer yandan, büyük ölçüde temkinli ve sabırlı doğasının bir neticesi olarak gelişmeleri görmek isteyen Süleyman Demirel sessiz kalmaya devam ediyordu. Partisinin 14 Mart 1971'deki toplantısında, gelecek günlerin belirsizliğinden bahsederek vakti gelene kadar düşüncelerini paylaşma-

yacağını açıkça söylüyordu. Grubuna tavsiyesiyse sükûnet içinde gelişmeleri izlemeleri yönündeydi (Demirel, 1973, s. 11-12). Zaman içerisinde komutanlar arasında müdahale öncesindeki bölünmenin tekrar su yüzüne çıkması Demirel'i haklı çıkaracaktı. Kaderin bir cilvesi olarak 9 Mart grubunun en önde gelen reformcuları olarak görülen Celil Gürkan, Şükrü Köseoğlu ve Lütfü Erol gibi isimlerin emeklilik kararlarını imzalamak görevine vekâleten devam eden Süleyman Demirel'e düşer (*Milliyet*, 17 Mart 1971). Ordu içerisindeki tasfiyeler, yüksek komuta kademesinin cuntaları tasfiye ederek silahlı kuvvetler içerisinde birliği sağlama yönünde bir hamlesi olarak değerlendirilebilir. Zaten muhtırayı izleyen günlerde Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç kontrolü sağlamıştı. Fakat Yunanistan'daki cunta sonrası yaşanan olumsuzluklar ordunun yönetimi doğrudan üstlenme konusunda tereddütlü davranmasına sebep olmuştu (Zürcher, 2001, s. 260). Feroz Ahmad'a göre komutanların yaşadığı ikilemi İsmet İnönü anlamıştı. Reform karşıtı partilerin çoğunlukta olduğu bir meclisle yola devam ederken, söz konusu reformlar için partiler üstü bir hükümet oluşturmak ordunun görevi olarak görülüyordu. İnönü'ye göre ordunun sürece sürekli müdahil olması kaçınılmaz olarak istikrarsızlığa sebep olabilirdi (Ahmad, 1977, s. 290).

Müdahale sonrası belki de en önemli konu partiler üstü hükümete bir başbakan bulmaktı. Sorun Cevdet Sunay'ın muhtıradan bir hafta sonra Nihat Erim'i atamasıyla son buluyordu. Ankara Üniversitesi'nden bir hukuk profesörü olan Erim, 1943 ve 1950 yılları arasında CHP çatısı altında milletvekilliği ve bakanlık görevlerinde bulunmuştu. 1961'de tekrar seçilerek meclise geri dönmüş, başbakan olarak atanmasına kadar geçen on yıl boyunca milletvekilliğine devam etmişti. Aslında Erim tercihi bir anlamda Tağmaç'ın gücü elinde toplama çabası olarak değerlendirilebilir. Muhsin Ba-

tur anılarında bu atamadan Tağmaç dışında hiçbir komutanın haberi olmadığından bahseder (Batur, 1985, s. 303). Diğer yandan, 27 Mayıs'ın aksine meclis faaliyette olduğundan dolayı Erim kuracağı hükümetinin bekası için partilerin desteğini alması gerektiğinin farkındaydı. Bu nedenle atanmasının ardından ilk işi liderlere gitmek oldu. İsmet İnönü'nün desteğini ve hükümete katılacağını açıklaması CHP içerisinde huzursuzluk yarattı. Genel Sekreter Bülent Ecevit ve merkez yönetim kurulu üyeleri kararın ardından hareketin aslında ortanın soluna karşı olduğunu söyleyerek görevlerinden istifa ediyorlardı (*Milliyet*, 22 Mart 1971). Hükümeti kurarken Erim'in AP'nin desteğine ihtiyacı olacağının ziyadesiyle farkında olan Süleyman Demirel temkinli duruşunu sürdürüyordu. Erim'in Demirel'in bir kere gelmesi halinde kendisinin ona yirmi defa gitmesi gerektiğini söylemesi aslında hükümetin temelinin zayıflığını gösteriyordu. Üstelik reform yapma iddiasındaki başbakanın tavrı reform karşıtları tarafından bir zayıflık olarak görülebilir ve ilerleyen dönemde bir muhalefetin oluşumuna sebep olabilirdi (Ahmad, 1977, s. 292). Fakat muhtırayı izleyen günlerde partilerin hükümete katılmamaları pek de mümkün değildi. Demirel'in parti grubunda aklıselimin hâkim olmasını temenni ettiği konuşmasının ardından 268 AP'liden sadece on tanesinin hükümete bakan vermeyi reddetmesi durumun bir göstergesiydi (*Milliyet*, 23 Mart 1971). 27 Mart 1971'de kurulan hükümette AP'den beş, CHP'den üç, Turan Feyzioğlu'nun Cumhuriyetçi Güven Partisi'nden (CGP) ise bir bakan yer alıyordu. Kabinenin iskeletini oluşturan on bir üye aralarında Atilla Karaosmanoğlu, Şinasi Orel ve ileride Türkiye'nin ilk kadın bakanı olacak Türkan Akyol gibi isimlerin yer aldığı teknokratlardı. Hükümet güvenoylamasını kırk altı hayıra karşılık 321 evet ile kazanırken, aralarında Bülent Ecevit'in de yer aldığı yetmiş dört milletveki-

li de oylamaya katılmıyordu (*Milliyet*, 8 Nisan 1971). Evet oyu vermekle kalmayıp partisine grup kararı aldıran Demirel ise yıllar sonra bir mülakatında sarf ettiği "Ben oy verdim hükümetlere. Mizacıma aykırı, prensiplerime aykırı. Ama ben bir köprüyü geçeceğim," sözleriyle o günkü kararını savunur (Birand, Dündar ve Çaplı, 2008, s. 270). Zira onun için önemli olan kendisine her zaman yeniden başlama imkânı veren meclisi açık tutmaktı. Demirel'in bu yaklaşımı prensipler ile pragmatizm arasında kaldığında tercihini tereddütsüz olarak faydalı olandan yana kullanacağına uygun bir örnek teşkil eder. Bu açıdan bakıldığında Erim hükümetini 1961 Anayasası'na kısıtlayıcı maddeler eklemek için bir araç olarak görüp, buna göre davranması da sürpriz değildi.

Güvenoylamasından günler sonra, Süleyman Demirel'in planı işlemeye başlar. Abdi İpekçi ile mülakatında seçimle gelenin seçimle gitmesi gerektiği sözleriyle muhtırayı eleştirirken, ileriki dönemde hükümeti devirip iktidara gelme planları olmadığını ekler (*Milliyet*, 11 Nisan 1971). Kaynayan bir kazana benzettiği sistemin patlamasını engelleme hususunda anayasa değişiklikleri ve referandumu emniyet supabı olarak gördüğünü söyler. Demirel'e göre özellikle referandum, kamuoyuna dayanıyor oluşu açısından sistemi olası krizlerden koruma imkânını haizdi (*Milliyet*, 13 Nisan 1971). Bu açıdan bakıldığında, AP'nin Nihat Erim hükümetini destekleme kararının arkasındaki tek faktörün ordunun baskısı olmadığı görüşü daha da güç kazanır. Diğer yandan, Erim, hükümet içindeki fikir ayrılıklarının üstesinden gelebilmek için, en kısa sürede reformlara odaklanmaya çalışır. Bu esnada, sokaklardaki şiddet olayları da hız kazanırken, İstanbul ve Ankara'nın da dahil olduğu on bir ilde sıkıyönetim ilan edilir.[1] Kısa süre sonra DİSK, Ülkü Ocakları,

1 Sıkıyönetim ilan edilen diğer iller Adana, Diyarbakır, Eskişehir, Hatay, İzmir, Kocaeli, Sakarya, Siirt ve Zonguldak'tır.

bazı gazete ve dergiler kapatılır, Çetin Altan ve İlhan Selçuk gibi isimler gözaltına alınır. Hükümetin amacı istikrara yönelik tüm tehditleri ortadan kaldırmak olsa da sürecin mağdurlarının çoğunlukla sol cenahtan olması dikkat çekiciydi. 1 Mayıs 1971'de Başbakan Erim yabancı gazetecilere yönelik bir basın toplantısında mevcut anayasanın Türkiye için bir lüks olduğunu söylerken, birçok Avrupa ülkesinin anayasasından daha liberal olduğunu da ekler (*Milliyet*, 2 Mayıs 1971). Tartışmaların tam ortasında İsrail Büyükelçisi Ephraim Elrom'un kaçırılması ülkede ciddi bir krizin başlangıcıydı. Elrom'un başından vurulmuş cesedinin bulunmasından sonra başlayan operasyonla zanlılar yakalansa da artan şiddet olayları ordunun hükümet üzerinde daha sert tedbirler alınması yönündeki baskısının artmasına sebep olacaktı.

Değişen koşullarla beraber Süleyman Demirel'in söylemi de sertleşir. Devletin anarşiye müsamaha etmemesi gerektiğini vurgularken, olayların sorumlusunun komünist çeteciler olduğunu iddia eder (*Milliyet*, 5 Haziran 1971). Benzer türde bir yaklaşım 12 Mart'tan geriye dönüş olmadığını söyleyen Başbakan Nihat Erim'de görülür. Anayasa değişikliklerini tekrar gündeme alan Erim, ihtiyaç duyulduğu takdirde özel devlet güvenlik mahkemelerinin kurulabileceğinden bahseder (*Milliyet*, 9 Haziran 1971). Bu noktada, muhtıra sonrası kurulan partiler üstü hükümetin diğer siyasi aktörler tarafından gündeme getirilmesi dahi ziyadesiyle zor kararları alabilme gücüne sahip olduğunun altını çizmek gerekir. 12 Mart öncesi dönemde ciddi bir krize dönüşerek Demirel'i zor durumda bırakan afyon ekiminin 1971 Haziran ayında alınan bir kararla bir sonraki yıl için yasaklanması bu duruma örnek teşkil eder. TİP ve Necmettin Erbakan'ın MNP'sinin kapatılması da Erim hükümeti zamanında olur.

Hükümetin asıl hedefi ise anayasa değişiklikleriydi. Bu süreçte meclisteki partilerle hükümet arasında birtakım fikir

ayrılıkları ortaya çıkar. AP'den Hasan Dinçer *Milliyet*'teki bir mülakatında partisinin anayasa değişikliklerine olumlu baktığını söylerken, aralarında referanduma daha çok başvurulması ve tabii senatörlüğün kaldırılmasını da içeren yedi ek madde istediğini belirtir (*Milliyet*, 11 Haziran 1971). Partiler arası bir diğer tartışma da doğal kaynakların millileştirilmesi konusuydu. AP ve Demokratik Parti millileştirmeye karşı çıkarken, CHP destekleyen tarafta yer alıyordu. CHP'nin desteği olmadan çoğunluğu sağlamanın imkânsızlığının farkında olan Süleyman Demirel her fırsatta iki partinin birlikte hareket etmesinin önemini vurguluyordu. Bülent Tanör'e göre, AP ve Demokratik Parti anayasa değişikliklerini ilk günden itibaren desteklerken, çoğunluğu sağlamak için CHP'yi ikna etmeleri gerektiğinin farkındaydılar. Ecevit önderliğindeki sol kanadın pasifleştirilmesinin ardından, İsmet İnönü grup kararıyla değişiklikleri desteklemeye karar veriyordu (Tanör, 2016, s. 413). 27 Ağustos 1971'de meclis kürsüsüne gelen Demirel, anayasa değişikliklerinin önemini vurgular:

> Adalet Partisi olarak, Anayasa'da değişmesine ihtiyaç ve zaruret gördüğümüz maddeler bu teklifte yer alanlardan ibaret değildir. Ancak, değişikliğin gerçekleştirilebilmesinin kafi sayının elde edilmesine bağlı bulunması dolayısıyla, bugün için üzerinde geniş bir mutabakat sağlanabilmiş ve böylece değişiklik olanağı elde edilebilmiş hususlarla yetinilmiştir (*TBMM Tutanak Dergisi*, 27 Ağustos 1971, s. 259).

Partiler arasındaki son anlaşmazlık temel hak ve ödevlere dair 11. madde üzerinde olsa da taslak metnin meclisten geçmesi sağlanır. Anayasa değişiklikleri temel haklardan, üniversitelere ve TRT'ye uzanan birtakım kısıtlamaları da beraberinde getirir. TRT'nin özerkliğine dair madde de-

ğiştirilir. 119. madde ile devlet memurlarının siyasi partilere ve sendikalara üye olmaları yasaklanır. Yapılan kısıtlayıcı ve muhafazakâr değişiklikler AP'nin 27 Mayıs ve anayasasına karşı ilk raundu kazanması anlamına gelir (Tanör, 2016, s. 413). Ümit Cizre, AP'nin pragmatik bir yaklaşımla, askeri uzun vadede siyaset dışında bırakmak uğruna, anayasa değişikliklerinde ordu ile işbirliğine giderek 12 Mart rejimi ile bütünleştiğinden bahseder (Cizre, 2002, s. 119). Tanel Demirel'e göre, AP yıllardır arzuladığı fakat gücünün yetmediği anayasa değişiklikleri için ordunun baskısından faydalanmıştı (Demirel, 2004, s. 65). Bu çerçevede, Demirel'in 1960'lar boyunca sıklıkla dile getirdiği, partisinin 1969 beyannamesinde de yer alan kısıtlayıcı değişiklikleri gerçekleştirmek adına geçiş döneminden faydalandığını söylemek mümkündür.

İş reformlara geldiğindeyse Süleyman Demirel ve AP'nin çekimser davrandığını görürüz. Başbakanlığının ilk gününden itibaren asıl amacı reformları en kısa sürede gerçekleştirmek olan Nihat Erim bu hususta komutanların tam desteğini alırken, aynı heyecan sağ partiler tarafından paylaşılmaz. AP reformların meclisten geçmesi için hazırlanan kanun hükmündeki kararnameye karşı çıkar. Parti Genel Sekreteri Nizamettin Erkmen reformları desteklediklerini fakat meclis yetkilerinin bertaraf edilmesinden kaçınılması gerektiğini vurgular (*Milliyet*, 18 Eylül 1971). Demirel de konunun mecliste tartışılması gerekliliğini vurgularken halkın reformların ne olduğunu öğrenmek istediğini söyler (*Milliyet*, 23 Eylül 1971). Oysaki aynı hassasiyet anayasa değişiklikleri hususunda gösterilmemişti.

Reform yanlıları ile muhafazakârlar arasındaki fikir ayrılıkları zamanla iyice su yüzüne çıkarken Süleyman Demirel ve AP ikinci grupta saf tutuyordu. Feroz Ahmad'a göre, Demirel aslında kapitalist gelişmenin önünü açacak tarımla il-

gili düzenlemelere karşı değildi. Muhalefetinin nedeni, halihazırda yine aynı sebepten dolayı partisine soğuk bakan Anadolu'da daha fazla oy kaybetme riskiydi (Ahmad, 1993, s. 153). Fakat ordunun etkisinin ziyadesiyle fazla olduğu bir geçiş döneminde komutanların reform isteğine direnmek pek mümkün değildi. Üstelik Başbakan Erim de aynı görüşleri paylaşıyordu. Tartışmaların en yoğun olduğu dönemde söylediği, mertliğin 12 Mart'ı kabul edip etmediğini meclis te söyleyebilmekte olduğuna dair sözleri de Demirel'e açık bir meydan okumaydı (*Milliyet*, 30 Eylül 1971). Başbakanın blöfüne karşılık Demirel'in kabinedeki beş AP'li bakanı çekme hamlesiyse ciddi bir krize dönüşür. Cumhurbaşkanı Sunay'ın uyarılarına rağmen Demirel geri adım atmaz ve hükümeti eleştirmeye devam eder. Çankaya'daki bir toplantıda gidişattan Cevdet Sunay ve Memduh Tağmaç'ın da kendisi kadar sorumlu olduğunu söylediğinde Tağmaç'ın verdiği onay toplantının ve hükümetin sonu olur. Başbakan Nihat Erim'in hükümetin istifa etmesi gerektiğini söylemesi aynı zamanda Demirel'in zaferi anlamına geliyordu. Yıllar sonra bir mülakatında Çankaya'daki toplantının sonucunu bir şişe *Johnnie Walker Black Label* ile kutladıklarından bahseder (Birand, Dündar ve Çaplı, 2008, s. 286).

Erim'in istifa kararı 27 Ekim 1971'de toplanan MGK'da reddedilir (Batur, 1985, s. 336). Diğer yandan, Süleyman Demirel hükümetten beş bakanını çekme kararından vazgeçse dahi hükümetin günlerinin sayılı olduğunun farkındaydı. Bir sonraki kriz AP'li Mesut Erez'in başbakan yardımcılığına atanmasıydı. Erim'in bu kararı alırken kabinesine danışmaması hükümetteki reform yanlılarının tepkisini çekmişti. On bir teknokrat ertesi gün Erim'e verdikleri istifa mektubunda köklü reformların gerçekleştirilme imkânının ortadan kalktığını belirtirler. Bakanlara göre 12 Mart'ı yaratan bunalımın başka bir biçimde tezahür etmesi hâlâ müm-

kündü. Bazı uygulamaların gerek dünya kamuoyunda gerekse Türkiye'deki aydınlar arasında kaygı yarattığına değinilirken kolektif sorumsuzluk havasının bir an önce sonlanması gerektiği vurgulanır (Erim, 2018, s. 482-483). Teknokratların istifası bir anlamda 12 Mart ideallerinin sonu anlamına geliyordu. Türkiye'nin ihtiyaç duyduğu siyasi, iktisadi ve sosyal reformları gerçekleştirmek amacıyla seçilen bu isimler kaderin bir cilvesi olarak kısıtlayıcı anayasa değişikliklerine imza atmakla yetinmişlerdi. Zafer ise 12 Mart sonrası süreçte kartlarını doğru oynayan Süleyman Demirel'e aitti. Ara rejimin ilk döneminde, uzun süredir istediği anayasa değişikliklerini gerçekleştirmiş, ardından meclisteki çoğunluğunu ve kabinedeki bakanlarını kullanarak hükümet üzerinde baskı oluşturmuştu. Böylece ordu tarafından desteklenen bir ara dönem hükümetini partisinin desteğine ihtiyaç duyan bir koalisyona dönüştürmeyi başarmıştı.

İstifalardan üç gün sona Nihat Erim Çankaya'da komutanlarla bir araya geldiğinde ordunun üst kademesinde fikir ayrılıkları artık daha görünür hale gelmişti. Hava Kuvvetleri Komutanı Muhsin Batur reformcu kanadı temsil ederken Kara Kuvvetleri Komutanı Faruk Gürler muhafazakârlar tarafındaydı. Batur parlamento oyunları ile reformların çıkarılamaz hale geldiğinden şikâyet ederek, diğer komutanlarla uyuşamadığı için çekilmek istediğini söyler (Batur, 1985, s. 347). Cevdet Sunay'ın parlamentoya daha fazla dayanan bir hükümet kurma görevini tekrar Nihat Erim'e verme kararı ise toplantıdakilerin büyük kısmı tarafından olumlu karşılanır. Diğer yandan, itiraz eden Batur'a göre bu türde bir formül AP'ye verilecek bir tavizden ibaretti (Batur, 1985, s. 348). Fakat görev tekrar Erim'e verilir. Yeni kabine siyasi partilerden on dört bakan ve tamamı meclisten seçilen on bir teknokrattan oluşuyordu. Hükümette AP'nin de yedi üyesi vardı (*Milliyet*, 12 Aralık 1971). Feroz Ahmad'a göre, Erim'in

ikinci hükümeti Ferit Melen ve Sait Naci Ergin gibi muhafazakârlarla öncekilerden ziyadesiyle farklı karakterde renksiz bürokratlardan ibaretti (Ahmad, 1977, s. 302). Lakin Erim reformlar hususunda kararlıydı ve bu defa daha tedbirli davranmayı tercih edecekti. Hükümet programındaki meclisle işbirliği vurgusu da bu minvalde değerlendirilebilir.

Hükümet 45 hayıra karşı 301 evetle güvenoyu alırken, oylamaya katılmayan doksan bir milletvekilinin AP'den olması da dikkat çekiciydi. Bülent Ecevit grubu da o gün mecliste bulunmamayı tercih etmişti (*Milliyet*, 23 Aralık 1971). Artık daha güçlü bir konumda olan Süleyman Demirel ise uyarılarına devam ederken güvenoyunun her şeye evet demek olmadığını söylemekten çekinmiyordu (*Milliyet*, 23 Aralık 1971). Zor durumda olan Erim'in ise fazla seçeneği yoktu ve ikili, Çankaya'da bir davette uzlaşma yolunda adım atıyorlardı. Aynı gece Demirel ile Batur'un da uzun süre sohbet etmesi buzların erimeye başladığına dair diğer bir işaret olarak algılanıyordu (*Milliyet*, 7 Ocak 1972). İki taraf arasındaki zoraki yakınlaşma aynı zamanda siyasette normalleşmenin başladığı anlamına geliyordu. Demirel'in ertesi gün 1973 seçimlerinin ertelenmeyeceğine dair demeci de bu gelişmenin ürünüydü (*Milliyet*, 9 Ocak 1972).

Siyasetteki gerilimin azalmasına rağmen Süleyman Demirel'in sokaktaki olaylara yönelik tutumu 1960'lardaki yaklaşımına tezat teşkil edecek ölçüde sertti. Sol görüşlü öğrenciler Deniz Gezmiş, Yusuf Aslan ve Hüseyin İnan'a verilen idam cezaları 1972'nin ilk günlerinden itibaren gündemde yerini almıştı. 24 Ocak'ta meclis kürsüsüne gelen İnönü'nün siyasi suçların idam cezası kapsamından çıkarılmasına ilişkin talebine AP, Demokratik Parti ve Millî Güven Partisi'nden (MGP) itiraz gelmişti. Partiler arasındaki fikir ayrılığı sıkıyönetim konusunda da devam ediyordu. CHP, Milli Birlik Grubu ve bazı bağımsızların muhalefetine rağmen sı-

kıyönetim sağ partilerin oylarıyla iki ay uzatılıyordu (*Milliyet*, 25 Ocak 1972). Bu noktada Demirel'in her iki konuya dair görüşlerinin partisiyle tam anlamıyla uyumlu olduğuna değinmek gerekir. O dönemdeki bir mülakatında rejimi yıkma eyleminin siyasi suç olmadığını söylerken, ülkenin mevcut koşullarda sıkıyönetimsiz yönetilemeyeceğini iddia etmesi de bu duruma örnek teşkil eder (*Milliyet*, 31 Ocak 1972). Diğer yandan, 1972 yılı başlarında mecliste ortaya çıkan fikir ayrılıkları sonraki on yıl boyunca yaşanacak kutuplaşmanın ilk işaretleri olarak değerlendirilebilir.

Sıra Deniz Gezmiş, Yusuf Aslan ve Hüseyin İnan'ın idam cezalarının oylanmasına geldiğinde mecliste tartışmalar neredeyse dokuz saat sürer. AP'den Seyfi Öztürk konunun Türkiye'nin bekası ile ilgili olduğunu, meclisin o güne kadar on yedi idamı onaylarken kimsenin karışmadığını ve meselenin âdeta bir şefkat yarışına döndüğünü iddia eder. Demokratik Parti ve MGP'nin de AP'nin yanında durmasıyla idamlar 53'e karşı 238 oyla kabul edilir (*Milliyet*, 11 Mart 1972). Senato ve Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın onaylarının ardından CHP'nin konuyu Anayasa Mahkemesi'ne taşıması ise nafile bir çaba olarak kalır. Meclis kararı tekrar onaylar. Gezmiş, Aslan ve İnan 7 Mayıs 1972'de Ankara'da idam edilir. Partisiyle beraber evet oyu kullanan Süleyman Demirel yıllar sonra bir mülakatında konunun sıkıyönetimin devamı için hayati önem taşıyor oluşundan dolayı başka çarelerinin olmadığını söyler. Ankara, İstanbul ve İzmir'deki sıkıyönetim komutanlarının kendisine baskı yaptığını iddia ederken kararı meclisi kurtarmak için aldıklarını da ekler (Birand, Dündar ve Çaplı, 2008, s. 289). Bu yaklaşım aslında öncekilerin bir tekrarı olmasının yanı sıra yine Demirel'in pragmatizminin de ciddi bir yansımasıdır. Diğer yandan, infaz kararları meclisteki ve toplumdaki bölünmenin derinleşmesinin göstergesi olarak kabul edilebilir.

Anlaşmazlıklar CHP'ye de nüfuz etmişti. Parti, ortanın solu hareketinin öncüsü konumundaki Bülent Ecevit'in İsmet İnönü'ye liderlik için meydan okumasıyla önemli bir dönüşümün eşiğindeydi. İkilinin 12 Mart sonrası daha da derinleşen fikir ayrılıkları neticesinde başlayan mücadelede Ecevit grubunun Ankara da dahil olmak birçok şehirde parti kongrelerini kazanması önemli bir dönüm noktasıydı. Ecevit, Abdi İpekçi ile bir mülakatında, İnönü'nün geleneksel liderlik hukukunu kabul etmeye grupça razı olduklarını söylerken, mücadelelerinin 12 Mart'ın olanaklarından faydalanarak yeni kadro hareketini baltalamaya çalışanlara karşı olduğunu vurgular (*Milliyet*, 26 Ocak 1972). İnönü'nün ertesi gün gelen cevabıysa görevini sonuna kadar ifa edeceği ve sorunun kurultayda hukuk çerçevesinde çözüleceği şeklinde olur (*Milliyet*, 27 Ocak 1972). Mayıs ayında yapılan kurultayı 503'e karşı 709 oyla Ecevit'in listesi kazanır (*Milliyet*, 8 Mayıs 1972). İsmet İnönü otuz dört yıldır sürdürdüğü CHP liderliğinden istifa ederken, Bülent Ecevit bir hafta sonra 913 delegenin 823'ünün oyunu olarak partinin üçüncü genel başkanı olur. Zafer konuşması için kürsüye geldiğinde kuracağı düzenin komünizmi de faşizmi de önleyeceği mesajını verir (*Milliyet*, 15 Mayıs 1972). CHP'nin söylemindeki değişim ve Ecevit'in yeni yaklaşımı 1970'ler boyunca Demirel'in en çok başını ağrıtacak konuların başında gelecekti.

Bu dönemde ikinci hükümetini kuran Nihat Erim ise AP ile mutabakat sonucu oluşan olumlu havadan faydalanmak için tekrar reformlara odaklanmıştı. Fakat koalisyonun bekası AP'nin desteğine bağlı olduğundan kontrol aslında Süleyman Demirel'deydi. Fakat 12 Mart sonrası dönemde komutanların artık neticeleri görmek istemesi işleri değiştirmişti. Erim parti liderlerine yazdığı mektupta aralarında devlet güvenlik mahkemelerinin kurulması, üniversitelerin milli eğitime bağlanması, meclisin daha etkin çalışması

için yeni bir çoğunluk sistemi ve sıkıyönetim kanununa ilişkin konuların yer aldığı ek anayasa değişiklikleri talep ediyordu (*Milliyet*, 27 Mart 1972). Önerilerin büyük çoğunluğu CHP dışındaki partiler tarafından kabul edilebilir gözükse de Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın siyasi tartışmanın kısa süreliğine durmasını ve hükümetin kararname çıkarma yetkisi ile donatılmasını isteyen mektubu Erim'i meclis karşısında zor durumda bırakır (*Milliyet*, 4 Nisan 1972). Gelen eleştirilere verdiği cevap ise parlamenter rejimin devam edeceği, bu tür yetkilerin Fransız ve İtalyan anayasalarında da yer aldığı ve söz konusu durumun genel seçimlere kadar geçerli olacağı yönündedir. Erim, partiler arası ilişkileri rahatlatamaması halinde ise istifa edeceğinin altını çizer (*Milliyet*, 5-6 Nisan 1972). Partilerin tamamı hükümete verilmesi planlanan yetkilere itiraz eder. Kararname konusunda diğerleriyle aynı tarafta duran AP'nin anayasa değişikliklerine yaklaşımıysa olumlu yönde olur (*Milliyet*, 10 Nisan 1972). Hükümetle yapılan bu sınırlı işbirliği dahi AP'nin 1960'lar boyunca kullandığı milli irade vurgusuyla ciddi bir çelişkiye işaret eder. Diğer yandan, ikinci denemesinde de meclisin direnciyle karşılaşan Erim'in çekilmekten başka seçeneği kalmaz ve 17 Nisan'da istifasını cumhurbaşkanına sunar. Gelinen noktada daha önce kendisine destek veren kesimler artık arkasında değildir. Feroz Ahmad'a göre başlangıçta reform niyetiyle yol çıkan Erim, ikinci döneminin sonunda baskıcı tedbirlerin mimarına dönüşerek aydınların desteğini kaybetmişti. Bu süreçte daha önce eleştirdiği Demirel'e dönmesiyse elini iyice zayıflatmıştı (Ahmad, 1977, s. 304). Fırsatı değerlendiren Süleyman Demirel'in muhtıradan kısa süre sonra tekrar siyasetin en önemli aktörü konumuna gelişi Nihat Erim'in siyasi kariyerinin de sonu anlamına geliyordu.

Komutanlar ise reformların tamamlanması için partiler üstü bir diğer hükümetin gerekli olduğunu düşünürler. Ni-

san ayının sonlarında görevi alan Suat Hayri Ürgüplü partilere dayalı bir kabine kurma niyetiyle yola çıkar. AP, CHP, MGP ve Demokratik Parti hükümete bakan verme konusunda uzlaşsalar da kurulan kabine Cevdet Sunay tarafından 12 Mart'a uygun olmadığı gerekçesiyle reddedilir. *Milliyet*'e göre reddin sebebi bazı istenmeyen isimlerin listede yer almasıdır (*Milliyet*, 14 Mayıs 1972). Haberde açıkça yer almasa da söz konusu isimlerin Süleyman Demirel'in en yakınında yer alan Cevat Önder, Ali Naili Erdem ve Cihat Bilgehan olması kuvvetle muhtemeldi.

Hükümet daha önce CHP'den senato üyeliği ve Erim'in iki döneminde milli savunma bakanlığı görevlerinde bulunan Ferit Melen tarafından 22 Mayıs'ta kurulur. Erim'in istifasının ardından başbakanlığa vekâlet etmesi ve reformları tamamlama niyeti geçiş döneminde Melen'in göreve uygun bulunmasında önemli rol oynamıştı. Bu çerçevede, hükümet programı okunduğunda adalet, idare, eğitim, toprak, tarım ve maden reformlarının gerçekleştirileceği belirtilir. Hükümete verilecek yetkiler ve anayasa değişiklikleri ise meclis onayına bırakılır. Reformlar olmadan seçimlere gidilmeyeceği vurgusu ise belki de programdaki en önemli nokta olarak dikkat çeker (*Milliyet*, 30 Mayıs 1972). Aslında bu, başta Süleyman Demirel olmak üzere, 1973'ün Ekim'inde seçimlerin yapılmasını isteyen liderlere 12 Mart'ın hâlâ yerli yerinde durduğu mesajını veren bir uyarıydı. Melen kabinesi, AP'den sekiz, CHP'den beş ve MGP'den bir bakanın yanı sıra muhtıra sonrası dönemin bir teamülü olarak teknokratların katılımıyla oluşur. 5 Haziran'daki oylamada hükümete 262 evete karşı dört hayır oyu çıkarken, yirmi dört milletvekili çekimser oy kullanır. 149 milletvekili ise o gün meclise gelmemeyi tercih eder. Süleyman Demirel, Alparslan Türkeş ve Bülent Ecevit olumlu yönde oy kullanırken, Ferruh Bozbeyli ve Osman Bölükbaşı çekimser tarafta kalır (*Milliyet*, 6 Haziran 1972).

Güvenoylamasının ardından hükümet hızla reformlara odaklanır. Partiler arasında mutabakat arayan Başbakan Melen'in ilk hamlesi liderleri ziyaret olur. AP'yi ziyaretinin ardından, Süleyman Demirel meclisin en kısa sürede gündemindeki konuları çözüme kavuşturacağını beyan eder (*Milliyet*, 7 Haziran 1972). Bu ilk etapta hükümete destek gibi algılansa da yaklaşık bir hafta sonra Demirel'in "Ne iktidarız ne de muhalefetiz," sözleri AP'nin temkinli yaklaşımının sürdüğünü gösterir (*Milliyet*, 15 Haziran 1972). Diğer yandan, Melen'in demokratik rejimi tehdit eden tehlikeleri bertaraf etmek amacıyla anayasada değişiklikler (değişiklikler, devlet güvenlik mahkemelerinin kurulması gibi kısıtlayıcı tedbirleri içeriyordu) gerekebileceğini söylemesi başbakanın tutumundaki değişimin işareti olarak algılanabilir (*Milliyet*, 11 Haziran 1972). Demirel bu adımları devlet otoritesinin yeniden tesisi yolunda önemli gördüğü için desteklerken, önerilen değişikliklerin yeterli olmadığını da söylemekten çekinmez (*Milliyet*, 16 Temmuz 1972). Bülent Ecevit ve CHP ise değişikliklerin gerekli olmadığını iddia ederek partiler arası komisyona şartlı katılmaya karar verir (*Milliyet*, 18 Temmuz 1972). Meclis içindeki fikir ayrılıkları ve partilerin sorumluluktan kaçınmaları neticesinde, konunun Melen hükümetinden de uzun sürecek bir tartışmaya dönüşmesi kaçınılmaz olur.

Partilerin üzerinde uzlaştıkları yegâne nokta ise seçimlerin Cumhuriyet'in ellinci yıldönümü olan 29 Ekim 1973 tarihinde yapılmasıydı. Fakat bunun için âdeta önkoşul haline gelmiş reformların bir an önce meclisten geçmesi gerekiyordu. Gerek Demirel gerekse Ecevit seçimlerin en kısa sürede yapılması yönündeki taleplerini sürekli yinelerken, Ferit Melen de Elazığ ziyaretinde seçimlerin 1973 Ekim'inde yapılacağına söz veriyordu (*Milliyet*, 31 Temmuz 1972). Ülkedeki normalleşme ile paralel olarak Demirel de yıl boyun-

ca siyasi faaliyete bir an önce dönülmesi yolunda mesajlar vermeye devam eder. Aslında rakibi Ecevit'in ısrarlı seçim çağrıları karşısında fazla seçeneği kalmaması onu bu şekilde davranmaya bir anlamda mecbur kılıyordu. Tekrar genel başkan seçildiği AP'nin Altıncı Büyük Kongresi'nde Cumhuriyet'in ellinci yılında seçimlere gidilmesinin önemini vurgulaması da bu minvalde değerlendirilebilir (*Milliyet*, 21 Ekim 1972). Diğer yandan, partinin o yılki kongresi birçok açıdan diğerlerinden ziyadesiyle farklıydı. AP'nin kuruluşundan beri en sakin geçen kongre olmasının yanı sıra tekrar seçilen genel idare kurulu üyelerinin Demirel'in yakın çevresinden olması dikkat çekiciydi (Bektaş, 1993, s. 163). *Milliyet* muhabiri Orhan Tokatlı ise kongrenin öncekilerden farklı iki özelliği olarak kapıdaki resmî plakalı araçların özel plakalarla yer değiştirmesini ve salon içerisindeki mehter takımını gösterir (*Milliyet*, 21 Ekim 1972). Fikir ayrılıklarının günden güne kutuplaşmaya evrildiği bir dönemde, AP'nin milliyetçi söyleme daha fazla yakınlaşacağının işaretlerinin kongrede yer bulduğunu söylemek yanlış olmaz.

Siyasetin 1973'e dair en önemli gündemi seçimler gibi gözükse de Mart ayında yapılacak cumhurbaşkanlığı seçimi normalleşme açısından hayati önem taşıyordu. Cevdet Sunay'ın Çankaya'daki günleri sona ermeye yaklaşırken silahlı kuvvetler içerisinden 1972'den beri genelkurmay başkanlığı görevini yürüten Faruk Gürler'in adaylığına yönelik ciddi destek vardı. Fakat 12 Mart sonrası geçiş döneminin artık sona ermesini isteyen partiler aynı görüşü paylaşmıyordu. Liderler bir anlamda genelkurmay başkanının cumhurbaşkanı seçilmesi yönündeki teamüle karşı çıkıyorlardı. Süleyman Demirel'in parti grubunda yaptığı konuşmadaki parlamento iradesi ve anayasanın geçerliliği vurgusu da durumun bir göstergesiydi (*Milliyet*, 26 Ocak 1973). CHP lideri Bülent Ecevit ise komutanlarla görüşmesinin ardından yaptığı açık-

lamada cumhurbaşkanlığına yönelik bir istek olmadığından bahsederken, Demirel ile konu hakkında görüşme talebinin reddedildiğini ekliyordu (*Milliyet*, 28 Şubat 1973). Demirel'in bu tavrının arkasında AP'nin Gürler'in seçilmesini engelleyecek çoğunluğa sahip olduğunu düşünmesinin rol oynadığını söylemek mümkündür. Diğer yandan, temkinli karakteri düşünüldüğünde, meseleyi çok fazla gündeme getirmeden sessizce çözmek istemesi de söz konusu olabilir. Demirel'in Gürler konusundaki duruşuysa tavizsizdi. Çankaya'daki bir toplantıda açıkça genelkurmay başkanı cumhurbaşkanı olur türünde bir kuralın yazılı olmasa da yerleşik hale gelmesinin rejimi istikrarsızlaştıracağını söylemesi de yine bu çerçevede değerlendirilebilir (Batur, 1985, s. 409).

Siyasi parti liderlerinin muhalefetine rağmen Faruk Gürler cumhurbaşkanlığı adaylığını açıklar. Bu vesileyle öncelikle görevinden istifa edip kontenjan senatörü olarak yemin eder. Demirel ve Ecevit ise geri adım atmama konusunda kararlıdır. Ecevit, meclisi zorlamanın rejim için zararlı olacağını söylerken, Demirel tayin değil, seçim yapılacağının altını çizer (*Milliyet*, 7 Mart 1973). Süleyman Demirel'in yaklaşımı ilk etapta pragmatizmden uzak görünse de Bülent Ecevit'in tavizsiz duruşu karşısında ordu ile aynı tarafta gözükmemek için Gürler'e karşı çıkmış olma ihtimalini de göz ardı etmemek gerekir. Zira 12 Mart sonrası dönemde demokrasi ve milli irade söylemiyle çelişir biçimde komutanlarla işbirliği yapmaktan çekinmemişti. Gürler'in adaylığına karşı olanlar ise sadece siyasiler değildi. 12 Mart'ın en önemli isimlerinden Hava Kuvvetleri Komutanı Muhsin Batur anılarında, Gürler'in bu göreve talep olmasına muhalif olduğunu, zira söz konusu adaylığın iç ve dış kamuoyunda silahlı kuvvetlerin prestijini sarsacağını düşündüğünden bahseder (Batur, 1985, s. 422). Batur'un tavrında Gürler'in 9 Mart'taki çekimserliğine duyduğu tepkinin ne derece rol oynadığı

bilinmese de, komutanlar arasındaki fikir ayrılıklarının siyasi liderlerin daha güçlü durmalarına yol açtığı söylenebilir.

Seçim günü yaklaşırken parti liderlerine yönelik baskı da artar. Gazeteci Cüneyt Arcayürek bir mülakatında oylamadan bir gece önce bir subayın Demirel'i telefonla aradığını ve tehdit ettiğini anlatır. Dönemin siyasetçilerinden Nahit Menteşe de kendisini albay olarak tanıtan bir kişiden telefon aldığından ve ardından telefonu alan bir paşanın açıkça silahlı kuvvetlerin adayına oy verilmesini talep ettiğinden bahseder (Birand, Bila ve Akar, 1999, s. 23). Seçim günü 13 Mart geldiğinde, Genelkurmay Başkanı Semih Sancar ve Muhsin Batur haricindeki kuvvet komutanları mecliste yerlerini alır. Koridorlarda subayların kulis faaliyetlerinin yanı sıra tehditler de devam eder. Demirel'e Etimesgut'tan tankların harekete geçtiği söylendiğinde verdiği cevap, oradakilerin de bu ülkenin askeri oldukları ve kendi işinin oy kullanmaktan ibaret olduğudur. Ecevit de seçim günü meclisin âdeta işgal altında olduğundan bahseder (s. 26).

Oylamanın ilk turundaki sonuçlar ise Faruk Gürler'in seçilme şansının olmadığını gösterir. AP'nin adayı Tekin Arıburun 292 oy alırken, Gürler için bu rakam 175 ile sınırlı kalır. Kırk oy da Ferruh Bozbeyli'ye gider (s. 27). Komutanlar adaylarının kazanma şansı kalmadığını anlarken, milletvekilleri üzerindeki baskının kırılmasıyla beraber ilerleyen turlarda Gürler'in oyları daha da düşmeye başlar. Günün sonunda gerek parti liderleri gerekse komutanlar başka bir çözüm arayışına girerler ve taraflar arasında pazarlıklar başlar. İlk akla gelen halihazırda görevde olan Cevdet Sunay'ın süresinin uzatılmasıdır. Muhsin Batur tarafından da desteklenen formül üzerinde Bülent Ecevit ve Semih Sancar da mutabakata varır (Batur, 1985, s. 414). Diğer yandan Demirel sorunu sessizce çözmeye çalışır. Bir gazetecinin evinde gizlice Semih Sancar'la bir araya gelir. Muhsin Batur anılarında

Demirel-Sancar görüşmesine dair daha fazla detay verir. *Son Havadis* gazetesinin sahibi Mustafa Özkan'ın evindeki buluşmada Demirel Sancar'a ordunun sıkıntı içerisine düşmesini istemeyeceğini, ancak Gürler'in aldığı oyun çok az olduğunu, anayasa değişikliğiyle yeni seçime ihtiyaç olmayacak şekilde Sunay'ın görevinin uzatılması formülünün uygulanabileceğini söyler (Batur, 1985, s. 415). Ünlü "Dün dündür, bugün bugündür," sözünü de, daha önce inkâr etmiş olduğu görüşme ertesi gün açığa çıktığında söyler (Birand, Bila ve Akar, 1999, s. 28-29).

Sunay'ın süresinin uzatılması hususunda liderler ve ordu arasında sağlanan mutabakata rağmen anayasa değişikliği hem mecliste hem de senatoda reddedilir. 28 Mart 1973'te Sunay Çankaya'dan ayrılır ve göreve Tekin Arıburun vekâlet eder. Sonraki günler müzakerelerde erken seçim ihtimali dahi gündeme gelse de, sorun Ecevit ve Demirel'in bir dönem Moskova'da büyükelçilik görevinde bulunmuş emekli bir amiral olan Fahri Korutürk üzerinde uzlaşmasıyla çözülür. Korutürk tercihi bir yanıyla ordunun siyasete her müdahalesine evet denmeyeceğini vurgularken diğer yanıyla silahlı kuvvetlerin kolayca göz ardı edilemeyecek bir faktör olduğunu gösterir.

6 Mayıs'ta Fahri Korutürk'ün cumhurbaşkanlığına seçilmesi bir anlamda 12 Mart döneminin sonuna ve siyasette normalleşmeye işaret eder. Siyasi liderlerin gösterdiği direniş sivil-asker ilişkilerinde önemli bir dönüm noktası olurken Süleyman Demirel ve AP için de ciddi bir değişime işaret eder. Ümit Cizre'ye göre partinin yeni çizgisi cumhurbaşkanı ve üst komuta heyetinin mümkünse AP sempatizanı isimlerden oluşması, bunun mümkün olmadığı hallerdeyse en azından karşıt kişilerden kaçınılması üzerine kuruludur. Diğer bir deyişle, AP için cumhurbaşkanının asker kökenli olup olmamasından ziyade kendisine karşı olumsuz fikirler

beslememesi önem taşır (Cizre, 2002, s. 102-103). Orduyla pazarlıklar ve verilen tavizler kapalı kapıların ardında devam ederken, kamuoyu önünde güçlü bir milli irade vurgusundan hiçbir şekilde kaçınılmaz. Demirel'in 1972'deki Deniz Gezmiş, Yusuf Aslan ve Hüseyin İnan'ın idamlarındaki tavrı ise bu yaklaşıma ciddi bir tezat teşkil eder.

Fahri Korutürk'ün cumhurbaşkanı seçilmesinin ardından Ferit Melen başbakanlık görevinden istifa eder. Süleyman Demirel de yeni bir hükümetin gerekliliğine dikkat çekerken AP'nin mecliste bir hükümeti ayakta tutacak güce sahip olmadığını söyler (*Milliyet*, 10 Nisan 1973). 13 Nisan'da görev, Merkez Bankası eski başkanlarından ve önceki hükümette bakanlık görevinde bulunmuş Naim Talu'ya verilir. 12 Mart sonrasının bütün hükümetleri gibi Talu'nun amacı da reformların bir önce gerçekleştirilmesiydi. 1973'ün Ekim ayında yapılacak seçimlere sadece altı ay kalmış olması da yeni hükümet üzerinde baskı oluşturuyordu. Durumun farkında olan Talu görevinin ülkeyi seçimlere götürmek olduğunu dile getirmekten kaçınmaz (*Milliyet*, 19 Temmuz 1973). Sınırlı zaman, düşünülenin aksine Talu'nun reformları hızlı şekilde yapmasını sağlar. Haziran sonu itibarıyla devlet güvenlik mahkemelerinin kurulması ve üniversitelere dair kısıtlayıcı birtakım tedbirler de dahil olmak üzere neredeyse tüm siyasi reformlar meclis tarafından onaylanırken sosyal ve ekonomik nitelikte olanlar ise bir sonraki hükümete bırakılır (Ahmad, 1977, s. 310). Süreci büyük ölçüde siyasi faaliyetin normalleşmesine dönüş öncesinde geçilmesi gereken bir diğer köprü olarak gören Süleyman Demirel ise hükümeti desteklemekte tereddüt etmez.

Siyasette normalleşme liderlerin hedefi olmasına rağmen 1973'teki tablo muhtıra öncesinden ziyadesiyle farklıydı. TİP'in kapatılması sonucu solda ortaya çıkan boşluğu doldurmada en güçlü aday ortanın solu söylemiyle Bülent Ece-

vit'in CHP'siydi. Partinin "Ak Günlere" başlıklı seçim bildirgesi sosyal adalet, özgürlükler ve gelir eşitliği gibi konulara vurgu yapıyordu (CHP, 1973, s. 4). Üstelik ülkede işlenen suçların sosyoekonomik düzendeki ve yönetimdeki bozuklukların yanı sıra toplum yapısı ile bazı yasalar arasındaki tutarsızlıklara dayandığını öne sürerek bir genel af önerisi de getiriyordu (s. 212). Ortanın solu yaklaşımının yansıması olarak kabul edilebilecek bu ve benzer unsurlar parti açısından ciddi bir dönüşüm anlamına geliyordu.

CHP soldaki oyları pekiştirmeyi hedeflerken AP ise tam tersi bir durumdan mustaripti. Yeni siyasi partilerin ortaya çıkışı ile sağ daha da bölünmüştü. 1965'te oyların neredeyse yarısını almış AP bu defa pastayı Demokratik Parti, Necmettin Erbakan'ın Milli Selamet Partisi (MSP) ve Alparslan Türkeş'in Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ile paylaşmak durumundaydı. Türk sağının en önemli figürlerinden Celal Bayar'ın Demokratik Parti'ye destek vermesi Demirel için işleri daha da zor hale getiriyordu. Ferruh Bozbeyli'ye göre söz konusu desteğin nedeni partinin Demirel'e karşı olmasıydı (Dağı ve Uğur, 2009, s. 361). Kocaeli'de bir kongrede konuşan Bayar AP'yi eleştirirken, Demokratik Parti'nin sağlamlığına ve güvenilirliğine vurgu yapıyordu (*Milliyet*, 8 Temmuz 1973).

Üstelik AP lideriyle kişisel meselesi olan başkaları da vardı. MSP'nin kurucusu Necmettin Erbakan'ın Demirel ile çatışması Odalar Birliği günlerine dayanıyordu. Üyelerin oylarıyla başkan seçilen Erbakan dönemin başbakanı Demirel'den onay çıkmayınca ofisini polis müdahalesi sonucunda terk etmek durumunda kalmıştı. 1969 seçimleri öncesinde AP'den aday olmak istediğindeyse bir kez daha Demirel'in vetosuyla karşılaşıyordu. Bağımsız aday olarak Konya'dan seçilmesinin ardından kurduğu Milli Nizam Partisi ise 12 Mart sonrası dönemde kapatılıyordu. İsviçre'de ge-

çen bir dönemin ardından Erbakan'ın geri dönüşüyse MSP ile olmuştu. Parti, AP'nin 1960'lardaki iktisat politikalarının mağduru olan Anadolu'daki esnaf ve zanaatkârların temsilcisi olma iddiasındaydı. Seçim bildirgesinde Türkiye'deki üç temel görüş ve bunların temsilcisi üç siyasi partiden bahsediyordu. MSP'ye göre sol görüş CHP tarafından temsil edilirken, "renksiz" olarak nitelenen liberal görüş AP'ye aitti. Sol için her işin başı madde iken diğeri için paraydı. Bunlara karşılık MSP sağ veya milli görüşü temsil ediyordu. Diğerlerinden farklı olarak onun için her şeyin başında ahlâk geliyordu (Milli Selamet Partisi, 1973, s. 15-16). Demokratik Parti ve MSP'ye ilaveten Turhan Feyzioğlu'nun MGP'si de sağ oylara talip olan bir diğer partiydi.

Süleyman Demirel bölünmenin risklerinin farkında olsa da sandığa yönelik iyimser mesajlar vermeye gayret eder. 1969 seçimlerinin istikrar getireceğini beklerken yanılgıya düştüklerini itiraf edip yaklaşan seçimin rejimin yaraları kapatacağı temennisinde bulunur (*Milliyet*, 29 Nisan 1973). Bu da ancak AP'nin çoğunluğu elde edebilmesiyle mümkündü. İstikrara yönelik benzer mesajlar partinin seçim bildirgesinde de dikkat çeker. Seçmene bir önceki dönemin hizmetleri hatırlatılarak, siyasi ve iktisadi istikrar içerisinde çok daha fazlasının yapılacağı mesajı verilir. Her zamanki milli irade vurgusu bildirgede yine yer alırken, önemli kararların referandum yoluyla alınması önerilir (Adalet Partisi, 1973, s. 17-18). Bunlara ilaveten geride kalmış olayların kırgınlık, dargınlık ve küskünlük vesilesi sayılmayacağı da belirtilir (Adalet Partisi, 1973, s. 90). Seçim bildirgesi özelinde AP'nin bir kez daha ideolojik tartışmalar yerine ekonomi ve kalkınma gibi konulara vurgu yapması dikkat çekicidir. Diğer yandan, vaatler konusunda rakiplerinin gerisine düşmek istemez. CHP'nin ortaya attığı genel af önerisini göz ardı etmek yerine "ülke gerçeklerine uygun, cumhuriyet ve anaya-

sayı zedelemeyecek, yüce milletin affına asla eğilimi bulunmayan suçluları kapsamına almayacak, dengeli, makul ve sosyal gereklere cevap veren" bir genel af önerir (Adalet Partisi, 1973, s. 20-21). İki yaklaşım arasındaki fark ise AP'nin yükselen şiddetin sorumlusu olarak gördüğü siyasi suçluların affına karşı olmasıydı. Diğer sağ partilerle kıyaslandığındaysa AP'nin seçim bildirgesinin daha ılımlı olduğunu söylemek mümkündür.

Seçim günü yaklaştıkça asıl mücadelenin AP ve CHP, diğer bir deyişle Süleyman Demirel ile Bülent Ecevit arasında olacağı iyice netleşir. CHP'nin kampanyası 9 Eylül'de İstanbul'da başlar. Ecevit partisinin büyük şehirlerde başarılı olacağını iddia ederken, hiçbir partinin tek başına iktidar olamayacağını söyler (*Milliyet*, 10 Eylül 1973). Bir sonraki gün İsmet Sezgin AP'nin demokrasi, birlik ve beraberlik, fırsat eşitliği, kalkınma ve büyük Türkiye gibi başlıklar içeren sloganlarını açıklar (*Milliyet*, 11 Eylül 1973). Gelir ve refah dengesizliğini gidermenin yanı sıra alın terine ve emeğe değer verileceği vurgularıysa CHP'nin sosyal demokrasi üzerine inşa ettiği söyleminin AP'ye tezahürü olarak kabul edilebilir. Sonrasında yine AP'den gelen vergi indirimi, gecekondulara tapu, köylüye sosyal güvenlik gibi vaatler de bu iddiayı güçlendirir. Ecevit ve CHP'nin özellikle Anadolu'da tahminlerin ötesinde ilgi görmesi Demirel'i endişelendirirken partiler arasındaki rekabet sertleşir. Ecevit'in Demirel'in memleketi Isparta'da taşlarla ve boş şişelerle karşılanması ve gerginliğin jandarma müdahalesiyle sona ermesi bu duruma örnek teşkil eder. Olayların ardından Demirel şiddetin her türlüsüne karşı olduğunu söylerken, Ecevit'in iddiası saldırının Şevket Demirel tarafından organize edildiği yönündedir (*Milliyet*, 28-29 Eylül 1973). Sivas'ta protestocuların Demirel'in konuşması esnasında kabloları kesmeleri gibi eylemler sebebiyle AP de gerginlikten nasibini alır (*Milliyet*,

1 Ekim 1973). Özetle, 1973 seçim kampanyasının öncekilere oranla ziyadesiyle daha ateşli geçtiğini söylemek yanlış olmaz. Siyasi partiler arasındaki gerginliğin zaman zaman şiddet olaylarına dönüşmesiyse sonraki dönemin kutuplaşmasının âdeta bir öngösterimi olma özelliği taşır.

Meydanlardaki bölünme 14 Ekim 1973 seçimlerinin ardından meclise de yansır. Hiçbir parti iktidar için gerekli çoğunluğu tek başına elde edemez. Bülent Ecevit'in CHP'si oyların % 33,3'ünü alarak mecliste 185 sandalyeye sahip olurken, AP için bu rakamlar % 29,8 ve 149'dur. MSP ve Demokratik Parti ise sırasıyla 48 ve 45 milletvekilliği kazanırken aldıkları oy oranı % 12 civarındadır. Bir diğer sağ parti olan CGP ise on üç sandalye ile yetinmek durumunda kalır. Seçime katılım oranıysa % 66,8 ile 1969'daki oranın üzerindedir (TÜİK, 2012, s. 25). Sonuçlar siyasi kariyerinde ilk defa ikinci sıraya düşen Süleyman Demirel için ciddi bir yenilgi anlamına geliyordu. Bunda, sağ oylardaki bölünmenin yanı sıra CHP'nin daha önce AP'nin elinde olan İstanbul, Ankara ve İzmir gibi büyük şehirlerdeki başarısı önemli rol oynamıştı. Hepsinden önemlisiyse Ecevit'in yeni siyasi dilinin geniş kitlelerde karşılık bulmasıydı. Başarısızlığın AP'ye özgü nedenlerinin başında ise partinin 12 Mart sonrasında ordu ve ara rejim hükümetleriyle uyumunun seçmen nezdinde olumsuz algılanması gelir. Demirel defalarca söz konusu işbirliğinin amacının meclisi açık tutmak olduğunu söylese de, Ecevit'in 12 Mart'a olan mesafesinin ve prensipli duruşunun mükâfatını sandıkta aldığını söylemek mümkündür.

CHP'nin birinci parti olmasına karşın mecliste çoğunluk sağ partilerin elindeydi. Dolayısıyla beklentiler de bu yönde bir koalisyon üzerine yoğunlaşmıştı. Yine de teamül gereği Fahri Korutürk hükümeti kurma görevini Bülent Ecevit'e verir. Bu esnada Süleyman Demirel AP olarak koalisyona talip olmadıklarını açıklarken, hükümetin CHP, MSP ve De-

mokratik Parti işbirliğiyle kurulması gerektiğini söyler (*Milliyet*, 17 Ekim 1973). Erbakan'ın olumsuz cevabı ile Ecevit görevi Korutürk'e iade ederken ikinci sıradaki Demirel koalisyon çalışmalarına başlar. Demokratik Parti lideri Bozbeyli açıkça Demirel başbakanlığında bir koalisyonda yer almayacaklarını söylerken Erbakan'ın cevabı şartlı evet olur. Fakat iki parti arasında anlaşma zemininin oluşmaması sonucu CHP'ye gitmek durumunda kalır. Demirel'in kendi başbakanlığında bir AP-CHP hükümeti önerisine Ecevit olumsuz yanıt verir. Demirel görevi iade ederken Fahri Korutürk CHP ve AP arasında bir koalisyon önerisini tekrar gündeme getirir (*Milliyet*, 20 Kasım 1973). İki tarafın da çekimserliğinden dolayı büyük koalisyon ihtimali kısa sürede rafa kalkar. Zaman ilerledikçe partiler arası anlaşmazlık siyasi bir krize dönüşür ve gözler 9 Aralık'ta yapılacak yerel seçimlere çevrilir. CHP'nin % 37, AP'nin % 32,3 oy oranları iki ay önceki genel seçimlerle büyük oranda paralellik gösterir (TODAİE, 2017). Naim Talu'nun ülkeyi yeniden seçime götürecek bir koalisyon kurma teklifine AP olumsuz cevap verir ve yerine Demirel başbakanlığında, CHP'nin yer almadığı bir milli koalisyon önerir (*Milliyet*, 9 Ocak 1974). Aylar süren krizin çözümü Ecevit ve Erbakan'ın anlaşmasıyla olur. Partiler arasındaki protokole göre MSP'ye yedi bakanlık verilir, Erbakan başbakan yardımcılığı görevine atanır. Bu noktada, büyük ölçüde pragmatik temeller üzerine kurulan CHP-MSP koalisyonunun 12 Mart sonrası hükümetlerden artakalan ekonomik ve sosyal reformları gerçekleştirmede zorluk yaşamasının kaçınılmaz olduğuna da değinmek gerekir.

Bülent Ecevit 1 Şubat 1973'te hükümet programını okurken her iki parti tarafından yapılan fedakârlıklara vurgu yapar. Programda iktisadi eşitsizliklere yönelik adaletli bir yaklaşımın yanı sıra düşünce, inanç, ifade ve basın hürriyetlerini kısıtlayan maddelerin kanunlardan çıkarılması ko-

nusu yer alır. Dikkat çekici bir diğer noktaysa haşhaş ekimine tekrar izin verilebileceğine ilişkindir (*Milliyet*, 2 Şubat 1974). Artık muhalefette yer alan Süleyman Demirel ise programda aşırı cereyanlar ve komünizmle mücadelenin göz ardı edilmesini eleştirir ve sorar: "Acaba Hükümet, rejime ve devlete yönelmiş yıkıcı faaliyetlerin mücadele edilmesi gereken bir ciddiyet taşımadığı kanaatinde midir? Başka bir deyimle, Türkiye'nin komünizm tehlikesi karşısında bulunmadığına mı kanidir?" (*TBMM Tutanak Dergisi*, 4 Şubat 1974, s. 378) Demirel'in amacı hükümeti sol ve komünizmle ilişkilendirerek başta koalisyon ortağı MSP olmak üzere meclisteki sağ partileri manipüle etmektir. Yine aynı çerçevede haşhaş ekimi konusundaki vaatler üzerinden de baskı kurmaktan çekinmez (*Milliyet*, 5 Şubat 1974). Bu şekilde hükümeti dış ilişkiler nezdinde de zor durumda bırakmak ister. Muhalefetin sert eleştirilerine rağmen, CHP-MSP koalisyonu 136 hayıra karşı 235 evet ile güvenoyu almayı başarırken, yetmiş altı milletvekili oylamaya katılmaz (*Milliyet*, 8 Şubat 1974).

Yeni hükümetin kırılgan yapısı ve çözmesi gereken sorunlar neticesinde Süleyman Demirel âdeta muhalefette olmanın tadını çıkarıyordu. 1973'teki petrol krizinin bir sonucu olarak aralarında petrol, şeker ve çimentonun da yer aldığı yedi emtiada uzun süredir ertelenen fiyat artışlarına gidildiğinde zam yapanların neticesine katlanacağını söyler (*Milliyet*, 13 Nisan 1974). Hükümetin en dikkat çekici vaatlerinden biri olan genel af ise sadece mecliste değil, koalisyon içinde de ciddi tartışmalara sebep olur. Demirel anayasanın siyasi suçlarla ilgili 141. ve 142. maddelerinden dolayı mahkûm olanların af kapsamı dışına çıkarılmasını isterken, MSP'li yirmi milletvekilinin oylama günü muhalefet tarafında yer almasıyla af, ilgili maddeler olmadan meclisten geçer. Oylamanın ardından CHP parti meclisi olağanüstü toplantı-

ya çağrılırken Turan Güneş ve Orhan Birgit gibi isimler istifa seçeneğini masaya getirir (*Milliyet*, 15 Mayıs 1974). Şahsi eğiliminin istifa yönünde olduğunu söyleyen Ecevit ise parti meclisine derhal ve bütçe sonrası istifa alternatiflerinin yanı sıra, üçüncü bir seçenek olarak MSP ile tekrar masaya otururak durumun yeni kurallara bağlanmasını önerir (*Milliyet*, 19 Mayıs 1974). Ortaklar arası pazarlıklar sonrasında devam fikri ağır bassa da karşılıklı güven kaybı koalisyonu daha kırılgan hale getirmişti. Demirel bir yandan hükümetin yaşadığı zorlukları seyrederken diğer yandan bir "milli cephe" ihtimalini konuşmak üzere Celal Bayar ile görüşür. Olası cephenin sol iktidar karşısında yer alacağını belirtmekten de kaçınmaz (*Milliyet*, 24 Mayıs 1974). Bu tavır, Demirel'in sonraki döneme dair stratejisine de ışık tutar. İktidara gelebilmek için CHP haricindeki partileri tek bir çatı altında toplaması gerektiğinin farkında olduğu için olası koalisyonun temelini millilik ve ötekileştirme üzerinden inşa etmeyi tercih eder. Üstelik zaman da lehine işler. Hükümet bir yandan koalisyon içi anlaşmazlıklar ve iktisadi sorunlarla uğraşırken ABD Senatosu'nun Türkiye'ye yardımı durdurma kararı, durumu daha da karmaşık hale getirir.

Ülkenin gündemini değiştiren ise Kıbrıs'taki gelişmeler olur. 15 Temmuz 1974'te Yunanistan ile birleşme taraftarı EOKA (*Ethniki Organosis Kyprion Agoniston*) Nikos Sampson önderliğinde bir darbeyle Makarios yönetimini devirir. Başbakan Ecevit müdahalenin arkasında Yunanistan'ın olduğunu iddia ederken, Demirel de konuyu oldu bittiye getirenlerin hüsrana uğrayacağını söyler (*Milliyet*, 16 Temmuz 1974). Türkiye 20 Temmuz'da kararlılığını göstermek için adaya müdahale eder. Süreç boyunca ülkedeki birlik havası siyasete de yansıdığından muhalefetteki liderlerin beyanları da hükümeti destekler yönde olur. Demirel meclisteki kapalı bir oturumda şu sözleri sarf eder: "Türkiye Büyük Millet

Meclisi milli meseleler karşısında bütün iç çekişmelerini bir kenara atıp, cihan-ı aleme karşı tek vücut halinde hareket ettiği takdirde, bu, aynı zamanda milletimizin de milli meseleler karşısında yek vücut olduğunun işaretidir" (*TBMM Tutanak Dergisi*, 20 Temmuz 1974, s. 37).

Cenevre'deki ilk konferansın ardından adada Türklere yönelik şiddet olayları devam eder. İkinci tur görüşmelerde anlaşmaya varılamamasının ardından 14 Ağustos'ta Türkiye ikinci defa müdahale eder ve Türk köylerinin çoğunlukta olduğu adanın kuzey bölgesini ele geçirir. Bu süreçte de mecliste mutabakat söz konusudur. Krizin ilk gününden itibaren Demirel hükümetin yanında yer alsa da dönemin genel havasının herhangi bir muhalefete uygun olmadığını da göz önüne almak gerekir.

Neredeyse bir ay süren birlik havasının ardından yaz bitmeden siyasi mücadele tekrar başlamıştı. Müdahalenin Bülent Ecevit'in popülaritesini ziyadesiyle artırması partiler arası dengeleri ciddi anlamda sarsmıştı. 27 Mart 1974'te koalisyona dair bir karikatüründe Ecevit'i bir koltukta rahatça oturan Erbakan'ın yanında sıkışmış biçimde resmeden Bedri Koraman, yeni çiziminde liderlerin yerlerini değiştirmişti. Artık Ecevit koltukta yalnızken Erbakan yerde oturuyordu (*Milliyet*, 19 Ağustos 1974). Gelişmeler sonucu konumu zayıflayan Erbakan ise pastadan pay almak için "mücahit" lakabını kullanmaya başlamıştı. Koalisyon ortakları arasındaki anlaşmazlıklar Ecevit'in MSP ile aralarında uzlaştırılması ve bağdaştırılması güç fikir ayrılıkları olduğu yönündeki beyanıyla iyice su yüzüne çıkmıştı (*Milliyet*, 4 Eylül 1974). Başbakanın İskandinavya gezisinin MSP'li bakanlarca onaylanmamasıysa koalisyonun sonu olmuş ve Ecevit görev verilirse seçim hükümeti kuracağını söyleyerek istifa etmişti (*Milliyet*, 17 Eylül 1974). Amacı Kıbrıs sonrası oluşan popülerliği bir an önce oya çevirmekti.

Fakat olası bir erken seçimde CHP oylarında ciddi bir artış olabileceğinin farkında olanlar Ecevit ve çevresi ile sınırlı değildi. Ecevit ülkeyi altı ay içerisinde seçime götürecek bir koalisyon kurmak amacıyla Demokratik Parti'nin kapısını çaldığında, Ferruh Bozbeyli'nin koalisyon kararını tabanına açıklamak için seçimlerin 1975'in Ekim ayında yapılması hususunda ısrarcı olması bu kapsamda değerlendirilebilir. Bozbeyli anılarında partisinin koalisyona açıkça hayır demediğini fakat Ecevit ile kendisi arasındaki fikir ayrılıkları ve anlaşmazlıklar olduğunu belirtir (Dağı ve Uğur, 2009, s. 366). Süleyman Demirel ve AP ise Ecevit'in istifasını açıkça eleştirir. Onlara göre, CHP Kıbrıs'taki askerî başarıyı daha faza oy için kullanıyor ve bu sayede darboğazdan kurtulmayı amaçlıyordu (Demirel, 1974b, s. 34). Demirel'in bu tavrını rakibinin Kıbrıs sonrası elde ettiği prestiji azaltma çabasının bir parçası olarak değerlendirmek mümkündür.

Bülent Ecevit'in ardından hükümeti kurma görevi AP lideri Süleyman Demirel'e veriliyordu. Demirel görüşmelere başlarken hedefinin pahalılık, işsizlik ve fakirlik gibi konulara çözüm aramanın yanı sıra sola karşı, komünizmle mücadele edecek bir hükümet kurmak olduğunu söyler (Demirel, 1974b, s. 68). Bu esnada CHP'ye ortaklık teklif etmeyeceğini ve bir azınlık hükümeti düşünmediğini da açıkça belirtir (*Milliyet*, 3 Ekim 1974). Hatta azınlık hükümeti müessesesinin güvenoyu şartı ile uyumlu olmadığı için anayasada yeri olmadığını iddia eder (s. 69). Aslında Demirel'in amacı MSP ve Demokratik Parti'yi ikna etmekti. Erbakan'ın olumlu cevabına rağmen Bozbeyli'nin lidersiz bir koalisyonu destekleyeceklerini açıklaması işleri yeniden çıkmaza sürüklemişti. Demirel bu tavrın kendisine karşı olduğunu öne sürerek Demokratik Parti'yi sola karşı, komünizmle mücadele edecek bir hükümet kurulmasına mani olmakla suçlar (s. 69). Ret cevabının ardından görev Çankaya'ya geri döner-

ken kriz de devam ediyordu. Korutürk'ün başbakan olarak atadığı Sadi Irmak güvenoyu alamasa da 1975'in Mart ayında kurulacak Birinci Milliyetçi Cephe Hükümeti'ne kadar göreve vekâlet eder.

AP'nin Yedinci Büyük Kongresi 1974'ün Ekim ayında Ankara'da toplanır. Süleyman Demirel konuşmasında 1973 seçimlerindeki başarısızlık da dahil olmak üzere birçok konuya değinir. 12 Mart sonrası dönemde partisinin mücadelesinin ve yaptığı fedakârlıkların seçmene iyi şekilde anlatılamadığını iddia eder. Ayrıca Demirel'e göre başarıyı sürekli kılmak da pek mümkün değildi (Demirel, 1974a, s. 30-31). Kongredeki rakibi Orhan Oğuz adaylığını parti teşkilatına dayandırarak yenileşme vaadiyle mücadeleye girse de günün sonunda 78'e karşı 1.308 oyla mağlup olurken genel idare kurulu da Demirel'e yakın kişilerden oluşur (Bektaş, 1993, s. 164). Zafer konuşması için kürsüye gelen Demirel AP'yi bitmiş tükenmiş görenlerin uykularının kaçacağını söyler (*Milliyet*, 24 Ekim 1974).

Hükümet krizi 1975'in ilk aylarına kadar sürer. Sorunu çözmek isteyen Cumhurbaşkanı Korutürk, Demirel ve Ecevit'i bir AP-CHP koalisyonu kurma hususunda telkinde bulunmaya devam etse de iki tarafın tereddütleri bu ihtimali ortadan kaldırıyordu. Ecevit hâlâ erken seçime gitmek isterken, Demirel de bunu engellemek için çaba sarf ediyordu. Zaman ilerledikçe sağdaki partilerin katılımıyla kurulacak bir Milliyetçi Cephe Hükümeti ihtimali güçleniyordu. Mart ayının başlarında Sadi Irmak'a bir kez daha hükümeti kurma görevi verilir. Bütün partileri sırasıyla ziyaret eden Irmak CHP ve DP'den evet cevabı alırken, AP, MHP ve CGP teklifi reddeder. Demirel'in CHP ile sadece savaş halinde koalisyon yapabileceklerini söylemesi de bir anlamda umutların sonu olur (*Milliyet*, 5 Mart 1975). Söz konusu yaklaşım ilk etapta güçlü bir ideolojik tavrın yansıması olarak gözük-

se de Demirel, başbakanlığı için tek yolun daha küçük partilerle bir koalisyon olduğunun farkındaydı. CHP ile yapılacak bir ortaklık halinde başbakan olamayacağını bildiğinden bir defa daha pragmatik davranmayı tercih ediyordu. Partilerin Irmak'ın önerisine olan kesin cevapları Milliyetçi Cephe koalisyonunun eli kulağında olduğunun da bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Üstelik Bozbeyli de partisinin Sadi Irmak başbakanlığında bir cephe hükümetini destekleyeceğini beyan eder (*Milliyet*, 7 Mart 1975). Koalisyon kurma denemesi boşa giden Irmak ise görevi Korutürk'e iade eder.

Beklenen açıklama bir hafta sonra Süleyman Demirel'den gelir. Liderlerle anlaşmaya vardığını bildirirken, milliyetçilerin hükümetin kuruluşuna engel olmayacağı kanaatinde olduğunu söyler (*Milliyet*, 21 Mart 1975). Bu tavır bir anlamda kendisinin başbakanlığına karşı olan Ferruh Bozbeyli'ye bir davet ve aynı zamanda üstü kapalı bir uyarı niteliği taşıyordu. Fakat Bozbeyli'nin geri adım atmaması ile çoğunluk sağlanamayacağından koalisyon görüşmeleri tıkanır. Sorun, Demokratik Parti'den dokuz milletvekilinin istifası ile çözülür. Demirel istifaların kendisi ile bir ilgisi olmadığını söylerken hükümet kurmadıklarını fakat inşa ettiklerini de söylemekten çekinmez (*Milliyet*, 29 Mart 1975). Diğer yandan istifa edenlerin arasında Sadettin Bilgiç, Mutlu Menderes ve Talat Asal gibi isimlerin olması süreçte Celal Bayar'ın etkili olduğunu düşündürür. Üstelik Bayar'ın kızı Nilüfer Gürsoy da dokuz milletvekilinden biridir. Bozbeyli de anılarında Bayar'ın kendi hesabı olduğundan, diğer bir deyişle siyasette tekrar etkili olmak için o dönemde AP'yi desteklediğinden bahseder (Dağı ve Uğur, 2009, s. 361-362). İstifa edenlerden biri olan Bilgiç ise Milliyetçi Cephe'nin kendileri sayesinde kurulduğunu iddia eder. Buna göre, destek kararlarının arkasındaki en önemli nedenler petrol şoku sonrası ortaya çıkan ekonomik durum, saldırganlaşan Sovyetler Birli-

ği ve etnik kökenli komünist terördü (Bilgiç, 2002, s. 238). Bilgiç her ne kadar hükümeti kendisine mal etmek istese de zafer kuşkusuz sağdaki tüm farklı görüşleri tek bir çatı altında toplamayı ve bu esnada Demokratik Parti engelini de ortadan kaldırmayı başaran Süleyman Demirel'e aitti. Zira çoğu kişi 12 Mart'ın Demirel'in siyasi kariyerinin sonu olduğunu düşünürken, o bir kez daha siyasetin en önemli oyuncularından biri olmayı başarıyordu.

Milliyetçi Cephe Hükümeti 30 Mart 1975'te AP, MSP, CGP ve MHP koalisyonu ile kurulur. Başbakanlık koltuğunda Demirel otururken, diğer partilerin liderleri de başbakan yardımcılığı görevlerine atanır. 6 Nisan'da açıklanan hükümet programında huzur ve kalkınma vaatlerinin yanı sıra düşük gelirlilerin vergi yükünü azaltma, çalışan kadınlara yönelik birtakım sosyal haklar ve işçiler için yeni bir ücret sistemi gibi gündemler mevcuttur (*Milliyet*, 7 Nisan 1975). Bu noktaları CHP'nin seçim başarısının izleri olarak değerlendirmek de mümkündür. Diğer yandan ideolojisini isminde taşıyan cephe hükümeti komünizme ve temsilcisi olarak gördüğü CHP'ye karşı olduğunu da vurgulamaktan kaçınmıyordu (*Milliyet*, 10 Eylül 1975). Hükümet 218'e karşı 222 evet ile güvenoyu almayı başardığında Demirel ülkede hükümet krizinin sona erdiğini açıklar.

Milliyetçi Cephe ilk bakışta erken seçimleri engelleme amaçlı pragmatik temeller üzerine dayanan bir koalisyon gibi gözükse de karakterinde yoğun bir milliyetçilik ve komünizm karşıtlığı mevcuttu. Bu, MHP ve MSP'de daha görünür bir haldeyken, daha ılımlı olarak değerlendirilebilecek AP'de koalisyonu ayakta tutmak için zaman zaman sertleşen bir söylem olarak tezahür ediyordu. Diğer bir deyişle, Süleyman Demirel'in milliyetçi söyleminde ziyadesiyle baskın olan unsur koalisyonun selametiydi. Tanıl Bora'ya göre Demirel'in koyu sol karşıtı söylemi bir yönüyle gerçekten re-

jime yönelik ciddi bir tehdit algısına dayansa dahi belki ondan da öncelikli olan hedef bölünen sağ cenahta toparlayıcı bir hegemonik siyaset, husumet hattı oluşturarak AP'nin gücünü rehabilite etmekti. Üstelik bu esnada paramiliter bir örgütlenme çabası içerisindeki MHP ile stratejik ittifak derecesinde yakınlaşmaktan çekinmiyordu (Bora, 2005, s. 564). Hükümet yanlısı gazeteler "Meclis'te Demirel, sokakta Türkeş" sloganını kullanırken işbölümünün bir tarafı ülkücü komandolar tarafından hayata geçiriliyordu (Ahmad, 1993, s. 165). Diğer yandan, koalisyonda yer almayan Demokratik Parti'nin Genel Başkanı Ferruh Bozbeyli de komünizmle mücadele hususunda hükümete yardımcı olduklarını söylemekten çekinmiyordu (*Milliyet*, 15 Nisan 1975). Sağ partiler arasındaki bu uyum ve kararlılık 1970'lerin ikinci yarısında şiddetin tırmanışında önemli rol oynayacaktı.

İlginç şekilde yükselen gerilimin kurbanlarından biri de Süleyman Demirel olur. Hükümetin kurulmasından altı hafta sonra, 13 Mayıs 1975'te bir bakanlar kurulu toplantısı çıkışında Vural Önsel isimli bir kişi Demirel'e saldırır ve burun kemiğini kırar. Polisin saldırganın cebinde CHP Çankaya Gençlik Kolu tarafından düzenlenen bir seminere giriş kartı bulduğunu açıklamasıyla tartışma şiddetlenir. Olayın ardından Başbakanlık binasından tezahüratlarla ayrılan Demirel kötülüklerin kendisini davasından vazgeçiremeyeceğini söylerken, AP'den Seyfi Öztürk Bülent Ecevit'i anarşistlerin koruyucusu olmakla suçlar (*Milliyet*, 14 Mayıs 1975). Savcının idamını istediği Önsel CHP'li olmadığını, emri Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu'ndan aldığını itiraf eder. CHP de aynı gün yayımladığı bildiride saldırganın partiyle bir ilişkisi olmadığını açıklar ve hükümeti özür dilemeye çağırır (*Milliyet*, 15 Mayıs 1975). Olaydan bir süre sonra ise Önsel'in sadece Süleyman Demirel, Necmettin Cevheri ve İsmet Sezgin ile yakın ilişkiler içerisinde olmakla kalmayıp aynı zaman-

da hükümet yanlılarının zaman zaman yazılar yazdığı *Sancak* dergisinin eski bir çalışanı olduğu ortaya çıkar (Ahmad, 1977, s. 351). Yükselen gerginlik kısa süre sonra CHP'ye yönelik saldırılara dönüşür. 21 Haziran 1975'te, Gerede'de, Ecevit'in otobüsü taşlanır. Konuşması esnasında saldırganların CHP liderinin üzerine yürümeleri ve sonrasında olayların büyümesiyle korumalar havaya ateş açmak zorunda kalır (*Milliyet*, 22 Haziran 1975). Ecevit ertesi gün yaptığı açıklamada bir tuzak olarak değerlendirdiği saldırıların AP'li Ahmet Çakmak liderliğinde gerçekleştiğini iddia eder ve hükümetin bir iç savaşı dahi göze aldığının altını çizer. Demirel Gerede'de yaşanan olaylardan büyük üzüntü duyduğunu belirtirken, hükümete yönelik ithamları haksız ve insafsız olmakla niteler (*Milliyet*, 23 Haziran 1975). Şiddet olayları bir sonraki gün Alparslan Türkeş'in Diyarbakır'daki mitingi sonrasında MHP ve CHP'liler arasında çıkan çatışmalarla devam eder (*Milliyet*, 24 Haziran 1975). Bülent Ecevit'in artan şiddet olaylarına cevabı partisinin İstanbul'da organize ettiği Demokrasi ve Özgürlük Mitingi olur. Taksim Meydanı'nda toplanan kalabalığa konuşan Ecevit, Demirel'i hükümet yanlısı basın yoluyla faşizmi desteklemekle suçlarken, İsmail Cem'in TRT Genel Müdürlüğü'nden alınarak yerine muhafazakâr görüşleriyle bilinen Nevzat Yalçıntaş'ın getirilmesini eleştirir. Kendisinin saldırılar karşısında şapkasını alıp kaçmayacağını ve demokrasinin bekçisi olacağını da sözlerine ekler (*Milliyet*, 29 Haziran 1975). Mitingin ardından şiddet olaylarının bir süreliğine hız kestiği göz önüne alınırsa, Ecevit'in tepkisinin Milliyetçi Cephe liderlerini daha temkinli davranmaya zorladığı söylenebilir.

Başbakan Demirel'in çözmesi gereken problemler ise iç siyaset ile sınırlı değildi. Bir önceki hükümetten devralınan sorunların başında Kıbrıs müdahalesi sonucu ortaya çıkan ABD ambargosu geliyordu. İlişkilerde sonraki dönem-

de de düzelme olmaması sonucunda ABD Temsilciler Meclisi ambargoyu uzatma kararı verdiğinde, Demirel de ambargo kalkmadan iki ülke arasında işbirliği görüşmelerinin yapılamayacağını söylüyordu (*Milliyet*, 3 Ağustos 1975). Ardından da ülkedeki ortak hava üslerinin Türk Silahlı Kuvvetleri'ne devredilmesine karar verildi. Buradaki asıl amacın 1970'lerde ülkede hâlâ yoğun biçimde hissedilen Amerikan karşıtlığını milliyetçi fikirlerle destekleyerek oya dönüştürmek olduğunu söylemek mümkündür. Zira Süleyman Demirel için o dönemde önemli olan koalisyonu mümkün olduğu kadar sürdürüp, yaklaşan seçimlerden AP'nin daha güçlü çıkmasını sağlamaktı. Üstelik Demirel'in siyasi kariyerinin herhangi bir döneminde ABD karşıtı bir görüşe sahip olduğunu söylemek ziyadesiyle tartışmaya açık bir iddia olur.

ABD ile ilişkilerde kayda değer bir ilerleme sağlanamazken, MSP lideri Necmettin Erbakan'ın Demirel'i Milliyetçi Cephe'yi bölmekle suçlaması (*Milliyet*, 10 Ağustos 1975) hükümetin kırılgan yapısını bir kez daha gözler önüne serer. Diğer yandan, iddialar AP'nin sağdaki oyları pekiştirme hedefi düşünüldüğünde kısmen doğruluk payı da taşıyordu. Üstelik iki parti arasındaki sorunlar 12 Mart'ın hemen sonrasına dayanıyordu. Abdi İpekçi'ye göre AP'liler Erbakan'ın MSP'sinin partilerini bölmek için kurulduğunu düşünüyordu. Bu vesileyle, partinin düşmanları Erbakan'ı İsviçre'den dönerek yeni bir parti kurma hususunda özendirmekten çekinmemişlerdi (*Milliyet*, 21 Ağustos 1975). İki koalisyon ortağı arasındaki gerginliğin ciddi bir hükümet krizine dönüşmesiyse Demirel'in Milliyetçi Cephe'deki partilerin birleşmesi fikrini ortaya atması ve bunun diğer liderlerden destek bulmasıyla engelleniyordu (*Milliyet*, 3 Eylül 1975).

12 Ekim 1975'te yapılacak olan senato kısmi seçimleri partilerin seçmen nezdindeki desteğini görmeleri açısından

önemli bir fırsattı. Bu çerçevede seçim kampanyaları da son altı aydaki siyasi söylemlerle paraleldi. Üstelik yaşananlar da benzerdi. Bülent Ecevit'in mitingleri diğer parti taraftarlarının saldırılarına uğrarken, Demirel hükümetin olaylarla ilgisinin olmadığını vurguluyordu. Bununla da kalmayarak şiddetin sorumlusunun Ecevit ve CHP olduğunu iddia ediyordu. Gümüşhane'deki bir konuşmasında Samsun'daki bir fabrikanın en hassas aletlerini dinamitle havaya uçuran aşırı solcuların CHP tarafından himaye edildiğini söylemesi de yine aynı anlayışın ürünüydü (Demirel, 1975, s. 95). Demirel'in kullandığı fabrika örneği, AP için kalkınma ve refah gibi kavramların âdeta kutsal nitelikte olduğunun bir göstergesiydi. Bu yaklaşım aslında siyasi kariyerinin tamamı boyunca vurguladığı "Büyük Türkiye" idealinin bir parçasıydı. Sanayileşme ve taşradan şehre göç gibi bir sürü faktör sonucunda ciddi bir sosyoekonomik dönüşüm yaşayan ülkede, "Büyük Türkiye" hızla büyüyen alt ve orta kesimlere kendilerini özdeşleştirebilecekleri bir ideal sunuyordu. Demirel'e göre bu güçlü, müreffeh, iç barışın, kardeşliğin ve beraberliğin devamlı olduğu bir ülke tasviriydi (Demirel, 1977, s. 87). Bu çerçevede, fabrikaya yapılan bir saldırı aslında "Büyük Türkiye" idealine yönelikti. Giresun'daki bir konuşması Demirel'in milliyetçilik anlayışı açısından da dikkat çekicidir:

> Büyük Türkiye doktrin üzerine kurulamaz. Solculuk Büyük Türkiye'yi meydana getiremez. Milliyetçiliğin gereği olan ilham ve akılcılık Büyük Türkiye'yi yapmaya yetecektir. Aslında solculuk Büyük Türkiye'yi yapmayı zihinlerine sığdıramayanların, bunun nasıl mümkün olacağını kestiremeyenlerin, daha doğrusu Türkiye'yi büyük yapmaktan korkanların, o cesareti, o azmi, kendilerinde bulamayanların büyülü reçeteler aramasından ibarettir (Demirel, 1975, s. 126-127).

Yine de Demirel için öncelik sağın bütünlüğünü korumaktı. Bu vesileyle olası bir bölünmenin sola hizmet edeceği hususunda seçmenini uyarıyordu (*Milliyet*, 16 Eylül 1975). Ortağı Necmettin Erbakan ise aynı hassasiyeti paylaşmıyor, hatta seçimlerden iki gün önceki bir konuşmasında AP ve CHP'nin peşinden gitmenin delilik olduğunu söylemekten kaçınmıyordu (*Milliyet*, 11 Ekim 1975). Koalisyonu korumak dışında çok fazla seçeneği olmayan Demirel ise bu tavır karşısında sessizliğini korumak zorunda kalıyordu.

12 Ekim'de yapılan ara seçimler sırasıyla yirmi yedi ve yirmi beşer sandalye kazanan AP ve CHP'nin güçlerini koruduğunu gösteriyordu. MSP'nin sadece iki senatörlük elde etmesi Erbakan'ın kaygılarını haklı çıkarıyordu. Sonuçlar olası bir genel seçimde AP ve CHP oylarında artışa işaret ederken, MSP için bu rakam yarı yarıya bir düşüşten ibaretti. Demokratik Parti ve CGP zayıflarken, MHP oylarında ciddi bir artış söz konusu olabilirdi (*Milliyet*, 15 Ekim 1975). Resmî sonuçların açıklanmasının ardından hem Demirel hem de Ecevit ilk seçimde iktidar olacaklarını iddia ederken, AP oylarındaki beklentilerin ötesinde yükseliş Demirel'in daha özgüvenli hareket etmesine sebep olacaktı. Hükümet için asıl sorun ise MSP'nin kötü performansı sonrasında Erbakan'ın partisinin AP tarafından yutulmasını engellemek için muhalif söylemini daha da sertleştirmesiydi. Tam da bu noktada bağımsızların sözcüsü konumundaki Sadettin Bilgiç'in olası bir hükümet krizi halinde kurulacak bir CHP-Demokratik Parti koalisyonunu destekleyecekleri yönündeki beyanı (*Milliyet*, 16 Ekim 1975) da Milliyetçi Cephe'nin geleceği hakkında şüphe uyandırıyordu. Özetle kısmi seçim sonuçları AP'yi daha güçlendirmesine rağmen koalisyonu daha kırılgan hale getirmişti.

Erken seçimlerin kısa vadede gerçekleşmeyeceğini anlayan Süleyman Demirel ise koalisyonu sürdürmek için ortak-

larına taviz vermeye devam eder. Muhalefete yönelik söylemi de sokaktaki gerilime paralel bir yükseliş gösterir. Bir basın toplantısında sarf ettiği "Komünistler devleti koruyan güçlere faşist güçler derler," (*Milliyet*, 11 Aralık 1975) sözleri bu duruma örnek teşkil eder. Şiddet olaylarının yaygınlaşmasının ardından sıkıyönetim seçeneğini masaya getirirken, olayların kökünü kurutmak için gerekli her şeyin yapılacağını söyler. Bu çözümlerden biri de üniversitelere el konulmasıdır (*Milliyet*, 10 Ocak 1976). Diğer yandan, AP'yi ve hükümeti MHP'li komandoların şiddet eylemleriyle ilişkilendiren suçlamaları reddeder. Sol görüşlü öğrenci Hakan Yurdakuler'in öldürülmesinin ardından yaptığı açıklamada hükümetin olaylarla bir ilgisi olmadığını, failleri bulamamanın onları himaye etmek anlamına gelmediğini söyler (*Milliyet*, 10 Nisan 1976). Demirel'in hükümeti aklamak için olanca çabasına karşın, koalisyon ortağı Alparslan Türkeş daha sert bir tavır takınmaktan çekinmez. Her kanlı olayın arkasında CHP'li siyaset ustalarının olduğunu, milliyetçi gençlerin çekilmesi halinde devlete komünistlerin hâkim olacağını iddia eder (*Milliyet*, 12 Nisan 1976). Türkeş'in çıkışları büyük ölçüde kendi partisinin görüşünü yansıtıyor olsa da, Demirel'in konumunu ve koalisyonu koruma arzusu ve bu yönde verdiği tavizler ortaklarının daha pervasızca davranmasına sebep oluyordu. Diğer yandan, başbakana göre de sokaktaki şiddetin sorumluları sağdan ziyade radikal soldu. Bu yaklaşım zaman zaman gündeme gelen olası bir AP-CHP işbirliğini de büyük ölçüde imkânsız hale getiriyordu. Demirel'i ve gündemi o dönem en az siyaset kadar meşgul eden bir diğer konu yeğeni Yahya Demirel'in kendisine yönelik hayalî ihracat suçlamaları dolayısıyla tutuklanmasıydı. Yeğen Demirel iki ay sonra kefaletle serbest kalsa dahi ailesi hakkındaki yolsuzluk iddiaları Süleyman Demirel'in imajına ciddi anlamda zarar veriyordu.

Milliyetçi Cephe'nin baskısına rağmen 1976 yılı Türkiye'de emek hareketi için önemli bir yıldı. Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nin (DGM) kurulmasına muhalefet için DİSK'in çağrısı ve CHP'nin desteğiyle 1 Mayıs'ta Taksim'de yapılan mitinge büyük bir kalabalık katılırken, gün olaysız tamamlanıyordu. Diğer yandan, hükümetin DGM'leri ülkeye yayılan şiddetin çözümünde önemli bir araç olarak görmesi ve ısrarcı olması dolayısıyla protestolar devam ediyordu. Direniş kısa sürede aralarında *Profilo* ve *Ereğli Demir Çelik*'in de yer aldığı farklı bölgelerdeki tesislere yayılırken, mecliste CHP'nin güçlü muhalefeti Demirel'i geri adım atmak zorunda bırakıyor ve DGM'ler 10 Ekim'de Anayasa Mahkemesi'nin kararının yürürlüğe girmesiyle kaldırılıyordu (*Milliyet*, 11 Ekim 1976). Bu aynı zamanda mahkemelerin en önemli savunucusu olan Süleyman Demirel için önemli bir yenilgiydi. Hatta Ferruh Bozbeyli bunun güvensizlik oyu anlamına geldiğini iddia ederek hükümeti istifaya davet ediyordu (*Milliyet*, 14 Ekim 1976).

1976'nın ortalarına gelindiğinde siyasi kutuplaşma, koalisyona dair sorunlar ve aile fertlerine yönelik yolsuzluk iddiaları Süleyman Demirel'i bir yıl öncesine göre daha zayıf bir konuma getirmişti. Fakat parti içerisindeki güçlü konumu devam ediyordu. AP'nin Sekizinci Büyük Kongresi'nde bir kez daha genel başkan seçilirken, Demokratik Parti içerisindeki önemli isimleri de tekrar parti çatısı alında toplamayı başarıyordu. Nilüfer Gürsoy, Mutlu Menderes, Sadettin Bilgiç'in üst sıralardan genel idare kuruluna seçilmeleri eski kırgınlıkların bir nebze de olsa üstesinden gelindiğinin göstergesiydi. Senato kısmi seçimlerinde Celal Bayar'ın desteğinin alınmasının ardından muhaliflerin partiye dönüşü sağ cenahtaki seçmen nezdinde AP'yi tekrar güçlü bir konuma getiriyordu. Bu bir anlamda 1969 bütçe görüşmeleri sonrası merkez sağdaki ayrışmanın sona ermesi yolunda da

önemli bir işaretti. Abdi İpekçi AP'nin 1970 bölünmesinin olumsuzluklarını gidermesinin ardından daha güçlü bir konuma geldiğini ve erken seçim fikrine daha yakın olduğundan bahseder. Diğer yandan, İpekçi'ye göre Demirel koalisyonu ne pahasına olursa olsun devam ettirmek isteyecekti. Zira istifa halinde olası bir CHP-MSP koalisyonu seçimler öncesinde AP'nin tercih etmeyeceği bir senaryoydu (*Milliyet*, 26 Ekim 1976).

Hükümetinin günlerinin sayılı olduğunun farkında olan Süleyman Demirel'in tavrı yine doğru zamanı beklemek olur. Bu esnada koalisyonun AP için vazgeçilmez olmadığına dair mesajlar vermeye devam eder. Şiddet olaylarının artarak devam etmesi ve ekonomideki kötü gidişin de etkisiyle erken seçime yönelik hamlelerine başlar. 1977'nin başlarında, parti genel kurulundaki bazı üyelerin önerisini destekleyerek Haziran'da yapılacak bir seçime evet diyeceğinin sinyalini verir (*Milliyet*, 21 Ocak 1977). Bu çıkışa CHP de kayıtsız kalmaz. Neredeyse üç hafta sonra hem Demirel hem Ecevit erken seçime hazır olduklarını beyan ederler (*Milliyet*, 12 Şubat 1977). Senato kısmi seçimlerinde oylarındaki düşüş dolayısıyla beklediğini bulamayan MSP ise seçime karşıdır. Bu vesileyle Necmettin Erbakan erken seçimin sorunlara çözüm getirmeyeceğini iddia eder (*Milliyet*, 20 Şubat 1977). Fakat meclisteki partilerin çoğunun erken seçim taraftarı olmaları dolayısıyla Nisan ayının başlarında yapılan oylamada seçimlerin 5 Haziran 1977 tarihinde yapılmasına 342 evet oyuyla karar verilir. CHP, AP, CGP ve MHP olumlu oy kullanırken, Demokratik Parti çekimser kalır. MSP'den ise sadece bir milletvekili oylamaya katılarak ret oyu kullanır (*Milliyet*, 6 Nisan 1977).

Ülke hızla seçimlere doğru yol alırken sokaktaki şiddetin boyutları artmaya devam eder. Bülent Ecevit Niksar ve Şiran'da saldırıya uğrarken, Erzincan'da olayların kontrolden

çıkmasının ardından kürsüde etrafını saran korumalar çektikleri silahlarını kalabalığa yöneltmek zorunda kalır (*Milliyet*, 29 Nisan 1977). Fakat olayların en kanlısı 1 Mayıs'ta Taksim'de yaşanır. DİSK'in çağrısıyla toplanan kalabalığın üzerine açılan çapraz ateş ve polis panzerlerinin müdahalesinin yarattığı panik sonucunda otuz altı kişi hayatını kaybeder (*Milliyet*, 3 Mayıs 1977). Olayların ardından, her iki taraf birbirini suçlamaya devam eder. O dönem CHP'den milletvekili olan Süleyman Genç yıllar sonra bir mülakatında olayın gelmiş geçmiş en büyük provokasyonlardan biri olduğunu söyler ve aydınlatılması için Milli İstihbarat Teşkilatı ve Özel Harp Dairesi'nin arşivlerini işaret eder. AP'li İsmet Sezgin'e göre ise yaşananlar bir toplumsal olayın kışkırtılarak sabote edilmesi ve polisin aciz kalmasından ibarettir (Birand, Bila ve Akar, 1999, s. 69). Aralarında Demirel'in de yer aldığı farklı görüşlerden siyasetçiler olay sonrası üzüntülerini dile getirirken ilerleyen zamanda olay aydınlatılamaz, tehditler de devam eder. Neredeyse bir ay sonra Bülent Ecevit partisinin İstanbul'daki mitinginde suikasta uğrayacağına dair bir istihbarat aldığından bahseder. Haberi gönderen ise bizzat Başbakan Demirel'dir. Bunun kampanyasını engelleme yönünde bir hamle olduğunu düşünen Ecevit daha önce belirlenen zamanda Taksim'de olacağını söyler. Sıkı güvenlik önlemleri altında gerçekleşen miting olaysız sona erer.

Sokaktaki şiddet olayları liderlerin diline de yansır. Seçim kampanyaları boyunca gerek Demirel gerekse Ecevit birbirlerini sert biçimde eleştirir. Kanlı 1 Mayıs'tan bir hafta sonra bir konuşmasında, Ecevit bir CHP-AP koalisyonunun imkânsızlığını vurgular. Taksim'de yaşananlarda devlet içinde yer alan fakat demokratik hukuk devletinin denetim alanı dışındaki bazı örgütlerin etkili olduğunu ve hükümetin iki kanadının da bunlardan faydalanmak istediğini öne sürer

(*Milliyet*, 8 Mayıs 1977). Demirel bu iddiaları reddederken CHP'yi devlete silah çekenlerin koruyucusu olmakla itham eder (*Milliyet*, 17 Mayıs 1977). AP'nin "Kervan yürüyecektir" başlıklı seçim beyannamesinde de sertleşen dilin yansımaları açıkça görülür. Önceki muadillerine oranla ziyadesiyle kısa ve ideolojik olan otuz yedi sayfalık beyannamenin büyük kısmı CHP ve komünizm karşıtlığının yanı sıra milliyetçiliğin yüceltilmesinden ibarettir. Metnin sonunda bütün vatandaşlar Büyük Türkiye etrafında toplanmaya, milliyetçiler ise AP'de birleşmeye davet edilir (Adalet Partisi, 1977, s. 38). Diğer yandan, Demirel'in asıl hedefindeyse Necmettin Erbakan ve MSP vardı. Bu vesileyle Tokat mitinginde "milli görüş"ün bir safsatadan ibaret olduğunu iddia eder (*Milliyet*, 18 Mayıs 1977). Ertesi gün Bolu'da MSP'yi CHP'ye koltuk değneği olmakla suçlar (*Milliyet*, 19 Mayıs 1977). Süleyman Demirel'in bu çıkışlarının arkasındaki en önemli nedenin halihazırda güç kaybettiği aşikâr olan MSP'yi devre dışı bırakarak sağ oyları AP çatısı altında toplamak olduğunu söylemek yanlış olmaz.

5 Haziran 1977'de yapılan seçimlerin sonuçları ise Türkiye için yeni bir koalisyona işaret eder. CHP ve AP sırasıyla % 41,4 ve % 36,9 oranlarında oy alırken, bunun meclisteki karşılığı 213 ve 189'ar sandalye olur. Hükümet ortakları MSP yirmi dört, MHP on altı milletvekili çıkarırken, Demokratik Parti ve CGP toplamda dört sandalye ile yetinmek durumunda kalır. % 72'lik katılım oranı ise 27 Mayıs sonrası dönemdeki en yüksek orandır (TÜİK, 2012, s. 25). Sonuçlar özellikle Demokratik Parti için ciddi bir hezimet anlamına geliyordu. Genel Başkan Ferruh Bozbeyli'nin seçilememesi de partinin ömrünü ve misyonunu tamamladığının bir göstergesiydi. MSP'nin sandalyeleri bir önceki döneme göre yarı yarıya azalırken en çarpıcı yükseliş ise milletvekili sayısını üçten on altıya çıkaran MHP'ye aitti.

AP'nin sağı tek bir çatı altında toplama hedefi ilk etapta başarılı olmuş gibi gözükse de CHP'nin elde ettiği yüksek oy oranı Demirel'i tekrar eski ortaklarıyla işbirliği arayışına itiyordu. Resmî sonuçların açıklanmasının ardından seçimlerle çözülmeyen hükümet sorununun partiler arası müzakerelerle çözüleceğini ve milliyetçilerin birleşmeleri gerektiğini söylemesi de bu durumun bir göstergesiydi (*Milliyet*, 9 Haziran 1977). Bu yaklaşım aynı zamanda Demirel'in bir kez daha başbakan olmak uğruna ülkeyi kutuplaştıran milliyetçi tutumundan vazgeçmeyeceği anlamına geliyordu. Yeni meclis dağılımında koalisyon ortağı bulması neredeyse imkânsız olan CHP lideri Bülent Ecevit'in ise hükümeti kurabilmek için sadece on üç milletvekiline ihtiyacı vardı. Bu vesileyle devlete ve millete karşı sorumluluğunu bilen, parti bağını aşan herkesin hükümetin çözümü için fedakârlık yapması gerektiğini söylüyordu (*Milliyet*, 11 Haziran 1977). Durumun AP için tehlike arz ettiğinin farkında olan Demirel de rakibinin çoğunluğu elde etmek için her çareye başvuracağını iddia ediyordu (*Milliyet*, 12 Haziran 1977). Bütün bunlara rağmen yeterli sayıya ulaşamayan Ecevit yine de güvenoylamasına gideceğini açıkladığında meclisteki sağ partilerin tepkileriyle karşılaşıyordu. Demirel'in eski ortaklarıyla temaslarını artırması neticesinde ortaya çıkan bildiride Milliyetçi Cephe liderleri Ecevit hükümetini gayrimeşru saydıklarını açıklıyordu (*Milliyet*, 1 Temmuz 1977). Günler sonra yapılan oylamada hükümetin güvenoyu alamamasının ardından Bülent Ecevit istifasını verirken, Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk görevi Süleyman Demirel'e veriyordu.

Demirel daha önce Ecevit de dahil olmak üzere tüm liderlerle görüşeceğini beyan etmiş olsa dahi asıl amacı yeni bir Milliyetçi Cephe hükümetiydi. Bu çerçevede ziyaret ettiği Alparslan Türkeş ve Necmettin Erbakan'dan gelen olumlu yanıtların ardından Bülent Ecevit'in tarafsız bir başbakan

liderliğinde kurulacak bir AP-CHP koalisyonu teklifini reddeder (*Milliyet*, 8-9 Temmuz 1977). Partiler arası müzakereler bakanlık sayılarının paylaşımı ve Erbakan'ın daha fazla şart öne sürmesi gibi nedenlerle beklenenden uzun sürer. Hükümet 21 Temmuz'da açıklandığında Demirel'in verdiği tavizlerin boyutu da ortaya çıkar. Koalisyonun ana ortağı konumundaki AP on altı bakanlık alırken, MSP ve MHP için bu rakamlar sırasıyla sekiz ve beşti (*Milliyet*, 22 Temmuz 1977). Meclis'teki sandalye sayılarıyla aldıkları bakanlıklar arasındaki orantısızlığın arkasındaki en önemli faktörse Demirel'in bu iki parti olmadan çoğunluğu elde edemeyeceğinin farkında olmasıydı. İktidarda olmak için ne ölçüde taviz verebileceği bir anlamda pragmatizmine de ayna tutuyordu.

Öncekinin aksine, İkinci Milliyetçi Cephe Hükümeti'nin programı muhalefetle demokratik ve medeni ilişkiler kurulması gibi konuları da içeriyordu (*Milliyet*, 28 Temmuz 1977). Fakat bu yaklaşım 1975-1977 yılları arasında yaşananları unutturmak için yeterli değildi. Meclis'te uzun tartışmaların ardından, hükümet güvenoyu almayı başarırken, sokaktaki şiddet olaylarıyla mücadelede önceki dönemden farklı davranılmayacağı kısa sürede ortaya çıkıyordu. Zira AP, MHP kadrolarının bürokraside yuvalanmasına ve kolluk kuvvetlerinin komandoların şiddet eylemlerine müsaade etmesine seyirci kalıyordu. Bu tavırda Demirel'in koalisyonu sürdürmeye yönelik çabasının yanı sıra MHP'lilerin komünistlerle mücadelede önemli rol oynadığına dair inancı da etkili oluyordu (Demirel, 2004, s. 72). Diğer yandan, Demirel konuya tamamıyla kayıtsız değildi. Fakat MHP'nin seçimlerde oyunu ciddi anlamda artırmış olması dolayısıyla temkinli davranmayı tercih ediyordu. Bu tavizler de kaçınılmaz olarak AP içinde şahsına ve hükümete yönelik bir muhalefetin ortaya çıkmasına sebep oluyordu. Hatay Senatörü Mustafa Deliveli AP tabanının MHP'ye kaydığını ve du-

rumun sorumlusu olarak gördüğü hükümetin çekilmesi gerektiğini iddia ediyordu. Demirel eleştirilere karşı çıkarken şartlar el verdikçe hükümette kalacaklarını söylüyordu. AP'den bir kaymanın olmadığını, olması halinde de bunun MHP'nin seçim öncesindeki yoğun çalışmasının bir neticesi olduğunu ekliyordu (*Milliyet*, 6 Ekim 1977). MHP İzmir İl Başkanı Osman Kırkyaşaroğlu ise Demirel'in aksine AP tabanının kendilerine kaydığını, yüzlerce AP'linin MHP'ye katıldığını öne sürüyordu. Kırkyaşaroğlu'na göre tabanı belli olmayan AP yok olmaya mahkûmdu. Abdi İpekçi'ye göre ise söz konusu kayma Demirel'in cepheciliğinin sonucuydu. Zira ortaya çıkan kutuplaşma, kutuplarda yer alan partilerin güçlenmelerine sebep olmuştu (*Milliyet*, 8 Ekim 1977). Bütün bu tartışmalar meclis aritmetiğinin hassas dengeleriyle bir arada düşünüldüğünde, hükümetin günlerinin sayılı olduğu aşikârdı.

1977 yılında tartışmaya sebep olan bir diğer konuysa kara kuvvetleri komutanının atanmasıydı. Namık Kemal Ersun'un hükümetin kararıyla emekliye sevk edilmesinin ardından göreve kimin getirileceği Süleyman Demirel ve Fahri Korutürk arasında anlaşmazlığa sebep olmuştu. Teamüle göre kara kuvvetleri komutanları zamanı geldiğinde genelkurmay başkanlığı görevine terfi ettiriliyor, burada da kıdem esas alınıyordu. Fahri Korutürk ve komutanlara göre atanacak isim ilk sıradaki Adnan Ersöz olmalıydı. Krizin sebebiyse Demirel'in daha iyi ilişkiler içerinde olduğu Ali Fethi Esener'i tercih etmesiydi. Ordunun hiyerarşik yapısına uymayan bu karar Korutürk tarafından iki defa veto edilmesine rağmen Demirel geri adım atmıyordu. Yıllar sonra bir mülakatında cumhurbaşkanını ikna etmek için Florya'ya ziyarete gittiğini, konunun hükümetin prestiji ile yakından alakalı olduğunu söylediğini fakat Korutürk'ün cevabının olumsuz olduğunu söylüyordu (Birand, Bila ve Akar, 1999,

s. 82). Kriz, o dönemde emekliliği bekleyen ve tarafsız bir aday olarak görülen Kenan Evren'in göreve atanmasıyla çözülüyordu.

1977'nin son çeyreğinde ise gerek ambargolar gerekse dünya ekonomisindeki bozulma Türkiye'yi önemli bir darboğazın içine itiyordu. Hükümet için tek çare IMF'ye başvurmaktı. Bu vesileyle petrol ürünlerinden elektriğe, ulaştırmadan demir, çimento ve gazete kâğıdına uzanan bir yelpazede zamlar yapılırken, hükümet bildirisinde kömür, şeker, çay, bez, tüp gaz gibi ürünlerde fiyat artışları olmayacağının altı çiziliyordu. Demirel'e göre tedbirlerin amacı enflasyonu önlemekti (*Milliyet*, 9-10 Eylül 1977). Zam dalgası ülke içerisinde ciddi tepkilerle karşılaşsa da adımlar IMF tarafından yeterli bulunmamıştı. Bu vesileyle Türk lirası dolar karşısında % 10 değer kaybederken, Maliye Bakanı Cihat Bilgehan kur ayarlamasının istikrar tedbirlerinin son bölümü olduğunu ve ihracatı arttırma hedefine yönelik yapıldığını söylüyordu (*Milliyet*, 23 Eylül 1977). Önlemler iktisadi açıdan büyük ölçüde gerekli olsa da hükümetin seçmen nezdinde ciddi anlamda elini zayıflattığı bir gerçekti.

Muhalefetteki Bülent Ecevit için yaklaşan yerel seçimler önemli bir fırsattı. Seçim gezilerinde yaptığı konuşmalarda ekonomideki sorunları öne çıkarıyor ve hükümetin sonunun yaklaştığı mesajını veriyordu. Ecevit'e göre 11 Aralık'taki yerel seçimler Türkiye'nin kurtuluş seçimleri olacaktı (*Milliyet*, 26 Kasım 1977). Seçim günü geldiğinde ortaya çıkan sonuçlar da AP'nin gerilediğini gösteriyordu. İl Genel Meclisi seçimi sonuçlarına göre CHP yaklaşık olarak % 42 oranında oy alırken AP için bu oran % 37'ydi. Üstelik CHP sadece İstanbul, Ankara ve İzmir gibi büyük şehirleri kazanmakla kalmamış, AP'nin tarihsel olarak güçlü kabul edildiği birçok bölgede de başarılı sonuçlar almıştı (TODAİE, 2017).

Yerel seçimlerin ardından AP'den kopuşlar hızlanmaya

başlamıştı. İstifaların on ikiye ulaşmasının ardından verilen gensoru hükümet için yolun sonu anlamına geliyordu. 1977'nin son gününde yapılan oylamada 218 olumlu oya karşılık 228 güvensizlik oyu sonucunda hükümet düşerken, Süleyman Demirel de başbakanlık görevinden istifa ediyordu (*Milliyet*, 1 Ocak 1978). Bu aynı zamanda üç yıl boyunca ülkeyi âdeta felç eden şiddetin baş sorumlusu olan Milliyetçi Cephe Hükümetleri döneminin de bitişiydi. Başbakan Demirel'in koalisyonu ayakta tutmak uğruna kullandığı kutuplaştırıcı dil ve hızla kötüleşen ekonomi gerek kendisinin gerekse partisinin seçmen nezdindeki itibarını ciddi anlamda zayıflatmıştı.

Milliyetçi Cephe'den gensoruyla kurtulmayı başaran Bülent Ecevit ise yeni hükümetini on bir bağımsız milletvekilinin desteğiyle kuruyordu. Bu esnada İstanbul'da Güneş Motel'de yapılan pazarlıklar ve bu isimlerin on tanesine bakanlık verilmesi kendisini ve hükümeti henüz ilk günden yoğun eleştirilere maruz bırakıyordu. 1970'lerin ikinci Ecevit hükümeti az farkla güvenoyu almasına rağmen, asıl mücadele bundan sonra başlıyordu. Zira bir önceki dönemin en önemli sorunları çözümsüz bir şekilde yerli yerinde duruyordu. Üstelik 1975'ten beri Ecevit'in sert muhalefetiyle başa çıkmak zorunda kalan Süleyman Demirel bu defa muhalefette olmanın tadını çıkarıyordu. AP Temsilciler Meclisi'ndeki konuşmasında hükümetin entrikalar ile kurulmuş olduğunu söylüyor, Ecevit'e başbakan yerine hükümetin başı diye hitap etmeyi tercih ediyordu. Yeni hükümeti anarşiyi çözmeye ve kendi başbakanlığı döneminde Ecevit'in sürekli dile getirdiği kontrgerillayı açığa çıkarmaya davet ediyordu (*Milliyet*, 22 Ocak 1978). Buradaki asıl amaç ise Ecevit'i ordu ile karşı karşıya bırakmaktı (Birand, Bila ve Akar, 1999, s. 84). Demirel'in baskıları sonrasında çaresiz kalan Ecevit kontrgerilla adı altında resmî bir kuvvet olmadığı açıklama-

sını yapmak zorunda kalırken orduyu polemik konusu yapma amacı güden oyunlara gelmeyeceğinin de altını çiziyordu (*Milliyet*, 4-6 Şubat 1978). Bu iktidara geldiğinde şeffaflık vaat eden Ecevit için önemli bir geri adımdı. Ümit Cizre bu gelişmeleri CHP'nin orduya jurnallenmesi olarak değerlendirir ve AP'nin amacının partiyi geleneksel müttefiki ordu nezdinde güvenilmez ve itibarsız bir duruma düşürerek ittifakı sarsmak olduğunu iddia eder (Cizre, 2002, s. 139).

Zaman ilerledikçe gerek sokaktaki şiddet olaylarının artışı gerekse iktisadi sorunların devam etmesi hükümeti ve Ecevit'i zor durumda bırakıyordu. Bu esnada sert muhalefetine devam eden Süleyman Demirel de aynı konunun altını çizerek ülkede anarşinin durmadığını, paranın değer kaybetmesi nedeniyle pahalılığın daha da artacağını ve hükümetin tek başarısının partizanlık olduğunu iddia ediyordu (*Milliyet*, 6 Mart 1978). Aynı yılın Mayıs ayında "Bayrağa Saygı" ve "Milli Şahlanış" olarak adlandırdığı bir mitingler serisine başlıyordu. Kendi cümleleriyle, amaç, devletin ve milletin içerisinde bulunduğu tehlikeler karşısında milli şuuru güçlendirme ve inanç birliği yapmaktı (Demirel, 1979, s. 32). Farklı bölgelerdeki konuşmalarında ülkede milletin vermediği iktidarı kullanan bir hükümetin olmasının her derdin başı olduğunu söylüyor, seçimin anlamını kaybettiğini, rejimin delindiğini iddia ediyordu (s. 52-53). Bu esnada da giderek daha görünür bir biçimde orduyu hükümete karşı manipüle etmekten çekinmiyordu. Haziran ayının sonlarında emekli subaylara yapılan saldırılar karşısında genelkurmay başkanının sessiz kalmasını anlayamadığını söylemesi (*Milliyet*, 29 Haziran 1978) Demirel'in hükümeti devirmek uğruna hangi noktaya kadar gidebileceğinin göstergesiydi.

Tüm bu tartışmaların ortasında AP'nin Dokuzuncu Büyük Kongresi 21 Ekim'de Ankara'da toplanıyordu. Süleyman Demirel o gün salona Celal Bayar ile birlikte geliyor, sağın iki

önemli figürü kalabalığı birlikte selamlıyordu. Kongrenin ilk günündeki konuşmasında gündemi ülkenin kötü gidişatıydı. Hedefte ise düzeni yıkma kavgası yapmakla suçladığı, Sosyalist Enternasyonal üyeliğini eleştirdiği Ecevit ve CHP vardı (Demirel, 1978, s. 30-31). Kongrenin sonuna gelindiğinde Demirel rakibi Kamran İnan'ı 88'e karşı 1.439 oyla mağlup ederek bir kez daha genel başkan seçilmeyi başarıyordu (*Milliyet*, 24 Ekim 1979).

1978 yılının başlarında artan şiddet olayları neticesinde sıkıyönetim daha çok telaffuz edilir bir sözcük haline gelmişti. Her ne kadar Bülent Ecevit sorunları ordunun yardımı olmaksızın çözmeyi düşünse de ülkedeki kutuplaşma ve hükümetin yeterince güçlü olmaması işleri geri dönülmez bir noktaya getiriyordu. Tam da bu esnada Kahramanmaraş'ta yaşananlar bir anlamda yeni dönemin habercisiydi. 22 Aralık'ta sol görüşlü iki öğretmenin cenazesinde başlayan olaylar kısa sürede şehirdeki Alevi nüfusa yönelik bir katliama dönüşüyordu. Üç gün süren saldırıların sonunda yüz yirmi vatandaş öldürülürken, yaralı sayısı da bine ulaşmıştı. Olayların ilk gününden itibaren bölgede olan askerî birlikler ise yaşananlara müdahale etmemişti. Bülent Ecevit yıllar sonra bir mülakatında olayların hükümeti sıkıyönetim ilanına mecbur etmek için çıkarıldığını ve civarda bulunan birliklerin yetkileri olmadığı gerekçesini öne sürerek olaylara karışmak istemediklerini iddia eder. Dönemin Genelkurmay Başkanı Kenan Evren'in savunması ise ülkede henüz sıkıyönetimin ilan edilmemiş olmasıydı (Birand, Bila ve Akar, 1999, s. 109). Kahramanmaraş'taki katliam 1978'den beri ülkeyi felce uğratan olayların son halkası olmasının yanı sıra bardağı taşıran son damlaydı. Ecevit bir süre boyunca sorunu sıkıyönetimsiz çözmeyi denese de dozu giderek artan şiddet neticesinde orduyu göreve çağırmak zorunda kalıyordu. Kahramanmaraş olaylarının doğrudan devlete karşı bir

ayaklanma olduğunu ve olağan yetkilerle önlenecek boyutları kat kat aşan olay karşısında sıkıyönetimin gerekli olduğunu ifade ediyordu (*Milliyet*, 26 Aralık 1978). Bu çerçevede, 26 Aralık 1978'de aralarında İstanbul ve Ankara'nın da yer aldığı on üç ilde sıkıyönetim ilan ediliyordu. Muhalefette olan Süleyman Demirel ise hükümeti olaylara seyirci kalmakla suçluyordu:

> Yüce Meclis'in yüksek vicdanına sesleniyorum. Mesele bir hükümet meselesi değildir. Eğer bu faciaya el koymazsanız, yeni yeni facialarn meydana gelmesinde Türkiye'yi idare edenleri sorumsuz sayarsınız. Türkiye'yi idare edenlerin zamanında çare bulmalarını sağlamazsanız; çare bulamazlar ve nihayet meclislerimiz, gerçekten milletin beklediği hizmetleri yapmakta tereddüde düşebilir (*TBMM Tutanak Dergisi*, 4 Ocak 1979, s. 297).

Daha önce belirtildiği üzere, Demirel olayların kontrolden çıktığı bir dönemde muhalefette olmanın tadını çıkarıyordu. Zira henüz birkaç ay öncesinde benzer eleştirilere maruz kalan ta kendisiydi.

Sıkıyönetimin ilanı muhalefete hükümetin meşruiyetini sorgulama fırsatı da vermişti. AP'li Ömer Ucuzal'ın gelinen noktayı hükümetin iflası olarak tanımlaması da bu nedenleydi (*Milliyet*, 27 Aralık 1979). Diğer yandan, Süleyman Demirel anılarında hükümeti ve Kenan Evren'i yedi gün süren ve yüzlerce kişinin öldüğü olaylara karşı bir şey yapmamakla suçlamaya devam eder. Sıkıyönetim ilan edilene kadar, söz konusu on üç ilde bir sene içerisinde toplam 689 kişinin hayatını kaybettiğinin altını çizerken, Kahramanmaraş öncesinde tedbir alınmakta neden gecikildiğini sorgular (Demirel, 1990, s. 63-64). Diğer yandan, Demirel'in ordu ile hükümet arasındaki ilişkiyi zedelemeye yönelik açıklamaları da devam ediyordu. Sıkıyönetimin ilanını izleyen gün-

lerde, Ecevit'in sürece müdahalesinin ordu içerisindeki kumanda zincirini zedeleyeceği ve generalleri ikinci plana iteceği yönündeki uyarısı (*Milliyet*, 30 Aralık 1978) buna ziyadesiyle uygun bir örnekti.

Ne yazık ki sıkıyönetim sokaktaki şiddetin sonunu getirmeye yeterli olmuyordu. *Milliyet* Genel Yayın Yönetmeni Abdi İpekçi'nin 1 Şubat 1979'da bir suikast sonucu öldürülmesi hem hükümet hem de muhalefet için büyük bir şoktu. Olayın ardından her iki tarafın lideri de şiddeti durdurmak için işbirliği mesajları veriyordu. Ecevit daha acı olaylar olmadan AP ile anlayış birliğinin zorunlu olduğunu söylerken, Demirel "anarşi" için hükümetle görüşmeye hazır olduğu beyanını veriyordu (*Milliyet*, 4 Şubat 1979). Zaman ilerledikçe oluşan olumlu hava kısa süre içerisinde yine siyasi hesaplara yenik düşüyordu. Suikasttan yalnızca birkaç hafta sonra Demirel eleştiri hususunda yeni bir çizgiyi aşarak, hükümetin gidişatını Şili'de CIA destekli bir darbe sonrası devrilen Salvador Allende'ninkine benzetiyordu: "Sonları aynı mı olur bilemem. Yalnız o da bunlar gibi yapmıştır. Türk ordusunun böyle bir şey yapacağına ise ihtimal vermem. Ancak icra ettikleri program Allende programıdır. Sonları aynı mı olur, ayrı mı olur onu bilemem" (*Milliyet*, 20 Mart 1979).

Demirel'in çıkışı orduyu manipüle etme hususunda ne kadar ileri gidebileceğinin bir göstergesiydi. Muhalefetten ve toplumun farklı kesimlerinden gele tepkiler nedeniyle kısa sürede geri adım atmak zorunda kalıyor ve Allende benzetmesini hükümetin iktisat politikası için kullandığını iddia ediyordu (*Milliyet*, 22 Mart 1979). Diğer yandan, siyasi kutuplaşmanın azalmadan devam etmesi meclisteki partiler arasındaki işbirliği olasılığını imkânsız hale getiriyordu.

Muhalefetteki Süleyman Demirel'in en önemli kozlarından biri de ekonomideki kötü gidişattı. Ambargo ve dün-

ya ekonomisindeki durgunluk Türkiye'nin ciddi bir likidite krizine girmesine sebep olmuştu. Hükümetin fiyat artışları ve paranın değerini düşürme gibi önlemler uluslararası kuruluşlar tarafından yeterli bulunmuyor, IMF tarafından sağlanan krediyse petrol ithalatçısı konumundaki ülkenin dış ticaret açığını kapatmaya dahi yetmiyordu. Tüm bunların neticesinde benzin istasyonlarında oluşan kuyruklar Demirel'e hükümeti eleştirme fırsatını veriyordu. İşadamlarıyla yediği bir yemeğin ardından verdiği demeçte ekonominin her gün daha kötüye gittiğini ve bir memleketin geri zekâlılara bırakılamayacağını söylüyordu (*Milliyet*, 3 Nisan 1979). Hedeftekiler kuşkusuz Ecevit ve kabinesiydi.

1979'un ortalarında ülkedeki durumun daha da kötüleşmesi neticesinde hükümetten istifalar başlamıştı. Meclis'teki hassas dengeler düşünüldüğünde Ecevit'in başbakanlıktaki günlerinin sayılı olduğu aşikârdı. Süleyman Demirel ise temkinli davranarak yaklaşan senato seçimlerini beklemeyi tercih ediyordu. Zira aynı gün beş ilde de milletvekilliği seçimi yapılacaktı. Demirel bunların tamamının kazanılması halinde hükümeti düşüreceklerini söylemekten de kaçınmıyordu (*Milliyet*, 9 Eylül 1979). Meydanlardaki konuşmalarında eleştirileri CHP ile sınırlı kalmıyor, seçim mücadelesinde hatır ve gönül olmayacağını söyleyerek eski ortakları MHP ve MSP'yi de eleştiriyordu (*Milliyet*, 20 Eylül 1979). 14 Ekim 1979'da yapılan seçimlerin sonuçları tam da beklediği gibi geliyordu. Senato seçimlerinde AP rakibi CHP'yi on ikiye karşı otuz ile mağlup ederken, ihtiyacı olan beş sandalyeyi de kazanmayı başarıyordu (*Milliyet*, 15 Ekim 1979). Sonuçlar aynı zamanda ülkeyi yirmi aydan uzun süredir yöneten Ecevit hükümetinin de sonu anlamına geliyordu. Bülent Ecevit Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'e istifa mektubunu verdiğinde Demirel hükümetin istifa etmediğini, millet tarafından kovalandığını iddia ediyordu (*Milliyet*, 17 Eylül

1979). Söz konusu çıkışta bir ölçüde doğruluk payı da vardı. Zira Ecevit hükümeti ne siyasi ne de iktisadi anlamda ülkenin sorunlarını çözmekte başarılı olmuştu. Süleyman Demirel ise ana muhalefet partisi lideri olarak hükümete ve diğer rakiplerine sert eleştiriler getirerek tekrar ön plana çıkıyordu. Bu esnada zaman zaman tıpkı Allende benzetmesinde olduğu gibi aşırı uçlara kaçsa da prensipli davranıştan ziyade pragmatizmi tercih etmesi sorunun yine kendisinin geri adımıyla çözülmesini sağlıyordu.

CHP parti içi anlaşmazlıkla mücadele ederken, Fahri Korutürk hükümeti kurma görevini Süleyman Demirel'e vermişti. Ülkenin üçüncü bir Milliyetçi Cephe deneyimini kaldıramayacağının farkında olan Demirel bu defa bir azınlık hükümeti kurmak amacıyla yine eski ortaklarına gitmeyi tercih ediyordu. Burada ilgi çekici nokta henüz beş yıl önce azınlık hükümetinin anayasaya aykırı olduğu yönündeki beyanıydı. Fakat yeni dönemin koşullarının yeni yaklaşımlar gerektirdiğinin farkındaydı. 12 Kasım 1979'da Necmettin Erbakan ve Alparslan Türkeş'in dışarıdan destekleriyle kurulan yeni hükümet çoğunluğu ekonomiyle alakalı elli altı sorunu yüz günde çözmeyi vaat ediyordu (*Milliyet*, 20 Kasım 1979). AP'nin azınlık hükümeti 208 redde karşılık 229 evetle güvenoyu alırken, CHP'den Cengiz Şenses de olumlu oy kullanıyordu (*Milliyet*, 26 Kasım 1979). Bu aynı zamanda Demirel başbakanlığında kurulan altıncı hükümetti.

Süleyman Demirel'in huzurun tesis edileceğine dair vaadine rağmen ülkede şiddet olayları hız kesmeden devam ediyordu. Tam da bu sırada, 3 Ocak 1980'de, Genelkurmay Başkanı Kenan Evren tarafından yazılan bir mektubun gazete manşetlerinde yer bulması hükümet ile ordu arasında yeni bir gerginliğe sebep oluyordu. Mektup aslında Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'e gönderilmişti. Fakat asıl uyarı siyasi, iktisadi ve toplumsal sorunların çözülememesinin so-

rumlusu olarak görülen siyasi partilereydi. Mektupta dikkat çekici nokta Ortadoğu'daki karışıklıklara ve olası sıcak çatışma riskine yapılan vurguydu. Bu vesileyle Atatürk milliyetçiliği, milli birlik ve beraberlik gibi kavramların öneminin altı çiziliyordu. Henüz iktidara gelmiş olan Demirel, hızlı bir şekilde hedefin kendi hükümeti olmadığını söylese de ortada ciddi bir durum olduğunu vurgulamaktan da kaçınmıyordu (*Milliyet*, 3 Ocak 1980). Evren ise yıllar sonra yayımladığı anılarında metinden muhtıra olarak söz ederken, hedefin Demirel veya mevcut hükümetten ziyade bütün siyasi partiler ve anayasal kuruluşlar olduğunu ifade eder (Evren, 1990, s. 341). Gerçekten de metinde vurgulanan bazı konuların âdeta 12 Eylül ve sonrası döneme dair ipuçları barındırdığını söylemek mümkündür. Diğer yandan, mevcut hükümetin başbakanı konumundaki Demirel konuyu kişisel algılamaya devam ediyordu. Korutürk ile yapılan özel bir görüşmede olayı bir bunalım hali olarak nitelendiriyor, mektubun hükümet aşılarak verilmiş olmasından duyduğu rahatsızlığı bildiriyordu (Demirel, 1990, s. 45). Bu vesileyle Evren ile görüşmesinde iktidarda olduğu otuz iki gün içerisinde hükümetin sıkıyönetimi başarılı kılmak için elinden geleni yaptığını, ordunun neye ihtiyacı varsa sağladığını belirtiyor ve mektubun yazılma nedenini soruyordu. Aldığı cevap yine hedefte hükümetin olmadığı yönündeydi (s. 46-47). Buna rağmen, Demirel'i tedirgin eden ana unsurun ordunun iktidarda olan partiye veya hükümete bakmaksızın, istikrarı sağlamak için müdahale etmekten kaçınmayacağı yönündeki sezgisi olduğunu söylemek yanlış olmaz.

Üstelik ülkede istikrar isteyenler sadece komutanlar değildi. İran İslâm Devrimi sonrasında bölgedeki ciddi bir müttefikini kaybeden Batı'nın yeni bir ortağa ihtiyacı vardı ve iç karışıklıklar bir kenara bırakıldığında Türkiye bu rol için uygun bir seçim olarak görülüyordu. Sovyetler Birliği'nin

Afganistan'ı işgali ve yumuşama (detant) döneminin sona ermesiyle ülkenin NATO nezdindeki stratejik önemi daha da artsa da, birçok uzman iç sorunlarının üstesinden gelememiş bir Türkiye'nin beklentileri karşılayamayacağı kanısındaydı (Ahmad, 1993, s. 174). ABD'nin istikrarlı bir ortağa ihtiyacı olduğu bir dönemde gerekli reformları yapma görevi ise yeni hükümete düşüyordu. Süleyman Demirel bir kez daha doğru zamanda doğru yerdeydi.

Tam da bu dönemde alınan 24 Ocak Kararları ülke ekonomisinin yönünü değiştiren radikal bir adımdı. Dönüm noktası niteliğindeki tedbirler aynı zamanda Türkiye'nin iktisadi kalkınma sürecinde 2000-2001 ekonomik krizine kadar sürecek bir Üçüncü Dönemi ifade ediyordu (Öniş ve Şenses, 2007, s. 265). Daha önce belirtildiği üzere, ülke 1970'ler boyunca ağır bir likidite krizi içerisindeydi. Bu, zamanla etkisini kaybeden ithal ikamesi modelinin yanı sıra ekonominin küresel düzendeki değişimlere uyum sağlayamamasından kaynaklanıyordu. Bretton Woods siteminin 1970'lerin başındaki çöküşünün ardından, dünya ekonomisi aralarında stagflasyon ve gelişmekte olan ülkelerde ödemeler dengesi krizlerinin de yer aldığı birçok sorunla karşı karşıya kalmıştı. Neo-klasik yaklaşıma göre bu ülkelerde uygulanan ithal ikamesi, devlet desteğiyle kurulmuş, uzun vadede var olabilmek için devlet teşviklerine ihtiyaç duyan, uluslararası alanda rekabetçilikten yoksun, verimsiz bir sanayinin ortaya çıkmasına sebep olmuştu (Öniş, 1991, s. 109). Diğer bir deyişle, ithal ikamesiyle desteklenen milli sanayi modeli geçerliliğini yitirmişti. Bu aslında beklenmedik bir gelişme değildi. Güngör Uras'a göre ithal ikamesinin daha en başından amacı serbest piyasa ekonomisine geçişi sağlamaktı. Dolayısıyla Türkiye'de planlı dönem büyük ölçüde serbest piyasa ekonomisinin altyapısının kurulduğu yıllardı (Akman, 2012, s. 504). Üstelik bu durum sadece Türkiye ile sınırlı değil-

di. Dünyadaki ekonomik sistem de uluslararası piyasa ekonomisi formunda tezahür eden neoliberal bir küreselleşme modeli yönünde ilerliyordu. Gitgide daha revaçta bir hale gelen piyasa ekonomisi için yerelden ziyade küresel pazarın büyümesi daha büyük önem taşıyordu (Fotopoulos, 2002, s. 74). Türkiye de diğer gelişmekte olan ülkeler gibi değişen koşullara ayak uydurmak zorundaydı.

Süleyman Demirel yüz gün içerisinde belli başlı sorunları çözeceğini vaat ettiğinde gerekli IMF desteğinin sağlanması için radikal adımlar atılması gerektiğinin farkındaydı. Bu vesileyle, İTÜ yıllarından arkadaşı olan, daha sonra DPT'de beraber çalıştığı Turgut Özal'ı başbakanlık müsteşarlığı görevine atıyordu. Özal'ın ekonomi yönetiminin başına getirilmesi Demirel açısından makul bir adımdı. Zira neoliberal küreselleşme çağında uluslararası finans ağlarıyla güçlü bağlara sahip bir yönetime sahip olmak siyasi anlamda da önemli bir avantajdı (Öniş, 2004, s. 118). Üstelik IMF ve Dünya Bankası gerekli adımların atılması hususunda uzun süredir hükümetler üzerinde baskı oluşturmuştu. Demirel ve Özal ülke için hayati önem taşıyan krediyi elde edebilmek için bir an önce harekete geçmeleri gerektiğini biliyorlardı.

Fakat söz konusu tedbirleri almak hiçbir siyasetçi için kolay değildi. Türk lirası yabancı paralar karşısında değer kaybedecek, arkasından birçok ürüne ciddi zamlar yapılması gerekecekti. Kuşkusuz Süleyman Demirel tüm bunların siyasi bedelinin farkındaydı. Dönemin bakanlarından Ekrem Ceyhun, Demirel'in kritik toplantıya tedbirlerin acıtıcı niteliğini vurgulayarak başladığını fakat ülkeye hizmetin siyasetten daha önemli olduğunu, alınacak kararların müşterek sorumluluk gerektirdiğini de sözlerine eklediğini nakleder (Özdemir, 2014, s. 108). Kararlar toplantıdan sonraki gün zaman kaybetmeksizin *Resmî Gazete*'de yayımlanacaktı. Demirel'i acele ettiren en önemli neden bakanların ko-

nunun ciddiyetini anlayarak fikir değiştirmeleri ihtimaliydi. Hatta basına sızmaları engellemek için onları bir nevi gözaltında tutmayı tercih etmişti. Çankaya'ya gönderilen kararnameler Fahri Korutürk tarafından imzalanıyor, saat 02.00'de biten toplantının ardından Dışişleri Bakanlığı'nın teleksinden Türkiye'nin ekonomik istikrar programını kabul ettiği IMF'ye bildiriliyordu. Komutanlar ise kararlardan on gün önce Turgut Özal'ın Genelkurmay Başkanlığı'nda verdiği bir brifingle bilgilendirilmişti (Özdemir, 2014, s. 109-112). Tedbirlerin daha önce görülmemiş türde keskin nitelikte olması Demirel ve Özal'ı uygulama aşamasında daha ihtiyatlı davranmaya itiyordu. Diğer yandan, özellikle Demirel'in radikal kararlara önayak olması süreç boyunca tavrı değişen koşullara uyum sağlama kapasitesinin ne kadar yüksek olduğunu gösteriyordu. Pragmatizmin yansımalarıysa yine mevcuttu. Zira söz konusu adımlar Demirel'in ifade ettiği üzere sadece ülkeye hizmet için değil, aynı zamanda ekonomiyi düzeltme vaadiyle iş başına gelmiş, yabancı kredi arayışı içindeki kendi hükümetinin istikbali için de gerekliydi. Bir anlamda, 24 Ocak Kararları dönemin değişen koşullarının direttiği bir mecburiyetin ürünüydü.

Atılan adımlar sonrasında yabancı paraya ulaşma sorununun büyük ölçüde üstesinden gelen ülkede siyasi durum çözüm bekliyordu. Şiddet olayları tüm hızıyla devam ederken, Cumhurbaşkanı Korutürk'ün Çankaya'daki günlerinin sonuna gelmesi siyasette âdeta bir kilitlenmeye sebep oluyordu. Zira meclisin bölünmüş yapısı cumhurbaşkanlığı için ortak bir aday üzerinde uzlaşmaya müsaade etmiyordu. Bülent Ecevit'in CHP, AP ve MSP koalisyonu önerisi Süleyman Demirel ve Necmettin Erbakan tarafından göz ardı ediliyordu (*Milliyet*, 3 Nisan 1980). AP cumhurbaşkanlığı için masaya Sadettin Bilgiç ismini getirirken, CHP'nin adayı 12 Mart'ın en önemli figürlerinden Muhsin Batur'du. Fakat her

iki parti de mevcut mecliste kendi adaylarının seçilmesi için yeterli çoğunluğun sağlanamayacağının farkındaydı. Bilgiç anılarında seçilme beklentisi olmadığından, zira sadece MSP ve MHP'nin kendisine evet dememelerinin yanı sıra kendi partisinden de % 25 oranında bir fireden emin olduğundan bahseder (Bilgiç, 2002, s. 167). Tahminleri de doğru çıkar ve mecliste hiçbir aday üzerinde uzlaşma sağlanamaz. Bu esnada Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil Nisan ayının ilk günlerinden itibaren cumhurbaşkanlığına vekâlet ediyordu. Demirel meclisin yüzlerce turda dahi bir cumhurbaşkanı seçemeyeceğini iddia ediyor ve Yunanistan Anayasası'ndaki üç turda başkanın seçilememesi halinde genel seçime gidilmesini zorunlu kılan maddeyi gündeme getiriyordu (*Milliyet*, 10 Mayıs 1980). AP'nin Muhsin Batur'a karşı denge oluşturmak için 12 Mart'ın bir diğer önemli komutanı Faik Türün'ü aday göstermesi de çözümsüzlüğü devam ettiriyordu. Birkaç başarısız turun ardından meclisin bir cumhurbaşkanı seçemeyeceği iyice anlaşılmıştı. Tam da bu noktada Süleyman Demirel cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesini sağlayacak bir anayasa değişikliği önerisini gündeme getiriyordu. Demirel bunun başkanlık sistemini isteme gibi algılanmaması gerektiğini söylese de, Ecevit cumhurbaşkanını doğrudan seçmenin tüm siyasi sistemi değiştirmek anlamına geleceğini söyleyerek bu fikre karşı çıkıyordu (*Milliyet*, 22 Mayıs 1980). Bir diğer başarısız müzakere sürecinin ardından liderler yine birbirini suçlamaya dayalı siyasetlerine geri dönüyorlardı.

Çözümsüzlüğün siyasetçilerde kanıksanan bir durum haline gelmesiyle Çankaya krizi zamanla önemini yitirse de komutanlar gelişmelerden rahatsızlık duyuyorlardı. Kenan Evren anılarında müdahale fikrinin 1980'in Nisan ayında kafasına yerleşmeye başladığından bahseder. 24 Nisan'da günlüğüne şu cümleleri not almıştır:

> Durum hiç de iyi değil. Hiçbir şeyin halledildiği yok. Galiba sonunda bu işe müdahale etmek zorundayız. Kuvvet komutanları ile yaptığımız görüşmede önümüzdeki haftayı da beklemenin uygun olacağı neticesine vardık. Eğer durum böyle devam eder ve partiler bu anlayışsızlık içinde olurlarsa bir müdahaleden başka çıkar yol kalmıyor (Evren, 1990, s. 428).

Meclis'teki sorunların yanı sıra ülke genelinde şiddet olaylarının devam etmesi müdahale ihtimalini güçlendiriyordu. 27 Mayıs 1980'de Gümrük ve Tekel Bakanı Gün Sazak'ın öldürülmesi Anadolu'da daha geniş çaplı olayların başlamasına sebep oluyordu. Sazak'ın aynı zamanda MHP'den milletvekili olması Çorum'da ve diğer birkaç şehirde sağ görüşlü grupları harekete geçiriyordu. Hükümet ve sıkıyönetim komutanları sokağa çıkma yasağı gibi uygulamalarla olayların büyümesini engellemeye çalışsa da durum kontrolden çıkıyor ve iki yıl önce Kahramanmaraş'takine benzer bir katliama dönüşüyordu. 1978'in aksine, artık iktidarda olan Demirel ise bu defa Çorum'da yaşananlara sessiz kalıyordu. Olaylar jandarma müdahalesiyle son buluyordu.

Süleyman Demirel bir yandan da iktidar mücadelesi vermek zorundaydı. Haziran ayının ortalarında Necmettin Erbakan partisinin azınlık hükümetine desteğini çekebileceğinden bahsetmekle kalmıyor, Ecevit ile yeni bir hükümet için görüşüyordu (*Milliyet*, 11 Haziran 1980). Verilen gensoru sonrası güvenoylaması yaklaşırken Demirel Erbakan'ı ikna etmeyi başarıyor ve hükümet 214'e karşı 227 oyla güvenoyu alıyordu (*Milliyet*, 3 Temmuz 1980). Bu aynı zamanda 11 Temmuz'da müdahaleyi düşünen komutanların planlarını ertelemesi demekti. Evren anılarında güvenoyuna rağmen müdahaleyi gerçekleştirmeleri halinde CHP'nin düşüremediği iktidarı kendilerinin düşürmüş olacaklarını ve

"CHP + Ordu = İktidar" iddiasındaki Demirel'e haklılık kazandıracaklarını anlatır. Bu duruma düşmemek için müdahaleyi erteledikleri̇nden bahseder (Evren, 1990, s. 460). Evren'in vazgeçmek yerine ertelemek fiilini kullanması da aslında sürecin nasıl sonlanacağına dair önemli bir işaretti. Üstelik olaylar da gidişatı hızlandıracak şekilde gelişiyordu. 19 Temmuz'da 12 Mart döneminin başbakanı Nihat Erim Dragos'ta öldürülüyor, üç gün sonra Maden-İş Genel Başkanı Kemal Türkler bir suikasta kurban gidiyordu (*Milliyet*, 20-23 Temmuz 1980). Ülkede şiddet tırmandıkça liderler erken seçimi daha çok telaffuz etmeye başlıyorlardı. Demirel seçimlerin 15 Ekim'den sonra yapılabileceğini söylerken, MSP 26 Ekim tarihini öneriyordu (*Milliyet*, 16 Ağustos 1980). Üstelik Turgut Özal da erken seçimin hayati önemi olduğunu vurguluyordu (*Milliyet*, 21 Ağustos 1980). Ekonomik programın uygulanmasından sorumlu olduğu gerçeği Özal'ın çıkışını daha da önemli kılıyordu.

Her ne kadar liderler erken seçim konusunda mutabakata varsa da komutanlar istikrarsızlığa son vermeye kararlıydı. Aslında siyasetçiler de müdahalenin kaçınılmaz olduğunun farkındaydılar. 11 Eylül'deki Bakanlar Kurulu toplantısında Süleyman Demirel kabine üyelerine çekmecelerini temizlemeleri, kendilerini sıkıntıya sokacak belgeleri ortadan kaldırmaları talimatını veriyordu (Birand, Bila ve Akar, 1999, s. 173). 12 Eylül, sabah saat 04.00'te, AP'li Nahit Menteşe, Haydar Saltık'ın ordunun müdahalesini haber veren mektubunu başbakana iletiyordu. Buna göre Demirel'e isterse eşiyle birlikte, isterse tek başına Gelibolu'ya gitmesi talimatı veriliyordu. 27 Mayıs'ta Yassıada'da yaşananların aklında yer etmesi nedeniyle ilk tercihi tek başına gitmekti. Zira olası kötü muamelelere eşinin tanık olmasını istemiyordu (Altuğ, 1993, s. 52). Nazmiye Demirel'in ısrarı sonucu, çift sabahın ilk ışıklarıyla Hamzakoy'a doğru yola çıkıyordu. Bera-

berlerinde Rahşan ve Bülent Ecevit çifti de vardı. Necmettin Erbakan İzmir'e gönderilirken sol bir darbe riskinden çekinen Alparslan Türkeş bir süre saklanmayı tercih ediyordu. 12 Eylül sabahı *TRT*'den anons edilen müdahale sadece istikrarsız bir on yıla son vermekle kalmıyor, aynı zamanda çok-partili hayata uzun süreli bir mola anlamına geliyordu. Süleyman Demirel ise ikinci defa silah zoruyla görevden ayrılmak zorunda kalıyordu.

1971-1980 dönemi Süleyman Demirel'in pragmatizminin ziyadesiyle göz önünde olduğu, çoğu zaman da oportünizme dönüştüğü yıllarıdır. Muhtıranın hemen ardından komutanlarla işbirliği yaparak bir önceki dönemde dile getirdiği anayasa değişikliklerini gerçekleştirmesi de bu şekilde anlaşılmalıdır. Zamanı geldiğinde Nihat Erim'i başbakanlıktan indirmesi ve meclisteki çoğunluğunu kullanarak sonraki hükümetleri âdeta parmağında oynatması da... Diğer yandan, 12 Mart rejimi ile olan uyumu kendisine pahalıya mal olmuş ve siyasetteki normalleşmenin ardından AP sandıktan ikinci parti olarak çıkmıştı. Bülent Ecevit Kıbrıs sonrası oluşan havayı oya çevirmek amacıyla seçime gitmek istediğindeyse karşısında bunu engellemek için her yola başvuracak Demirel'i buluyordu. 1960'lara tezat oluşturacak biçimde o artık kutuplaştırıcı bir figürdü. Zira yeni dönemin koşulları öyle gerektiriyordu. Bu vesileyle sağı tek çatı altında toplamak amacıyla sola karşı ziyadesiyle sert bir üslup benimsemekten ve "cephe" olduğunu açıkça ortaya koyan milliyetçilik vurgulu koalisyonlara önayak olmaktan çekinmemişti. Başbakanlığı boyunca koalisyonu korumak için ortaklarının bürokraside yuvalanmasına ve karıştıkları şiddet eylemlerine tabiri caizse göz yumdu. Bu esnada en büyük dayanağı da sayılar oluyordu. CHP hükümetini bağımsızları tarafına çekerek düşünmüş ve bir dönem anayasaya uygun olmadığını söylediği azınlık hükümetini eski ortakları Alparslan Tür-

keş ve Necmettin Erbakan ile kurmuştu. 1979'da altıncı defa başbakanlık koltuğuna oturduğunda yeni küresel ekonomik sisteme dahil olmak amacıyla 24 Ocak Kararları'nı uygulamaya koyuyordu. Bu süreç çoğunlukla dönemin ekonomi müsteşarı Turgut Özal'la özdeşleştirilse de siyasi bedel ve sorumluluk Demirel'e aittir. Yine de bu riski almaktan çekinmedi. Zira Türkiye'nin mevcut iktsadi düzeniyle yeni sistemde yer almasının imkânsız olduğunun farkındaydı. Demirel, zaman ilerledikçe yaklaşan müdahalenin farkında olsa da ne olayları yatıştırabilecek ne de komutanları durdurabilecek gücü olduğundan, 12 Eylül 1980'de kendisine verilen emre bir kez daha itaat etmek zorunda kalıyordu.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Hamzakoy'dan Çankaya'ya
(1980-1993)

12 Eylül 1980 darbesi aralarında 1961 Anayasası ve AP'nin de yer aldığı önceki yirmi yıla ait birçok kurumu ve aktörü ortadan kaldırmıştı. Bunların arasında olmayan en önemli figür ise Süleyman Demirel'di. Zira bu defa siyasete bir siyasi parti lideri olarak dönmekle kalmayacak, aynı zamanda piramidin en tepesine, cumhurbaşkanlığına tırmanacaktı. Siyasi mücadelesinin tamamında olduğu gibi, değişen koşullara belki de en hızlı şekilde uyum sağlayan yine kendisi olacaktı. 1980'lerde Demirel'in itibarını yeniden inşa edişinin yanı sıra, yepyeni bir kimliğe büründüğü bir döneme de şahit oluruz.

12 Eylül sabahı Genelkurmay Başkanlığı'ndan gelen mektubun ardından Süleyman Demirel ve Bülent Ecevit Gelibolu yakınlarında Hamzakoy'da bir askerî kampa gönderiliyorlardı. Korktuklarının tersine ve 27 Mayıs'ın aksine kamptaki subayların liderlere yaklaşımı ziyadesiyle nazikti. Zorunlu ikameti süresince Demirel günlerini kitap ve gazete okuyarak geçiriyordu. Liderlerin telefon kullanmalarına da izin vardı fakat görüşmeler banda alınarak Milli Güvenlik Kon-

seyi Genel Sekreterliği'ne gönderiliyordu (Altuğ, 1993, s. 58-61). Durumun farkında olan Demirel kısa süre içerisinde görüşmeleri siyasi mesaj vermek için kullanmaya başlamıştı. Hatta kendi kardeşleriyle konuşurken bile aynı yola başvuruyordu. Karşı tarafın hal hatır sorularına dahi yanıt vermek yerine askerî darbelerin çözüm olmadığını söylüyor, ordunun siyasete dahil olmasının geçmişte yarattığı sorunlardan bahsediyordu (Donat, 1993, s. 14). Hamzakoy'da tutuluşunu kanunsuz olarak niteleyen Demirel orada kalışını meşrulaştıracağı gerekçesiyle ziyaretçi kabul etmiyordu (s. 16). Geçen bir ayın ardından, 11 Ekim'de serbest bırakılan Demirel ve Ecevit geri döndüklerinde Ankara'da birçok şeyin değişmiş olduğunu görüyorlardı.

Hedeflerine bir an önce ulaşmak isteyen komutanlar istikrarsızlığın sorumlusu olarak gördükleri birçok kuruma müdahale etmişlerdi. Meclis kapatılmış, kontrol tamamı yüksek rütbeli generallerden oluşan Milli Güvenlik Konseyi'ne geçmişti. 14 Eylül'de Kenan Evren devlet başkanı ilan edilmiş, müdahaleden bir hafta sonra da diğer konsey üyeleriyle mecliste yemin etmişti (*Milliyet*, 19 Eylül 1980). Bir sonraki adım yeni bir başbakan bulmaktı. İlk akla gelen isim Turhan Feyzioğlu olsa da komutanlar daha sonra eski bir amiral olan, Vatikan Büyükelçiliği görevinde bulunmuş Bülent Ulusu'da karar kılıyorlardı. İktisat yönetiminin müdahalenin belki de asıl hedefi olan istikrar açısından öneminin farkında olan konsey üyeleri 24 Ocak Kararları'nın mimarı olarak gördükleri Turgut Özal ile çalışmaya devam etmekle kalmıyor, onu başbakan yardımcılığı görevine atıyorlardı. O dönem Hamzakoy'da bulunan Süleyman Demirel gerek Ulusu gerekse Özal tercihlerinde önemli rol oynuyordu. Yıllar sonra bir mülakatında Ulusu'ya dair olumlu görüşlerini *Tercüman* gazetesinin sahibi Kemal Ilıcak'la Ankara'ya iletirken, Özal'ın da göreve atanmadan kendisinden icazet aldığından

bahseder (Birand, Bila ve Akar, 1999, s. 192-193). Bununla da kalmayarak Hamzakoy'dan döndükten sonra işadamı Vehbi Koç aracığıyla Evren'e gönderdiği mesajda Özal'a sahip çıkılmasını ister (s. 199). Demirel'in bu tavrının arkasındaki muhtemel neden Özal'ı kendisi için risk teşkil etmeyen geçici bir aktör olarak görüyor oluşuydu. Kısa süre içerisinde göreve başlayan Ulusu hükümetinin ilk toplantısının ardından gelen açıklamada en önemli hedefin terörün önlenmesi olduğu vurgulanıyordu. Ülke ekonomisinin düzenlenmesi ve geliştirilmesi için iktisadi tedbirlerin uygulanmasına ise titizlikle devam edilecekti (*Milliyet*, 22 Eylül 1980). Zira amaç Batı'nın talep ettiği istikrarı bir an önce sağlamaktı. Müdahaleden kısa süre sonra IMF ve Dünya Bankası'ndan gelen kredilerin devam edeceğine dair açıklamalar da aslında atılan adımların karşılık bulduğunun bir göstergesiydi (*Milliyet*, 17 Eylül 1980). İktisat politikası Washington tarafından belirlenirken, yeni rejimin dış politikası da İran Devrimi'nin olumsuz etkilerini telafi etmek ve Batı'nın bölgedeki çıkarlarını temsil etmek üzerine kuruluydu (Ahmad, 1993, s. 183). Bu esnada konsey, ülkeyi siyasetten temizlemek için siyasi partilerin kapatılması, her iki görüşten sendikaların faaliyetlerine son verilmesi ve üniversiteleri kontrol altına almak amacıyla bir Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) kurulması gibi adımlar atıyordu.

Yeni yönetiminin baskı ve engellemelerine rağmen liderler Hamzakoy'dan salıverilmelerinin ardından siyasi faaliyetlerine devam ediyorlardı. 30 Ekim'de Bülent Ecevit CHP'deki görevinden istifa ettiğini açıklıyordu. Zira genel başkanlıktan istifa ederek rejimin kendi üzerinde kısıtlamalarının sona ereceğini ve daha rahat yazıp konuşabileceğini düşünüyordu (Çolak, 2016, s. 216). Özetle, amacı CHP lideri olmanın yükünden ve vebalinden kurtulmaktı. Diğer yandan, istifa parti içerisinde 2000'li yıllara değin sürecek bir bölün-

menin de başlangıcı anlamına geliyordu. Görevinden ayrılmasının ardından, müdahale sonrasında kurulan *Arayış* dergisi çatısı altında 12 Eylül'e yönelik eleştirel yazılar yazmaya başlıyordu. Ecevit rejimi eleştirme hususunda daha açık davranırken, Demirel daha üstü kapalı bir yöntem benimsiyordu. Hamzakoy'dan döndüğü günden itibaren birçok partili tarafından ziyaret edilen Güniz Sokak'taki dairesi siyaset açısından tekrar önemli hale gelmişti. Demirel'in faaliyetleri askerî yönetim tarafından yakından izleniyordu. Kenan Evren o günleri anlattığı bir mülakatında, Demirel'in ne yaptığını bilemediklerini, zira saman altından su yürüttüğünü söylerken Ecevit'in daha açık davrandığını vurgular (Birand, Bila ve Akar, 1999, s. 293). Söz konusu gizli faaliyetler nedeniyle, Demirel ifade vermek için sıkıyönetim karargâhına çağrılıyordu. Görevdeki komutan faaliyetlerin durmasını istediğinde yirmi beş yıldır siyasetin içinde yer aldığını, gelenlerin arkadaşları olduğunu ve gayrimeşru hiçbir şeyin içerisinde yer almayacağının altını çiziyordu (Turgut, 1987, s. 149). Ülkenin dört bir yanından ziyaretçilerin desteğine rağmen, siyaseten elinin kolunun bağlı olmasından rahatsızdı. O dönem en yakınındaki isimlerden biri olan Yavuz Donat, Demirel'in sıkıntıdan bir kilo şekerdeki topakları veya bir kilo zeytindeki taneleri saymaya başladığından bahseder (Donat, 1993, s. 25). Yaklaşık sekiz ay süren zorunlu sessizliğin ardından bir Samsunlular yemeğinde suskunluğunu bozacaktı. Gecenin sonlarına doğru ayağa kalkarak eski günlerindeki gibi kalabalığa hitap etmeye başlıyor, partisinin bölgedeki hizmetlerinden bahsediyor ve ardından Samsun'a selam gönderiyordu. O gece beraberindeki İhsan Sabri Çağlayangil konuşmanın bir prova mı olduğunu sorduğunda Demirel'in cevabı frenin patladığıydı (s. 28). Fakat söz konusu Süleyman Demirel olduğunda fren patlamaları, tren kazaları pek de olası değildi. Asıl amaç büyük ölçüde sıkı-

yönetim komutanlarının sınırlarını test etmekti. Bu vesileyle ertesi gün ve devamında Yavuz Donat'ı arıyor ve herhangi bir tepki olup olmadığını soruyordu (s. 29). Konsey ilk aşamada sessiz kalmayı tercih etse de beklenen reaksiyon tam üç gün sonra geliyor, 2 Haziran'da yayımlanan bildiri ile eski siyasetçilerin demeç ve yazılarına yasak getiriliyordu (*Milliyet*, 3 Haziran 1981). Komutanların amacı müdahale öncesi ortamın baş sorumluları olarak gördükleri siyasilerin sahneden tamamıyla silinmesiydi.

Sıra kararın uygulanmasına geldiğinde ilk mağdur bir makalesi nedeniyle kısa süreliğine cezaevine girmek zorunda kalan Bülent Ecevit'ti. O sırada kendi mücadelesini vermekte olan Demirel ise karar karşısında sessiz kalmayı tercih ediyordu. Suskunluğunun nedeni büyük ölçüde doğru zamanı beklemek istemesiydi. Bu sırada biraz da AP'nin teşkilatını ayakta tutmak için ülkenin farklı bölgelerinden gelen ziyaretçilerini Güniz Sokak'ta ağırlamaya devam ediyordu. Kısa süre sonra Ankara'dan aldığı bir haber ise bu yöndeki umutlarının tamamıyla sönmesine sebep olacaktı. 16 Ekim 1981'de Kenan Evren ülkede "kurulacak" yeni demokrasiye yeni partilerle başlamak maksadıyla eski siyasi partilerin feshedildiğini açıklıyordu. Üstelik eski partilerin malları da hazineye devredilecekti (*Milliyet*, 17 Ekim 1981). Karar bir yandan AP ve CHP gibi önde gelen partilerin sonuyken aynı zamanda Cumhuriyet tarihinin ilk partisiz dönemi anlamına geliyordu. Daha önce birçok siyasi krizle karşı karşıya kalmış Demirel ise yaşananların geçici olduğunun farkındaydı. Yıllar sonra bir mülakatında sarf ettiği "Siyasette hiçbir zaman bir şeyin bittiğine kani olmadım. Hiçbir şeyin ama... Ne zaman biter siyaset biliyor musunuz? Davanızı yitirdiğiniz zaman," (Birand, Bila ve Akar, 1999, s. 207) sözleri de aslında bu farkındalığın göstergesiydi. Üstelik siyasetine yön veren en önemli faktörün pragmatizm olduğu düşü-

nüldüğünde Demirel'in davasını kaybetmesi de pek mümkün değildi. Bu vesileyle hızlı bir şekilde yeni bir siyasi partinin kurulması için harekete geçiyor, AP'nin eski idare müdürü Talat Polat Güniz Sokak'taki dairenin bir odasında çalışmaya başlıyordu. Türkiye'nin farklı bölgelerindeki parti temsilciliklerine Demirel'in imzasını taşıyan tebrikler yazılıyordu. Bazıları korktukları için mektupları geri çevirirken bazıları da eski liderlerinin yanında durmayı seçiyordu. Örneğin 1970'lerde AP taraftarı olan işadamı Halit Narin, Demirel'in siyasi faaliyetlerini desteklemek için Kızılay'daki iki dairesinin anahtarlarını yeni partinin hizmetine sunuyordu (Donat, 1993, s. 178).

Süleyman Demirel mücadelesini sürdürürken Milli Güvenlik Konseyi yeni sistemi bir an önce kurmaya odaklanmıştı. Teknokratların siyasetçilerin yerine geçtiği Kurucu Meclis bu çabanın ürünüydü. Çatısı altında konseyin beş üyesinin yanı sıra avukatlar, akademisyenler ve emekli subaylar yer alıyordu (*Milliyet*, 16 Ekim 1980). Üstelik bu üyeler seçimle değil, atamalarla belirlenmişti. Açılış gününde kürsüye gelen Kenan Evren öncelikli hedeflerinin yeni bir anayasa olduğunu söylüyor, siyasi partilerin meclisin baskılardan uzak çalışmasını sağlamak maksadıyla feshedildiğini vurguluyordu (*Milliyet*, 24 Ekim 1981). Anayasa Komisyonu bir sonraki ay çalışmalarına başlarken, kısa süre sonra Evren siyasi faaliyete dönüş için planladığı takvimi açıklıyordu. Yeni anayasa için referandum 1982 Kasım'ında yapılacaktı. Seçimler için öngörülen tarihse 1983'ün sonbaharıydı (*Milliyet*, 31 Aralık 1981).

Anayasa taslağı 1982'nin ilk yarısında şekillenirken, son taslağın referanduma hazır olması aynı yılın Ekim ayını buluyordu. Askerî bir rejimin baskısıyla hazırlanan metindeki temel amaç istikrara yönelik tehditlerin bertaraf edilmesiydi. Ergun Özbudun ve Ömer Gençkaya'ya göre bu geniş ta-

banlı bir mutabakata dayanan siyasi kurumların oluşturulması hususunda kaçırılmış bir fırsattı. Zira konseyin amacı demokrasinin 1970'lerin son dönemindeki kutuplaşmaya, şiddete ve tıkanmaya bir daha izin vermeyecek şekilde yeniden yapılandırılmasıydı (Özbudun ve Gençkaya, 2009, s. 19). Bu sebeple yeni anayasa Cumhurbaşkanlığı, MGK ve YÖK gibi kurumlara geniş yekiler tahsis etmişti. Geçmiş dönemdeki kaosun ve istikrarsızlığın baş sorumlusu olarak görülen siyasetçiler de unutulmamıştı. Aralarında Süleyman Demirel'in de yer aldığı birçok ismi siyasetten on yıllığına men eden bir madde de anayasa metninde yer alıyordu. Çankaya Kenan Evren'e verilirken, daha önce görülmemiş bir biçimde cumhurbaşkanlığı seçimi ve anayasa referandumu birleştiriliyordu. 8 Kasım 1982'de yapılan oylamanın sonucu komutanların en iyi tahminlerinin de ötesindeydi. Katılım oranının % 91,3 olduğu referandumda sandıktan çıkan evet oyları % 91,4'tü (TÜİK, 2008, s. 2). Diğer yandan, konsey üyelerinin taslağın reddedilmesi halinde rejimin süresiz devam edeceğine yönelik mesajları göz önüne alındığında referandumun demokratik meşruiyeti ziyadesiyle şüpheliydi (Özbudun ve Gençkaya, 2009, s. 20). Yine de sonuçlar tehditlerin işe yaradığını gösteriyordu.

Bu esnada Süleyman Demirel ve yakın çevresi anayasa taslağına karşıydı. Daha da dikkat çekici olan 12 Eylül sonrası dönemde bu yakın çevredeki kişilerin büyük kısmının daha önce yol ayrımına geldiği Sadettin Bilgiç gibi isimler olmasıydı. Fakat metni destekleyen eski AP'liler de mevcuttu. Kaderin bir cilvesi olarak bir dönem çokça tartışılan Yeminliler grubu artık Demirel'in devrinin geçtiği kanısında ve eski liderlerinin karşısındaydı (Ilıcak, 1990, s. 72). Temkinli karakteri uyarınca, önemli değişim dönemlerinde sessiz kalarak gelişmeleri izlemek Demirel için sürpriz değildi. Referandumu izleyen günlerdeki sessizliğinin temelindeyse yi-

ne pragmatizm vardı: "Kimse bana korkaksın diyemez. Şu anda açık bir çıkış yapmıyorsam askerî yönetimden korktuğum için değildir. 'Timing' önemli. Zaman ve zemin önemli. Dikkatli seçmek gerek" (Cemal, 1986, s. 426). Doğru zaman ise gitgide yaklaşıyordu. 1982'nin son gününde Evren hedefe yeni yılda ulaşacaklarını söylerken, dikkat çektiği beş noktadan bir tanesi demokratik parlamenter düzene geçişti (*Milliyet*, 1 Ocak 1983). Bu, çok-partili hayata geri dönüşün de önemli bir işaretiydi. Kısa süre sonra, Anayasa Komisyonu'nun başındaki Orhan Aldıkaçtı yeni partilerin Mart ayında kurulabileceğini açıklıyordu (*Milliyet*, 16 Ocak 1983).

Referandumdaki yüksek evet oranı komutanları siyasete girme hususunda cesaretlendirmişti. Bu amaçla farklı kesimlerin oylarına talip olacak bir siyasi parti kurmaya karar veriyorlardı. Liderlik için akla gelen ilk isim müdahale sonrası dönemde başbakanlık görevini yürüten ve diğer seçeneklere kıyasla daha ılımlı bir profil çizen Bülent Ulusu'ydu. Fakat Ulusu böyle bir hareketin başarılı olabilmesi için Süleyman Demirel'in desteğine ihtiyaç duyduğunun farkındaydı. Bu vesileyle Sadettin Bilgiç aracılığıyla gönderdiği görüşme talebine Demirel'in cevabı şartlı evetti: "Bülent Paşa ile memnuniyetle görüşürüm. Davet ederler, başbakanlık makamına giderim. Öyle arka kapıların ardından falan girmem. Çıkarken de gazeteciler sorarsa; 'Sayın Başbakan'ın daveti üzerine geldim. Çeşitli memleket meselelerini görüştük' derim" (Turgut, 1986, s. 69).

Demirel'in siyaset yasağı olmadığı takdirde nazik olarak dahi nitelendirilebilecek bu cevap, dönemin koşulları düşünüldüğünde Ulusu'nun zor duruma düşmesi anlamına geliyordu. Diğer yandan, siyasi kariyerinde gizli saklı görüşmelerden hiçbir şekilde rahatsızlık duymayan Demirel'in bu tavrının nedeni perde arkasında orduyla işbirliği yapıyor gibi gözükmek istememesiydi. Ulusu'nun bahsettiği koşullar-

da görüşmeyi kabul etmeyeceğinin farkındaydı. Yıllar sonra bir röportajında CHP + Ordu = İktidar formülünden bir dönem her iki tarafın da zarar gördüğünü ve aynısının kendi partisi için de geçerli olacağını söyler (Ilıcak, 2012, s. 78). Davranışının sebebi bir kırmızı çizgi veya prensip meselesinden ziyade belirsizliklerle dolu bir süreçten mümkün olan en az zararla çıkma gayretiydi. Zira Demirel 12 Mart sonrası ordu ile işbirliği yapmaktan çekinmemiş ve bu karar kendisine bir seçime mal olmuştu.

1983 Nisan ayı boyunca farklı kesimlerle görüşmelerin ardından Bülent Ulusu parti kurma fikrinden vazgeçiyordu. Bu, Kenan Evren için ciddi bir hayal kırıklığıydı, zira yasaklı bir Süleyman Demirel'in hâlâ siyasette etkili olabildiği gerçeğiyle yüzleşmişti. Yine de pes etmeyen komutanlar yeni bir lider arayışına giriyor ve emekli bir general olan Turgut Sunalp isminde karar kılıyorlardı. Sunalp çalışmalarına başladığında verdiği ilk mesaj kuracağı partinin Ulusu'nun girişiminin bir devamı olmayacağıydı. Diğer bir deyişle, yeni başlayan süreçte yasaklı siyasi liderlerle görüşmeyecekti (Turgut, 1986, s. 73). 24 Nisan'da siyasi faaliyetin başlamasıyla yeni partiler de bir bir ortaya çıkıyordu. Bunlardan ilki Turgut Sunalp'in sağdaki oylara talip olma iddiasındaki Milliyetçi Demokrasi Partisi'ydi (MDP). Rejimin MDP'den beklentisi bir anlamda AP'nin devamı olmasıydı. Soldaki alternatif ise Necdet Calp tarafından kurulan Halkçı Parti'ydi (HP). Referandum sonuçlarından cesaret alan komutanlar çok-partili hayatı MDP ve HP aracılığıyla kontrol etmek istiyorlardı.

Fakat siyasete dair planları olan siviller de vardı. Bunlardan biri referandum öncesinde hükümetten istifa etmiş olan Turgut Özal'dı. Kenan Evren, yıllar sonra bir mülakatında, Özal'ın kurmayı düşündüğü partiye onay almak için kendisine geldiğini anlatır. Evren talebi olumlu karşılarken, yeni

oluşumda MSP veya MHP'den isimler olması halinde partiyi kapatacaklarını da sözlerine ekler (Birand, Bila ve Akar, 1999, s. 183). Geçmişte MSP'den milletvekili adaylığı olan Özal, projesinin öncekilerin devamı olmadığının garantisini vererek Anavatan Partisi'ni (ANAP) kuruyordu. Yeni parti kendini merkezde konumlandırırken, Özal 12 Eylül öncesindeki bütün siyasi görüşlerin temsilcisi olma iddiasındaydı. Bu süreçte bir diğer avantajı da Batı ile olan diyaloğuydu. 24 Ocak öncesinde ve sonrasında oynadığı rol Özal'ın yabancı finans çevreleriyle iyi ilişkiler kurmasını sağlamıştı. Hepsinden önemlisiyse, rejimin ANAP'ın MDP ve HP karşısında şansının olmadığına dair inancıydı. Siyasetin ciddi anlamda baskı altında olduğu bir dönemde partisinin ciddiye alınmaması, Özal'a önemli bir hareket serbestisi sağlıyordu.

Süleyman Demirel ise askerî rejimin desteklediği partilerin başarılı olamayacağının farkındaydı. Bu vesileyle, siyasi faaliyetin başlamasının hemen ardından 1970'ler boyunca sıklıkla telaffuz ettiği Büyük Türkiye idealini yeni projesine isim olarak seçiyordu. Fakat Büyük Türkiye Partisi'nin (BTP) akıbeti belirsizdi. Zira siyasi yasağı dolayısıyla Demirel'in partiye bir lider bulması, bu kişinin de rejim tarafından kabul edilebilir bir isim olması gerekiyordu. İlk akla gelen sağın geleneksel lideri konumundaki Celal Bayar'dı. Demirel'in parti içerisinde bir katalizör vazifesi görebileceğini düşündüğü Bayar'ı ikna etmek için 4 Mayıs akşamı bir yemek ayarlanıyor ve alınan ilk cevap olumlu olsa da eski cumhurbaşkanı daha sonra yaşını bahane ederek kararını değiştiriyordu (Ilıcak, 2012, s. 102-103). Nazlı Ilıcak'a göre olumsuz cevabın tek nedeni yaş değildi. AP'lilerin aksine Bayar 12 Eylül'ü tasvip ediyor ve bunu da saklama gereği duymuyordu: "12 Eylül de 27 Mayıs gibi bir askerî darbedir. Ama benim nokta-i nazarıma göre bu harekât ile memleket kurtulmuştur. Eğer 12 Eylül yapılmamış olsaydı, üç ila

beş ay arasında Türkiye'nin büyük şehirlerinin hepsinde sokaklarda orak çekiç alametli bayraklar asılmış olacaktı" (Ilıcak, 2012, s. 104).

Bayar'ın konuya yaklaşımının Demirel'in beklentileriyle örtüşmediği açıktı. Ömürlerinin büyük kısmını sol ile mücadeleye ayırmış iki siyasetçinin sürece dair farklı yorumları vardı. Bayar'ı müdahaleyi onaylamaya iten sola ve devrime karşı duyduğu samimi korkuydu. Demirel ise 12 Eylül'ü mümkün olduğu kadar az zararla atlatılması gereken bir tren kazası olarak görüyordu.

Bayar'ın olumsuz cevabının ardından Demirel partisi için lider arayışına devam ediyordu. Masaya gelen Turgut Sunalp ismine çekimser yaklaşırken, AP'ye sempati beslediği bilinen bir diğer emekli general olan Ali Fethi Esener'de mutabık kalınıyordu. Esener gerçekten de birçok yönden makul bir tercihti. Askerî çevrelerde saygı duyulan bir komutan olmasının yanı sıra Kenan Evren'in arkadaşı ve hiyerarşide üstüydü. Fakat partiye karşı olan Evren, Esener'i Çankaya'ya davet ederek fikrinden vazgeçirmeye ve Sunalp ile hareket etmeye davet ediyordu (Turgut, 1986, s. 231). Üstelik partiyi kapatacakları yönünde ikaz etmekten de çekinmiyordu (Birand, Bila ve Akar, 1999, s. 257). Esener'in geri adım atmamasıyla BTP 20 Mayıs'ta, ANAP ve HP ile aynı gün kuruluyordu (*Milliyet*, 21 Mayıs 1983). İlerleyen günlerde partinin beklentilerin ötesinde ilgi görmesi ve eski AP'lilerin toplu halde katılımları konseyi tedirgin ediyor, yayımlanan 79 sayılı kararla BTP kapatılıyordu. Partinin ömrü sadece on bir gün sürmüştü. Yaptırımlar bununla da sınırlı kalmıyor, her iki siyasi kanada mensup on altı siyasetçi için mahkûmiyet kararı çıkıyordu. Listede Süleyman Demirel'in yanı sıra AP ve CHP'den önemli isimler de vardı[1] (*Milliyet*, 1 Haziran

1 Listede AP'den Süleyman Demirel, Ali Naili Erdem, Ekrem Ceyhun, Sadettin Bilgiç, Nahit Menteşe, Yiğit Köker, İhsan Sabri Çağlayangil, CHP'den Sır-

1983). Evren bir sonraki gün Çorum'da yaptığı konuşmada eski siyasetçileri orduyu bölmekle suçluyor, Esener'in uyarılmasına rağmen oyuna alet olmaktan alıkonulamadığını iddia ediyordu. Üstelik yola gönlünde intikam ateşi olanlarla devam etmeyeceğini açıkça vurguluyordu. Gerektiği takdirde seçimler de ileri bir tarihe ertelenebilecekti (*Milliyet*, 2 Haziran 1983). Evren'in çıkışı rejimin kararlılığının yanı sıra onun eski siyasilerle husumetini açıkça gözler önüne seriyordu. Bu koşullar altında emre itaat etmekten başka seçeneği kalmayan Demirel de cezasını çekeceği Zincirbozan'a doğru yola çıkıyordu.

Süleyman Demirel'in Ankara'dan uzaklaşması siyasete yeni atılanlar için önemli bir fırsattı. Bunların başında da en ciddi rakibinden kurtulan Turgut Özal geliyordu. Bu çerçevede Hulusi Turgut, Özal'ın BTP kapatılırsa başa güreşeceklerini, ama seçimlere girerse % 10 barajını aşmakta zorlanacaklarını söylediğinden bahseder (Turgut, 1986, s. 145). Demirel'in yokluğundan faydalanmak isteyenlerden biri de o dönem Odalar Birliği Başkanlığı görevini yürüten Mehmet Yazar'dı. Demirel henüz Ankara'dayken Yavuz Donat'la bir sohbetinde, herkesin kendisine yakınlığıyla bildiği Yazar'ın bu fırsattan yararlanarak kuracağı bir partiyle kendi yerine soyunacağından bahseder. Başarı şansı olmadığını da ekler. Donat'ın ya yaparsa sorusuna ise Demirel'in cevabı netti: "Odalar Birliği'nin çatısını onun kafasına geçiririm. Yapıp yapamayacağımı mı merak ediyorsun? Öyleyse bir süre sonra merakın giderilir. Bak bakalım neler yaparmışım" (Donat, 1993, s. 72). Tam da Demirel'in tahmin ettiği gibi siyasetçilerin Zincirbozan'a gönderilmelerinden iki hafta sonra Yazar yeni bir sağ parti yönünde isteklerin olduğunu dile geti-

---

rı Atalay, Metin Tüzün, Celal Doğan, Deniz Baykal, Ferhat Aslantaş, Süleyman Genç, Yüksel Çakmur ve BTP'den Hüsamettin Cindoruk ve Mehmet Gölhan yer alıyordu.

riyordu (*Milliyet*, 16 Haziran 1983). O dönem kendisi de dahil olmak üzere birçok kişi Demirel'in siyasi hayatının bittiğini düşünüyordu.

Fakat Demirel'in vazgeçmeye niyeti yoktu. Hatta kuracağı yeni partinin hatlarını Çanakkale yolunda arkadaşları Necmettin Cevheri ve İsmet Sezgin ile belirliyordu. Arabada Sadettin Bilgiç ve Nahit Menteşe de vardı. Parti için çalışmalara başlama görevinin o dönem dışarıda olacak Sezgin ve Cevheri'ye düştüğünü söyleyen Demirel sözlerine şöyle devam ediyordu: "Bize inanan, güvenen milyonlar sahipsiz kalmamalı. Siyaset yapmak yasak ama yol göstermek de yasak değil ya... Şimdi, büyük bir boşluk doğdu. Yeni parti kuracak arkadaşlarımız partinin adını Doğru Yol koysunlar. Bu Kur'an'ı Kerim'deki Sır'at-ı Müstakim'dir" (Turgut, 1986, s. 251).

Aslında düşünülen ilk isim Milli İrade Partisi'ydi fakat Doğru Yol'un telaffuzunun daha kolay olması fikirleri değiştiriyordu (Altuğ, 1993, s. 108). Ankara'ya döner dönmez harekete geçen Sezgin ve Cevheri'nin çabalarıyla Doğru Yol Partisi (DYP) 23 Haziran 1983 tarihinde kuruluyor, ilk genel başkanı eskiden tarım bakanlığı yapmış AP'li Ahmet Nusret Tuna oluyordu. Fakat 1983 aynı zamanda vetolar yılıydı. 7 Temmuz'da partinin otuz dört kurucu üyesinin otuzu konsey tarafından veto ediliyordu. Genel Başkan Tuna da bu isimler arasındaydı. 11 Temmuz'da yeni üyelerle dolu bir liste daha oluşturuluyor, genel başkanlık görevi Kurucu Meclis üyesi de olan Yıldırım Avcı'ya veriliyordu. Yeni üyelerin sadece yarısı rejim tarafından kabul ediliyordu (Turgut, 1986, s. 327-328). Vetolar konseyin bazı teknik şartları karşılamadığı gerekçesiyle DYP'nin bir sonraki seçimlere katılamayacağına dair kararına kadar devam ediyordu. Süleyman Demirel'e göre bu devlet gücünü elinde tutanların eşit ve adil davranmamalarının bir neticesiydi (Turgut, 1987, s.

170). Diğer yandan, karar sadece DYP'yi değil, MDP, HP ve ANAP haricindeki bütün partileri yarış dışı bırakmıştı

Konsey Ankara'da siyaseti istediği yönde şekillendirmeyle uğraşırken, Zincirbozan'daki siyasetçiler de eleştirilerine mektuplar yoluyla devam ederler. Demirel de tutukluluk hallerinin adaletsizliğine şu sözlerle değinir: "Zincirbozan bizi ne Türkiye'den ne de inançlarımızdan koparamaz. Zincirbozan'da tel örgü içine konan bizler değil, Anayasa, hak, hukuk ve adalettir. Haksızlık ve adaletsizlik karşısında sessiz kalmak ona ortak olmak demektir. Görüşlerimizi dile getirmek ihtiyacı bu inançtan doğmuştur." Mektubun sonundaysa kötülüğe maruz kalanların Allah'a ve millete sığınmaktan başka bir şeyleri kalmadığını vurguluyordu (Arzık, 1986, s. 44). Diğer yandan, tutuklular dış dünyanın dikkatini çekmek için çaba sarf ediyorlar, hatta ortak bir bildiri yayımlamayı başarıyorlardı. *The Times*'tan Edward Mortimer imzasını taşıyan haberde bildiriden yapılan alıntılarla siyasilerin görüşlerine yer verilmişti. Liderler Türkiye'nin durumunu Polonya, kendi demokrasi mücadelelerini de Lech Walesa'nın direnişi ile karşılaştırıyorlardı. Haber, oyların generaller tarafından seçilmiş kişiler arasında bölüştürüldüğü bir sistemde özgür ve adil seçimlerin yapılmasının imkânsız olduğu vurgusuyla sona eriyordu (Turgut, 1986, s. 273). Bildiri Zincirbozan'dan gazetecilere gizli bir şekilde ulaştırılmıştı ve yayımlandığında konseyin tepkisiyle karşılaşıyordu. Yazının ardından aile ziyaretlerine yasak getiriliyor, telefon görüşmeleri kısıtlanıyordu (Çavuşoğlu, 2007, s. 198).

Zorlaşan koşullara rağmen, tutuklular dışarısı ile başka iletişim yolları bulmayı başarıyorlardı. Demirel'in çözümü o dönem *Tercüman* gazetesinde köşe yazarlığı yapan Nazlı Ilıcak ile mektuplaşmaktı. Aslında bunu ilk başlatan Ilıcak'tı. 15 Haziran'da Demirel'e gönderdiği mektubunda Ankara'daki gelişmelerden duyduğu rahatsızlığı bildiriyor ve büyük

ihtimalle de cevap alacağını düşünmüyordu. Demirel, Ilıcak'a cevaben yazdığı 19 Haziran 1983 tarihli mektupta yeni partisinin kuruluş sinyalini vermekten çekinmiyordu. Partinin merkez sağda konumlanacağı ise aşikârdı:

> Millet iradesi üstünlüğü, hürriyet, serbestiyet, manevi ve milli değerlere sahiplik, hak, adalet, refah, saadet, imar, inşa velhasıl ülkenin manevi ve maddi bakımdan güçlenmesi, birlik, bütünlük dedik. Bayrak ve ezan dedik. Bunu hiçe saymak gaflettir, dalalettir. Bu doğru yoldu. Türk milliyetçisi olmak bunu gerektirirdi. Her Türk milliyetçisinin hedefi, bir Büyük Türkiye yapmak olmalı idi. Her şeyi olan, insanları müşterek değerlere sahip, milli şuurun rehberliğinde, her istediğini yapabilen, her düşündüğünü söyleyebilen bir Türkiye'miz olsun istedik. Bu doğru yoldu. Büyük Türkiye'ye giden yoldu bu. Onun için doğru idi. Doğru birkaç tane değildir. Doğru bir tanedir (Ilıcak, 1990, s. 18).

Zaman ilerledikçe Nazlı Ilıcak'ın gazetedeki köşesi Demirel'in resmî olmayan yayın organına dönüşüyordu. Kenan Evren'in eleştirilerine de mektuplar yazarak cevap veriyordu. Konseyi Türk Silahlı Kuvvetleri'nin nüfuzunu kullanarak, onu siyasetin içinde tutarak mevki ve makam sahibi olmaya çalışmakla itham ediyordu (s. 63). Bir başka mektupta, Türkiye'nin bir zamanlar parlamenter demokrasi ile yönetilen yirmi üç ülkeden biri olduğunu, bunlardan Hindistan haricindekilerin tamamının ileri ülkeler olduğunu yazıyordu. Bu grubu birinci küme olarak tanımlarken Türkiye'nin müdahale sonrası küme düştüğünü iddia ediyordu (s. 48). Mektuplarda tarihten metaforlara da yer veriyor, 27 Ağustos tarihli olanı "Kartaca mutlaka yıkılacak ve zafer milletin olacaktır," cümlesiyle sonlandırıyordu (s. 166). Yazışmaların asıl amacıysa kendi taraftarlarına mesaj göndermekti. Seçimlere sadece üç partinin katılabileceği resmîleştiğinde, destekçilerini

boş oy kullanmaya veya her seçim bölgesinin şartlarına uygun bir bağımsızlar hareketi oluşturmaya davet ediyordu (s. 159). 12 Eylül'ün tartışmalı meşruiyeti göz önüne alındığında bu tavır prensipli bir duruş olarak öne çıksa da söz konusu yaklaşım Demirel için aynı zamanda faydalı olandı. Diğer bir deyişle, kariyeri boyunca prensiplerle faydanın kesiştiği nadir anlardan biri söz konusuydu.

Tutukluluk hali ve dışarısı ile iletişim kurma çabası bir kenara bırakıldığında Zincirbozan'da günlük hayat âdeta bir yatılı okulu andırıyordu. Ayrı bir dairede kalan Süleyman Demirel her sabah takım elbisesini giyip kahvaltıya iniyor, günün geri kalanını da çalışarak geçiriyordu (Cılızoğlu, 2007, s. 263). Bunun yanı sıra kampın diğer ziyaretçileri tarafından düzenlenen, Türkiye'deki bunalımın sebepleri ve çareleri konulu seminerlere katılıyordu. Daha önce bakanlık görevlerinde bulunmuş olan Deniz Baykal enerji, İhsan Sabri Çağlayangil dış politika alanlarında sunumlar yapmışlardı. Demirel konuşmaları dikkatle dinliyor, sonrasında da kendi fikirlerini belirttiği bir konuşmayla toplantıyı bitiriyordu (Cılızoğlu, 2007, s. 269).

Zincirbozan'ın Türk siyasal hayatına belki de en önemli katkısı iki zıt görüşün bir anlamda uzlaşma sağlamasıydı. Çağlayangil anılarında CHP'lilerle dünya görüşlerinden kaynaklanan çelişkilerin meclisteki kadar olmadığından bahseder: "Biz orada gördük ki CHP'liler katı devletçilik anlayışlarını bırakmışlardı. Onlar da gördü ki, AP, önce sosyal adaletten yana." Çağlayangil aynı değişimi Demirel ve Celal Doğan gibi isimlerin birbirlerine değerlendirmelerinde de gözlemlediğini ekler (Cılızoğlu, 2007, s. 268). Yine aynı paralelde, Hüsamettin Cindoruk 1985 yılındaki bir demecinde Zincirbozan'da iki ayrı görüşü temsil edenlerin memleket meselelerinde anlaştığını ve ileride tarihin bunu yazacağını iddia eder (*Milliyet*, 22 Ağustos 1985). Üstelik Zincirbozan'da

iyi ilişkiler kuranlar sadece siyasetçiler değildi. İş dünyası da bir dönemin muktedirlerine yardımlarını esirgemiyordu. *Profilo*'nun patronu Jak Kahmi kampa renkli bir televizyon, Vehbi Koç ise bir soğutma cihazı göndermişti (Cılızoğlu, 2007, s. 263). Dışarısı ile irtibatı Orhan Keçeli sağlıyor, haftada üç gün kampı ziyaret ederek Süleyman Demirel'e partinin İstanbul teşkilatı ile ilgili bilgi aktarıyordu (Taşkın, 2007, s. 86). Zincirbozan'ın düzenli ziyaretçilerinden biri de daha sonra Demirel'in en yakın çevresinde yer alacak olan Cavit Çağlar'dı. Kendisini İhsan Sabri Çağlayangil'in torunu olarak tanıtıyor, gün aşırı kampa gidip geliyordu. Çağlar zaman içerisinde Demirel ile âdeta bir baba-oğul gibi olduklarından bahsedecekti (Altuğ, 1993, s. 118).

Zincirbozan'da geçen dört aylık zorunlu ikametin ardından, Süleyman Demirel ve diğer siyasetçiler 1 Ekim 1983'te serbest bırakılıyorlardı. Çıktıklarında ülke yaklaşan seçimlerin heyecanı içerisindeydi. 6 Kasım geldiğinde ulaşılan % 92,3'lük seçime katılım oranı belki de bunun yansımasıydı. Seçimin açık farkla galibi, oyların % 45,1'ini alarak meclise 211 sandalyeye sahip olan Turgut Özal'ın ANAP'ıydı. Rejim tarafından desteklenen HP ve MDP sırasıyla % 30,5 ve % 23,3 oranında oy alıyor, elde ettikleri 117 ve 71 milletvekilliği toplanınca dahi bu mecliste çoğunluğu sağlamaya yetmiyordu. (TÜİK, 2012, s. 94-95). Tek parti hükümetini ANAP kuracaktı. Sonuçlar sıradan vatandaşlar için sürpriz niteliğindeyken, anayasa referandumu sonrası özgüvenleri artan komutanlar için büyük bir şoktu. Başta Kenan Evren olmak üzere, konsey üyeleri, süreç boyunca siyasi tercihlerini saklama gereği duymamışlardı. Hatta Evren MDP'nin kazanma olasılığını artırmak için seçimlerden iki gün önce televizyona çıkarak Özal'ı sert bir dille eleştirmişti (Birand, Bila ve Akar, 1999, s. 272). Söz konusu desteğin beklenenin tam tersi bir etki yarattığı da açıktı. Konsey'in siyasete yeni

yüzler sokma amacı en az tercih edilen seçeneğin zaferiyle gerçekleşiyordu. Zira Özal 1970'ler boyunca Necmettin Erbakan'ın MSP'si ile iyi ilişkiler içerisinde olmasının yanı sıra bürokrasi kariyerini borçlu olduğu Demirel'in adamı olarak da biliniyordu. Seçimlerdeki başarısı Demirel'e göre üç nedene dayanıyordu. Öncelikle Özal kendisine yakın bir isimdi. İkinci olarak asker değildi. Son olarak da 1980-1982 yılları arasındaki zemini çok iyi kullanmış, titrinden, televizyondan, yurtiçi ve yurtdışı gezilerden olağan ölçüde faydalanmıştı (Donat, 2005, s. 48). Özal bir anlamda Demirel'in 1970'ler boyunca uğraşıp da gerçekleştiremediği sağı tek çatı altına toplama hedefine de ulaşmıştı.

Diğer yandan, Süleyman Demirel bu başarının sivil liderlerin siyasette yer almamalarının sonucu olduğunun farkındaydı. Üstelik geçmiş tecrübeleri ona sağın artık sadece tek bir parti tarafından temsil edilemeyecek kadar genişlemiş bir yapıya dönüştüğünü öğretmişti. Amacı kendi payına düşeni almaktı fakat on yıllık siyaset yasağı âdeta elini kolunu bağlıyordu. Dolayısıyla şartların değişmesini beklemeye, bu esnada da DYP'yi perde arkasından kontrol ederek partinin AP'den devraldığı örgütlenme yapısını korumaya odaklanmıştı. Bu amaçla evinde delegeleri ağırlamaya ve aldığı mektupların tamamını yanıtlamaya devam ediyordu. 1984 yılı boyunca Demirel sadece parti teşkilatına değil, kendisine ulaşan sıradan vatandaşlara da mektuplar gönderiyordu (Donat, 1993, s. 127).

Demirel'in siyasi faaliyetleri sadece mektuplar ve gezilerle sınırlı değildi. DYP'nin yaklaşan yerel seçimlere katılmasını hedefliyordu. MDP ve HP'nin genel seçimlerdeki başarısızlıklarının ardından, bu partilerin oylarının DYP'ye kayabileceği görüşündeydi. Hatta ANAP'ın kazandığı bazı bölgelerde de başarılı olunabilirdi. Artık tek başına iktidarda olmanın gücüyle birlikte Özal da bu riskin farkındaydı ve ba-

zı teknik zorlukları bahane ederek DYP'nin seçimlere katılmasını engellemeyi istiyordu. 1984'ün başında başka partilerin hazırlanmasını beklemeyeceklerini söylüyor, ertesi gün de sürpriz bir kararla yerel seçimlerin 25 Mart'ta yapılacağını açıklıyordu (*Milliyet*, 5-6 Ocak 1984). Buna göre DYP ve Sosyal Demokrasi Partisi'nin (SODEP) katılımları yönünde kanuni bir engel bulunmasa da kısa süre içerisinde örgütlenmelerini tamamlamak zorunda olmaları bu partileri zor durumda bırakıyordu. Yerel seçimler belirlenen tarihte yapılıyor ve ANAP oyların % 41,5'ini almayı başarıyordu. Bu oran genel seçimlerden düşük olsa da İstanbul, Ankara ve İzmir'de kazanmak için yeterliydi. 12 Eylül partileri HP ve MDP'nin sırasıyla % 8,7 ve % 7'şer oy oranları 1980'den sonra ortaya çıkan % 10'luk seçim barajının altındaydı. Diğer yandan SODEP % 23,3'lük oy oranıyla ikinci parti oluyor, hemen arkasından da % 13,2 ile DYP geliyordu (TODAİE, 2017). Sonuçlar cesaret kırıcı olsa da Süleyman Demirel moralini bozmamaya gayret ediyordu. Partisini kolu kanadı kırılmış bir kuşa benzetiyor, uç denince uçamayacağını iddia ediyordu. Misyon partisi olarak gördüğü DYP'nin maddi sorunlarına dikkat çekerek birinci olmak için zamana ihtiyacı olduğunu söylüyordu (Donat, 1993, s. 135). 12 Eylül sonrası dönemin şartları göz önüne alındığında Demirel'in partiyi uzun dönemli bir proje olarak kurgulaması ziyadesiyle mantıklı bir hamleydi.

Ülke ise hâlâ askerî rejimin etkisi altındaydı. Yasaklı bir lider olarak sesini duyurma imkânı olmayan Demirel de gelişmeleri izlemek için bir süre köşesine çekiliyordu. 1984'te siyaset dendiğinde akla gelen ilk isim Turgut Özal'dı. Türkiye onun yönetiminde ciddi bir dönüşüm sürecine giriyordu. Üstelik bu sadece ekonomideki liberalleşmeyle sınırlı değildi. Ülke siyasi ve toplumsal açıdan da önemli değişimler yaşıyordu. İktisadi büyümenin hızlanmasıyla oluşan yeni bur-

juvazi, eski seçkinlerin önem atfettiği refah, sosyal adaletten ziyade para kazanmaya ve bunu mümkün olan en iyi şekilde tüketmeye odaklanıyordu (Ahmad, 1993, s. 209). Yeni dönemde serbest piyasanın öneminin artmasıyla finans sektörü gelişiyor, bu da daha sonra "beyaz yakalı" olarak adlandırılacak yeni bir sınıfın ortaya çıkmasına sebep oluyordu. Bu kişiler sadece özel sektörde istihdam edilmiyor, Özal tarafından bürokraside önemli pozisyonlara da atanıyorlardı. Hükümet ve askerî rejim tarafından desteklenen, medya tarafından "Özal'ın prensleri" olarak adlandırılan, çoğunluğu ABD'de eğitim almış bu yeni bürokratlar Türkiye'nin dönüşümünde önemli rol oynuyorlardı. Demirel ise Özal'ı fazla hızlı gitmekle eleştiriyordu. Yavuz Donat'la bir sohbetinde siyasetin sürekli gaza basarak yapılamayacağını, zaman zaman frene de basmak gerektiğini, uzun süre böyle gidilemeyeceğini söylüyordu (Donat, 2005, s. 59). Zaman ilerledikçe Demirel haklı çıkıyor, Özal, hükümetine ve prenslerine yönelik yolsuzluk iddiaları ve ekonominin kötüleşmesiyle ilk dönemdeki popülerliğini kaybediyordu.

Bu esnada, Süleyman Demirel siyasete dönüşünü hızlandırmak için harekete geçmişti bile. Yaklaşan DYP kongresini kontrolü ele geçirmek için bir fırsat olarak görüyordu. Henüz Zincirbozan'a gönderilmeden önce tahmin ettiği gibi parti içi muhalefet hareketi Mehmet Yazar liderliğinde oluşuyordu. Fakat Demirel'in aradığı doğru zaman gelene kadar partiye göz kulak olacak geçici bir isimdi. Bu vesileyle kendi yakın çevresinden bir avukat olan Hüsamettin Cindoruk'u destekliyordu. Yazar'ın aksine Cindoruk gerek BTP'nin gerekse DYP'nin kuruluşunda önemli görevler üstlenmişti. Üstelik Demirel Yazar'ın 12 Eylül yönetiminin dümen suyuna fazlaca girdiğini düşünüyordu (s. 133). Muhalefetin olası bir zaferini engellemek için ülkenin dört bir yanından delegeler Güniz Sokak'a davet ediliyor ve bizzat De-

mirel tarafından ikna ediliyordu (Donat, 1993, s. 159). Durumun farkında olan basın da kendisinden "antrenör" olarak bahsediyordu (*Milliyet*, 13 Mayıs 1985). 14 Mayıs'ta düzenlenen kongrede Cindoruk Yazar'ı 262'ye karşı 626 oyla mağlup ederken, *Milliyet*'in manşetinde antrenörün totoyu kurtardığı yazıyordu. Yeni Genel Başkan Cindoruk'a göre artık DYP'nin sesi daha "erkekçe" çıkacaktı (*Milliyet*, 15 Mayıs 1985).

Askerî rejimin siyaset üzerindeki baskısı hafifledikçe Süleyman Demirel de siyasette daha görünür hale gelmeye başlamıştı. Tuzla'daki yazlığında Turgut Özal'ı eleştirdiği mülakatlar veriyordu. Eleştirilerinin merkezinde enflasyon, gelir dağılımında adaletsizlik ve çiftçilerin yaşadığı zorluklar gibi konular vardı (*Milliyet*, 11 Ağustos 1985). Kavgasının bitmediğini, halka hâlâ söyleyecekleri olduğunu vurguluyordu (*Milliyet*, 18 Ağustos 1985). Meclis'in açılışında Kenan Evren kendisini eleştirdiğinde cevap hakkı doğduğunu iddia ederek yasakları eleştirdiği dört sayfalık bir açıklama yayımlıyordu. Demirel'e göre ülkeyi yönetenler bazı konuların tartışılmasını istiyorlarsa yasakları kaldırmalı ve tartışmaların milletin önünde yapılmasını sağlamalıydılar (*Milliyet*, 5 Eylül 1985). Siyasette normalleşme hızlanırken Bülent Ecevit, Necmettin Erbakan ve Alparslan Türkeş de geri dönüş çabası içindeydiler. Ecevit eşi Rahşan Ecevit'in liderliğinde Demokratik Sol Parti'yi (DSP) kurarken, Demirel ilk durağı memleketi Isparta olacak bir geziye başlıyordu. Maddi zorluklar dolayısıyla zor şartlarda gerçekleşen gezide zaman zaman konuşmalarını bir masa üzerinde yapıyor, söyledikleri polis tarafından kayda alınıyordu (*Milliyet*, 29 Ekim 1985). Tüm bunlara rağmen siyasetteki gelişmelere dair demeç vermekten kaçınmıyordu. Öyle ki, 1985'in sonlarına doğru biri, Demirel'in bir siyasi partinin meşru lideri olduğunu düşünebilirdi.

1986 yasakların kaldırılmasına yönelik hareketin hız kazandığı yıldı. Süleyman Demirel merkez sağın liderliğini Turgut Özal'dan almaya talipti ve bunu vurgulamak için hiçbir fırsatı da kaçırmıyordu. 11 Şubat'ta AP'nin yirmi beşinci kuruluş yıldönümünü Ankara'da verdiği bir resepsiyonla kutluyor, gece 4.000 davetlinin katılımıyla âdeta bir gövde gösterisine dönüşüyordu. Katılımcılar "Muhteşem Süleyman", "Başbakan Demirel" ve "Baba" gibi sloganlarla liderlerini destekliyordu (*Milliyet*, 12 Şubat 1986). Bedri Koraman ertesi gün çizdiği bir karikatürde Demirel'i patlayan bir volkan, Özal'ı da patlama sonrası titreyen ve kapısında ANAP yazan gecekonduyu bir arada tutmaya çalışırken resmediyordu (*Milliyet*, 13 Şubat 1986). Diğer yandan, yeni partiler, meclisteki MDP ve HP milletvekillerini de transfer etme çabası içerisindeydi. MDP'liler, DYP ve Mehmet Yazar tarafından Hür Demokrat Parti çatısına girmeyi tercih ediyorlardı.

Meclis'te sandalye kapma yarışının yanı sıra yaklaşan ara seçimler de partilerin odağındaydı. Zaman ilerledikçe sloganlar da ortaya çıkıyordu. Özal'ın ANAP'ı istikrar, Demirel'in DYP'si ise hürriyet vurgusu yapıyordu (*Milliyet*, 13 Ağustos 1986). Biri iktidarda, diğeri de bir askerî müdahalenin mağduru olan iki parti için de sloganlar ziyadesiyle mantıklıydı. Yasağı devam eden Demirel seçim kampanyası için kararlıydı. Kendisine yönelik davanın halk tarafından yok sayılarak düştüğünü iddia ediyordu (Donat, 2005, s. 108). Üstelik siyasete özlemi ve hevesi kitlelerde de karşılık buluyordu. 12 Eylül'den neredeyse altı yıl sonra, Bafra'da kürsüye gelip "Nerede Kalmıştık?" diye sorduğunda dinleyiciler büyük coşkuyla alkışlamaya başlıyorlardı (*Milliyet*, 12 Eylül 1986). Demirel kendinden emindi. Yavuz Donat'la bir sohbetinde Özal'ın durumunu ciğeri alınmış, kaburgaları kırık fakat dışarıdan görünüşü iyi olan bir adama benzetir-

ken, iteklense düşeceğini söylüyordu. Donat'ın Demirel'e bir seferde Özal'ı düşürüp düşüremeyeceğini sorduğunda ise şu yanıtı veriyordu: "Düşüremesem bile sendeletirim. Ama ikinci iteleyişimde... İkinci seçimde... Perişan ederim" (Donat, 2005, s. 101). Ara seçim sonuçları da Demirel'in beklentileriyle paraleldi. DYP % 23,5 oy alarak, ANAP'ın ardından ikinci parti oluyordu. Bu bir seçim başarısı olmasının yanı sıra seçmenin yasakların kaldırılması yönünde açık bir mesajıydı. Üslubunu daha da sertleştiren Demirel'e göreyse sonuçlar hükümete atılmış bir şamardı (*Milliyet*, 30 Eylül 1986). Özal ilk etapta eleştirileri duymazdan geliyormuş gibi davransa da hükümetteki şaibeli bazı isimleri yeni yüzlerle değiştirmesi mesajı aldığının bir göstergesiydi. Ara seçim sonuçları yasaklı liderlerin siyasete dönüşünün yakın olduğunun güçlü bir işaretiydi.

1987 siyasette normalleşme anlamında önemli bir yıldı. Siyasi yasakların kaldırılması artık kaçınılmaz bir hale gelmişti. Bunun için gerekli anayasa değişikliğini mecliste çoğunluğa sahip olan ANAP referanduma gitmeden yapabilirdi. Özal'a da kendi partisi içerisinden bu yönde baskı vardı. Bu isimlerden biri olan dönemin İstanbul Belediye Başkanı Bedrettin Dalan değişikliği meclisten geçirmenin partinin olumlu algısını besleyecek akıllıca bir adım olduğundan bahseder (Dalan, 2016). Özal'ın tercihiyse referandumdu. Kaderin bir cilvesi olarak, kendisini 1969'da eski DP'lilerin siyasi haklarının geri verilmesi hususunda çekimser kalan Süleyman Demirel ile aynı durumda buluyordu. Bunu da rakibine karşı kullanmaktan çekinmiyor, Demirel'in kendisine rakip olacak durumda bile olmayan DP'lileri affa yanaşmamasının hesabını nasıl vereceğini soruyordu (*Milliyet*, 20 Haziran 1987). Aslında Özal'ın niyeti liderleri siyaset sahnesinden tamamen silmekti. Bu amaca ulaşmak uğruna da zaman zaman rencide edici bir dil kullanmaktan çekinmiyor-

du. Mayıs ayının ortasında mecliste referandum kararı alınıyor, tarih 6 Eylül 1987 olarak belirleniyordu.

Öngörülen tarihte yapılan referandumdan çıkan % 50,2 oranındaki evet oyları çok küçük bir farkla da olsa siyaset yasaklarının kalktığı anlamına geliyordu (TÜİK, 2008, s. 2). Sonuçların kesinleşmesini dahi beklemeden, aynı gece televizyona çıkan Turgut Özal genel seçimlerin Kasım ayında yapılacağını açıklıyordu (*Milliyet*, 7 Eylül 1987). Amacı diğer partilerin hazırlık sürecini mümkün olduğu kadar kısıtlamaktı. Bu ilk etapta muhalefetin tepkisini çekse de liderler çok fazla bir seçeneklerinin olmadığının farkındaydılar. İlk işleri perde arkasından kurdukları partilerin kontrolünü almaktı. Süleyman Demirel'in siyasetten uzak kalmak zorunda kaldığı yedi yıllık süre 24 Eylül'de DYP genel başkanı seçilmesiyle son buluyordu (*Milliyet*, 25 Eylül 1987). Bu, Demirel'in siyasi hayatı için önemli bir dönüm noktasıydı, zira 12 Eylül sonrasında Demirel'in kariyerinin bittiğini düşünen kişi sayısı hiç de az değildi.

Partilerinin başına geçerek siyasete geri dönen liderlerin amacı seçimleri ileri bir tarihe erteleyerek teşkilatlarını daha güçlendirmekti. Bu vesileyle seçim 29 Kasım'a erteleniyor fakat Özal muhalefet içerisindeki anlaşmazlıklardan faydalanarak ANAP'a önemli avantaj sağlayacak değişiklikleri meclisten geçirmeyi başarıyordu. Zira oylamayı boykot kararı alan Süleyman Demirel ve Bülent Ecevit, SHP lideri Erdal İnönü'yü ikna edememişlerdi (*Milliyet,* 17 Ekim 1987). Partilerin zamanı ve maddi imkânları sınırlı olduğu için seçim kampanyası öncekilere nazaran daha kısa ve sönüktü. Özal iktidarda olmanın avantajlarını kullanırken, Demirel siyasetini ANAP döneminin eleştirisi üzerine kurmuştu. İşsizlik, hayat pahalılığı ve eşitsizlik gibi sorunları vurgulayarak vatandaşı seçimde bunlara son vermeye davet ediyordu (*Milliyet*, 16 Kasım 1987). DYP'nin "Büyük Türkiye Progra-

mı" başlıklı seçim beyannamesindeki öne çıkarılan kavramlar ise hürriyet, güvenlik ve refahtı (DYP, 1987). 1960'lar ve hatta 1970'ler boyunca Demirel merkez sağın oylarına talip olan tek lider olmanın tadını çıkarmıştı. 1980'lerin şartları ise daha rekabetçiydi. Bu çerçevede Demirel de 1960'ların ılımlı pragmatizmine geri dönerek daha dengeli bir dil benimsemeyi tercih ediyordu. Fakat yeni dönem daha fazlasını gerektiriyordu. Ülkede hızlanan kentleşme sonucu yeni sınıflar ortaya çıkmıştı. Gecekondularda yaşayan kitleler ve sayıları hızla artan beyaz yakalı kesim için Süleyman Demirel'in kişisel karizması ve partisinin verdiği mesajlar çok fazla bir anlam ifade etmiyordu. Önceki dönemlerin muhafazakâr ve popülist inanış ve değerleri, yeni nesil kentlilerin veya liberal aydınların beklenti ve arzularıyla uyumlu değildi. Bu kişiler daha cüretkâr bir sağ söyleme sahip olan ANAP'a yönelmeyi tercih ediyorlardı (Acar, 1991, s. 191). DYP ise, 1991'e kadar, büyük sermayeye, yerleşik kentli gruplara ve kent yoksullarına hitap edecek bir siyaset üretemediğinden dolayı kırsal kesimin partisi olma imajından sıyrılamıyordu (Aydın ve Taşkın, 2014, s. 384). Bu iddianın doğruluğu 1987 seçimlerinde DYP'nin Isparta, Manisa, Elazığ ve Samsun'da başarılı olurken, İstanbul ve Ankara gibi büyük şehirlerden tek bir milletvekili çıkaramaması ile ortaya çıkacaktı (TÜİK, 2012, s. 18).

29 Kasım 1987 tarihinde yapılan seçimin sonuçlarına göre Turgut Özal bir kez daha kazanmıştı. ANAP % 36,3 oy alarak birinci parti oluyor, ardından % 24,8'lik oranla SHP geliyordu. Süleyman Demirel'in DYP'si aldığı % 19,2 oyla meclise giren üçüncü partiydi. Yüzdeler ilk başta dengeli gibi gözükse de sonuçların meclis dağılımına yansıması ziyadesiyle farklıydı. ANAP 292 sandalye kazanırken, SHP ve DYP için bu sayı sırasıyla 99 ve 59'du (TÜİK, 2012, s. 93-94). Orantısızlık Özal'ın seçimlerden önce meclisten geçirmeyi başardı-

ğı değişikliklerin neticesiydi. Diğer yandan, yasaklı liderler içerisinde meclise girebilen sadece Demirel'di. Bülent Ecevit, Necmettin Erbakan ve Alparslan Türkeş'in partileri seçim barajının altında kalmışlardı. Sonucu olumlu yorumlayan Demirel'e göre önemli olan tüm imkânsızlıklar içerisinde barajı aşarak meclise girebilmekti, gerisi çorap söküğü gibi gelecekti (Donat, 2005, s. 166). Ardından Güniz Sokak'taki evinin duvarına, siyaset yasağına ve Zincirbozan'a gönderilmesine dair kararların yanı sıra, yasakları kaldıran referandum sonucu ve milletvekili tutanağını çerçeveleterek astırıyor ve ekliyordu: "Bu dört çerçeve diyor ki: Acele etme Demirel. Yavaş yavaş. Terazi var, tartı var, her şeyin bir vakti var. Sırasıyla" (s. 180). Bu esnada yasaklı dönemde kendisine sırtlarını dönenlerle işbirliği yapmaktan da çekinmiyor, bu konuda kendisini uyaranlara cevabı da siyasete dönmesini sağlayan pragmatizmine örnek teşkil ediyordu: "Sizi dinleyecek olsam, bu evde ben bir Hayrettin Gökdemir'le kalırım. Bir de Turgut Yılmaz Güven'le. Kardeşim, siyasette derleyip toplamak esastır. Kucaklayacaksın. Özal'a gitmiş, bakmayacaksın. Askerlerin partisine kaydolmuş, karışmayacaksın. Şimdi bize geliyor mu? Sen ona bak" (s. 171).

Süleyman Demirel konumunu sağlamlaştırırken, Turgut Özal 1984'ten beri oturduğu koltuğa sahip çıkma mücadelesi veriyordu. Seçim sistemindeki değişiklerle de olsa partisinin mecliste açık farkla çoğunluğa sahipti. Artık uzun süredir geçiştirdiği konularla yüzleşmek durumundaydı. Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde PKK faaliyetlerini artırmıştı. İktisadi durum ise kötüleşmeye devam ediyordu. Bunlara ilaveten artık rakipleri askerler tarafından tayin edilmiş kişiler değil, farklı seçmen kesimlerinin temsilcisi olan tecrübeli siyasetçilerdi. Özal zamanın aleyhine işlediğinin ve günlerinin sayılı olduğunun farkındaydı. Siyaset sahnesinden silinmeden önce kendisini 1989'da Kenan Evren'den boşalacak

cumhurbaşkanlığı koltuğuna atmak istiyordu. Meclis'te çoğunluğa sahip olması dolayısıyla Çankaya için en güçlü sivil aday konumundaydı. Fakat günden güne derinleşen sorunlar sonucunda yerel seçimlerdeki oy oranlarında olası bir düşüş partisinin meşruiyetinin sorgulanmasına da sebep olabilirdi. Bu vesileyle 1989'daki yerel seçimleri bir sene erkene alma çabası içerisindeydi.

Süleyman Demirel ise Özal'ın Çankaya'ya çıkma niyetinin farkındaydı. Hatta bunun için gün sayıyor olduğunu iddia ediyordu (Donat, 2005, s. 198). İlk etapta Demirel'in bu fikre karşı olacağı düşünülse de bazı tavizler karşılığında seçimlerin erkene alınması hususunda Özal ile anlaşma noktasına geliyordu. İstediği bir önceki seçimlerde partisini zor durumda bırakan sistemin değiştirilmesiydi. Bu vesileyle ilk etapta erken seçimlere dair anayasa değişikliğini imzalayacağını açıklıyor, fakat daha sonra fikrini değiştirerek üç partinin de seçim kanununda uzlaşmasını şart koşuyordu (*Milliyet*, 14-31 Temmuz 1988). Meclis 284 evet oyuyla referanduma gitme kararı aldığında önüne gelen fırsatı kaçırmıyor, hükümetin istediği oyu alamaması halinde istifa etmesi gerektiğini öne sürüyordu (*Milliyet*, 7 Ağustos 1988). Özal da bu resti görerek referandumdan çıkacak sonuca göre başbakanlığı ve siyaseti bırakabileceğini söylüyordu (*Milliyet*, 19 Eylül 1988).

Yerel seçimlerin öne alınmasına dair 25 Eylül'de yapılan referandumda evet oyları % 35 seviyesinde kalırken, % 88,8 oranındaki yüksek katılım oranı dikkat çekiciydi (TÜİK, 2008, s. 2). Sonuçlar Turgut Özal için bir nevi sarı ışık anlamına geliyordu. O da bunu olumlu yorumluyor, evet oranının ANAP'ın hemen hemen bir önceki seçimde elde ettiği oy oranına ulaştığını iddia ederek istifa etmeyeceğini açıklıyordu (*Milliyet*, 26 Eylül 1988). Muhalefetteki Demirel milletin iktidarı reddettiğini, ar ve hayâ sahibi bir hükümetin bir

gün daha durmaması gerektiğini iddia ediyordu (*Milliyet*, 27 Eylül 1988). Referandum sonuçlarının iktidarın meşruiyetini tartışmaya açmış olması bakımından Demirel'in tavrının ziyadesiyle prensipli olduğunu söylemek mümkündü. Diğer yandan, kendi siyasi kariyeri, yasaya uygun olanı meşruiyetin önünde tutan birçok örnekle doluydu. Özal'ı zor durumda bırakan bir başka gelişme ise partisinin içindeki çatlaktı. ANAP içerisindeki milliyetçiler ve İslâmcılardan müteşekkil Kutsal İttifak oyların düşmesinin ardından kendisi üzerinde baskı oluşturmuştu (*Milliyet*, 28 Eylül 1988). Partisinin üç ayrı görüşü temsil ettiğini söyleyen ve gerçekten de sağı tek çatı altında toplamayı başaran Özal, tıpkı 70'lerin Demirel'i gibi, şimdi bu yapının bölünmesini engellemeye çalışıyordu.

ANAP ayrışma riskini bertaraf etmeye ulaşırken, Demirel'in amacı sağ oyları birleştirmekti. Zira 1965'ten beri sağın en önemli lideri oydu ve ordunun kendisinden aldığı konumunu tekrar geri istiyordu (Ahmad, 1993, s. 202). Verdiği bir mülakatta üç hedefinden bahsediyor, bunlardan ilkinin Özal'ın Çankaya yolunu kesmek, ikincisinin AP'nin yeniden açılmasını sağlamak ve son olarak DYP'nin büyük şehirlerdeki desteğini artırmak olduğunu söylüyordu. Demirel'e göre ANAP'ın oyları düşmeye devam ederse Özal cumhurbaşkanlığına adaylığını koyamazdı (*Milliyet*, 11 Kasım 1988). Kötüleşen ekonomi sebebiyle yerel seçimlerde iktidar partisinin oylarının kaçınılmaz olarak düşeceği göz önüne alındığında bu açıklama dikkat çekiciydi.

26 Mart 1989'da yapılan yerel seçimlerin sonuçları Süleyman Demirel'in beklentileriyle paraleldi. % 21,8 oy alan ANAP üçüncü parti olurken İstanbul, Ankara ve İzmir gibi büyük şehirleri de kaybediyordu. Bu rakam bir önceki genel seçimlerdeki oranın % 15 altındaydı. Kazanan SHP oların % 28,7'sini alırken, DYP için bu oran % 25,1'di (TODAİE, 2017). ANAP haricindeki partiler oylarını arttırmayı ba-

şarmıştı. Sonuçların ardından Özal 1992'de yapılması planlanan genel seçimlere kadar işbaşında olacağını söylerken, milletin ağır bir tokat vurduğunu ama mesajı aldığını ve kabinede değişiklikler yapacağını vurguluyordu (*Milliyet*, 28 Mart 1989). Kısa süre sonra da on iki bakanı görevden alıyordu (*Milliyet*, 1 Nisan 1989). Buradaki amaç büyük ölçüde cumhurbaşkanı adaylığı öncesi kendisine yönelik desteği artırmaktı.

Fakat kabinedeki değişimler ve verilen mesajlar muhalefeti susturmak için yeterli değildi. Sonuçların belli olmasından sonra, Süleyman Demirel düzenli olarak Özal'ı istifaya davet ediyor, % 20 oranındaki bir destekle iktidarda kalınamayacağını vurguluyordu (*Milliyet*, 28 Mart 1989). Özal'ın buna yanaşmayacağının farkında olsa da baskıyla onu erken seçime mecbur etmeye çalışıyor, meclisteki bir oturumda şu sözleri sarf ediyordu: "Seçim çaredir, seçimi yenilemekten başka çare yoktur. Bu, erken seçim falan da değil; bu seçimin yenilenmesidir. Millet erken seçim falan da istememiş, 'seçimi yenileyin' diyor ve seçimi bir an evvel yenileyeceksiniz. Mümkün olan en kısa zamanda yenileyeceksiniz" (*TBMM Tutanak Dergisi*, 6 Nisan 1989, s. 343).

Yerel seçimler sağda yeniden bir bölünmeye işaret ederken, Süleyman Demirel bir kez daha bu cenahın en önemli lideri konumuna gelmişti. 27 Mart'tan itibaren hükümetin meşruiyetini sorguluyor, olası bir genel seçimde ANAP'ın meclise dahi giremeyeceğini iddia ediyordu. 5 Nisan'da DYP, cumhurbaşkanlığı ve genel seçimlerin 1989 yılının sonbaharında yapılmasını ve cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesini içeren bir anayasa değişikliğini imzaya açıyordu (*Milliyet*, 6 Nisan 1989). Muhalefet partileri bu konuda bir uzlaşmaya varamasalar da hükümeti her fırsatta eleştirmeye devam ediyorlardı. DYP'nin yeni hükümetin 11 Nisan'daki güvenoylamasına katılmama kararı da yi-

ne bu gelişmeyle paraleldi (*Milliyet*, 12 Nisan 1989). 1989 yazı boyunca gerek Demirel gerekse İnönü Özal'ı var güçleriyle eleştirmeye ve erken seçim için ısrarlarını sürdürmeye devam ediyorlardı. Hatta Demirel halihazırdaki meclisin cumhurbaşkanını seçmeye kalkması halinde sine-i millete döneceklerini söylemekten çekinmiyordu (*Milliyet*, 11 Haziran 1989). Demirel'in meşruiyet vurgusunu bu kadar sık kullanması kuşkusuz dönemin şartlarından kaynaklanıyordu. Zira rakibinin en zayıf noktası o dönem için azalan halk desteğiydi.

Muhalefetin olanca baskısına rağmen, Turgut Özal, 17 Ekim 1989'da Çankaya için adaylığını açıklıyordu (*Milliyet*, 18 Ekim 1989). Aslında bu onun için makul bir hamleydi, zira olası bir erken seçim siyasi hayatının sonu anlamına gelebilirdi. Bu vesileyle mecliste çoğunluğu varken bundan faydalanmak istiyordu. Süleyman Demirel'in ilk tepkisi meclisten istifa ederek, sine-i millete dönmekti. Üstelik SHP'yi de buna davet ediyordu (*Milliyet*, 21 Ekim 1989). Bu türde bir hamle Özal'ın meşruiyetinin daha fazla sorgulanmasına sebep olabilirdi. Fakat iki parti bir kez daha anlaşamıyor ve Turgut Özal 31 Ekim 1989'da cumhurbaşkanı seçiliyordu. DYP ve SHP'nin boykotuna rağmen kendi partisinin milletvekilleri seçilmesi için yeterli oluyordu.

Göreve başlamasından itibaren, Turgut Özal her fırsatta farklı tipte bir cumhurbaşkanı olacağını vurguluyordu. Türkiye'de bu mevkinin bir şablonu olduğunu fakat kendisinin buna uymadığının altını çiziyordu (*Milliyet*, 2 Kasım 1989). Gerçekten de yaklaşımı öncekilerden farklıydı ve siyasi gelişmelere müdahil olmaktan çekinmiyordu. Örneğin ANAP'taki liderlik mücadelesinde yeni konumu gereği tarafsız kalması gerekirken, o düşük profilli bir aday olarak gördüğü Yıldırım Akbulut'u açıkça destekliyordu. Süleyman Demirel Özal'ın hükümeti kontrol etmek isteyeceğinin

farkındaydı. Fakat Akbulut'un bir süre sonra bunu kabul etmeyeceğini düşünüyordu (Donat, 2005, s. 223). Özal'ın karar alma süreçlerine dahil olma isteği dış politikada da kendini gösteriyordu. 1990 Ağustos'unda başlayan Körfez Savaşı'nda krizin ilk günlerinden itibaren ABD yanlısı bir siyaset izleyerek, sonraki süreçte kazançlı çıkmayı hedefliyordu. Bu uğurda hükümeti devre dışı bırakıyor ve doğrudan Beyaz Saray ile bir telefon diplomasisi yürütüyordu (Ahmad, 1993, s. 200). Bu tavır ABD tarafından takdir görse de muhalefetin ve hatta ordunun tepkisini çekiyordu.

Özal'ın cumhurbaşkanı seçilmesinin ardından Süleyman Demirel Çankaya ile mesafesini korumaya özen gösteriyordu. Zira asıl amacı bir an önce seçimlere gitmekti ve Özal ile atışması buna fayda sağlamayacaktı. 1990 Mart'ından itibaren Kürt meselesinin daha da alevlenmesi sonucu Çankaya'da düzenlenen zirveye kendi partisinden gelen muhalefete rağmen katılıyordu. Demirel'e göre bu davete icabet etmek bir mevkiye veya kişiye değil, devlete gitmekti. Zirve, teröre karşı birlik mesajlarıyla sonlanırken erken seçim konusu çözümsüz bırakılıyordu. Demirel yangının söndürülmesi için asıl çarenin erken seçim olduğunun altını çiziyordu (*Milliyet*, 3 Nisan 1990). Sonraki aylarda da hükümet üzerindeki baskısını sürdürüyordu. Beklediği fırsat kendisine 1991 Haziran'ındaki ANAP kongresinde gelecekti. Özal'ın dış politikasının başarısız olması, bozulan ekonomi ve giderek büyüyen Kürt meselesi dolayısıyla hükümet ziyadesiyle zor durumdaydı. Delegeler partinin çöküş sürecini tersine çevirebilecek ismin Mesut Yılmaz olduğu kanaatindeydiler. Büyük umutlarla liderliğe seçilen Yılmaz, ekonomideki sorunların daha da büyümesinin ANAP'ın sonunu getirebileceğinin farkındaydı. Bu vesileyle, kongreden kısa süre sonra seçimlerin 1991 Ekim'inde yapılacağını ilan etmişti.

1991 seçimleri öncesindeki süreçte Cumhuriyet tarihinin belki de en renkli kampanyalarından biri yaşanıyordu. Süleyman Demirel, Bülent Ecevit, Necmettin Erbakan ve Alparslan Türkeş gibi tecrübeli isimler meydanlara geri dönmüştü. Onlara Mesut Yılmaz ve Erdal İnönü gibi o dönem popülerliklerini artıran yeni isimler eşlik ediyordu. KONDA'nın düzenlediği bir kamuoyu araştırması yaklaşan seçimlerin favorisinin % 26 oranıyla DYP olduğunu iddia ediyordu (*Milliyet*, 19 Ağustos 1991). Parti, "21 Ekim Sabahı Yeni Bir Türkiye" başlıklı çok kapsamlı bir seçim bildirgesi hazırlamıştı. Parti, iktidara gelmesi halinde hukuk devletini yeniden kurmanın yanı sıra ekonomide istikrar ve kalkınma, eğitimdeki sorunların çözümü, sosyal devlet, geçmiş dönemin yolsuzluklarıyla hesaplaşma ve akan kana bir çözüm getirmeyi vaat ediyordu (DYP, 1991, s. 303-315). AP'nin ve DYP'nin önceki bildirgelerinde yer almayan insan hakları ve basın özgürlüğü gibi vurgular 1991'deki metinde yer alıyordu. Bunlara ilaveten piyasa ekonomisi ve sosyal refah gibi konular da bir arada ele alınmıştı (Cizre, 1996, s. 148). Bildirge on bir yıllık kördüğümün ardından bir "Yeni Türkiye" vaadiyle sonlanıyordu (DYP, 1991, s. 327). Zaman ilerleyip kampanyanın ateşi yükseldikçe Demirel seçimden sonra ilk işlerinin Özal'ı Çankaya'dan indirmek olduğunu söylüyor, bu görüş SHP lideri Erdal İnönü tarafından da destekleniyordu (*Milliyet*, 27 Ağustos 1991). Özal ise Demirel'i gerçek dışı vaatlerle seçmeni aptal yerine koymakla suçluyor, zamanında onun şapkasını alıp gittiğini ve kendisinin bir yere gitmeyeceğini iddia ediyordu (*Milliyet*, 21 Eylül 1991). DYP'nin enflasyonu beş yüz günde % 10'a düşürme ve her haneye bir ev ve bir araba vaatleri gerçekten dikkat çekiciydi (Aydın ve Taşkın, 2014, s. 382) Cumhurbaşkanı da dahil olmak üzere liderlerin kıyasıya rekabet ettiği kampanya neredeyse seçim gününe kadar tüm hızıyla sürüyordu.

20 Ekim 1991'de yapılan seçimlerde tahminlere paralel bir şekilde DYP birinci parti oluyor, % 27 oyla mecliste 178 sandalye elde ediyordu. ANAP ve SHP'nin % 24 ve % 20,8'lik oy oranları bu partilere sırasıyla 115 ve 88'er milletvekili kazandırıyordu. Üstelik bu defa Necmettin Erbakan'ın Refah Partisi ve Bülent Ecevit'in DSP'si de % 16,9 ve % 10,8 oyla barajı geçerek meclise girmeyi başarmışlardı (TÜİK, 2012, s. 93-94). Yeni seçim sistemi daha ufak partilere büyük zorluklar çıkarmasına rağmen Alparslan Türkeş ve Hatip Dicle gibi isimler de RP ve SHP gibi partiler içerisinde kendilerine yer bularak milletvekili seçilmişlerdi.

Sonuçlar bir koalisyonu işaret ettiğinden gözler seçimin galibi konumundaki DYP'nin lideri Süleyman Demirel'e dönüyordu. Yıllar sonra bir kez daha siyasetin en önemli aktörlerinden biri haline gelmişti. Yasaklı olduğu dönemde sabırla doğru zamanı beklemiş, ardından da değişen koşullara uyum sağlamayı bilmişti. 1990'daki parti kongresinde şehirli kitlelere hitap etmek için Tansu Çiller ve Ersin Faralyalı gibi daha modern görünümlü isimlerinin partiye kazandırılması buna bir örnekti (Aydın ve Taşkın, 2014, s. 384). Bu, aynı zamanda 12 Eylül sonrası dönemde toplumsal dönüşümü de kavradığının bir göstergesiydi.

Galibiyetinin kesinleşmesinin ardından Demirel bu defa hükümeti kurma görevini almak için Çankaya'daydı. Çoğunluk kendisinden sağdaki partilerle bir koalisyon kurmasını beklerken, o bu konuda çekimser kalarak şaşkınlığa sebep oluyordu. Zira yeni bir Milliyetçi Cephe arayışında olduğu izlenimi vermek istemiyordu. Aslında merkez sağda bir birlik sağlamak için ANAP'ın kapısını çalabilirdi fakat kampanya döneminde iki partinin birbirlerine karşı sert sözleri bunu imkânsız hale getirmişti. Önceki dönemlerin aksine, Demirel bu defa sosyal demokratların, SHP'nin kapısını çalmayı tercih ediyordu. Bu türde bir koalisyon özel-

likle 70'li yıllar boyunca çok arzu edilmiş fakat ülkedeki ve meclisteki kutuplaşma dolayısıyla gerçekleşememişti. Demirel'in yeni dönemdeki tavrında hem pragmatizm hem de siyasetteki tecrübesi önemli rol oynamıştı. Yeni hükümette başbakanlık koltuğuna kendisi otururken, başbakan yardımcılığı görevi Erdal İnönü'deydi. Kabine üyeleri de ağırlıklı olarak siyasette yeni yüzlerden oluşuyordu. Tansu Çiller gibi modern görünümlü isimlerin yanı sıra Cavit Çağlar ve Mehmet Ali Yılmaz gibi işadamları da hükümette kendilerine yer buluyorlardı. Fakat bu tercihler AP-DYP çizgisini yansıtmadıkları gerekçesiyle Hüsamettin Cindoruk tarafından eleştiriliyordu (*Milliyet*, 27 Kasım 1991). Demirel ise parti içerisinden gelen tepkiye rağmen kararından vazgeçmiyordu.

Toplam oyların % 48'ini temsil eden yeni hükümet ülkeye istikrar getirebilme ve birçok soruna çözüm bulma kapasitesine sahipti (Ahmad, 1993, s. 208). Üstelik Demirel ve Özal'ın karşılıklı adımları sayesinde Çankaya ile gerginlik de azalmıştı. Zira her iki lider de birbirleriyle didişmenin kendilerine bir faydası olmayacağının farkındaydılar. Ülkedeki olumlu hava ve hükümetin programındaki insan hakları ve demokrasi vurguları Batı ve özellikle Avrupa Parlamentosu nezdinde de takdir görüyordu (*Milliyet*, 30 Kasım 1991). Kemali Saybaşılı'ya göre, bu koalisyon ile Türkiye tarihinde ilk defa çağı yakalamayı başarıyordu ve bu çağın adı da demokrasiydi (Saybaşılı, 1995, s. 49). Gerçekten de Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle demokrasi 1990'ların en çok kullanılan kavramlarından birine dönüşmüştü. Bu açıdan bakınca da Demirel'in tercihleri daha anlaşılır hale geliyordu. Tam anlamıyla bir Soğuk Savaş figürü olmasına rağmen yeni döneme uyum sağlamakla kalmamış, bu dönemin en önemli aktörlerinden bir olmuştu.

Hükümetin en önemli vaatlerinden biri de Kürt meselesi-

ne çözüm bulmaktı. Bu amaçla Demirel ve İnönü seçimden çok kısa süre sonra, 7 Aralık'ta, Diyarbakır'ı ziyaret ediyorlardı. O gün düzenlenen miting, oluşan olumlu havanın da etkisiyle tarihi bir âna dönüşüyordu. İnönü Türkiye'de yeni bir dönemin başladığını söylerken, kürsüye gelen Demirel de aynı paralelde konuşuyordu: "Biz size sahip çıkacağız. Siz de bize sahip olun. Devletinizi kucaklayın, devlet sizi kucaklamaya hazır. Kan dökerek bir yere varılmaz. Biz emrinizdeyiz. Gelin kem gözlere bir avuç toprak atalım" (*Cumhuriyet*, 8 Aralık 1991).

Benzer tavır mecliste de devam ediyordu: "Gayet açıklıkla söylüyoruz; bu memleketin bütün vatandaşları, doğulusu, batılısı, güneylisi, kuzeylisi, hepsi birinci sınıf vatandaş olmanın keyfini sürecek" (*TBMM Tutanak Dergisi*, 26 Aralık 1991, s. 381). Aslında olumlu havayı başlatan Körfez Krizi döneminde Turgut Özal'ın hamleleriydi. Kuzey Irak'taki güvenlik sorunları ve PKK liderliğindeki isyan bölgede daha aktif bir dış politika izleyen Özal'ı Kürtlere yönelik daha yatıştırıcı adımlar atmaya yöneltmişti. Kendisinin kısmen Kürt kökenli olduğunu söylemesi de bu kapsamda değerlendirilebilir (Somer, 2004, s. 248). Benzer bir politika sürdüren Demirel de Diyarbakır gezisinde verdiği bir mülakatta Kürt realitesini tanıdıklarını söylüyor ve devam ediyordu: "Biz, siz diye bir şey yok, hepimiz varız. Hepimiz varsak, buradaki insan yani Kürtçe konuşan, 'Kürt asıllıyım' diyen insana da 'Kürt kimliği' diyoruz. Artık buna karşı çıkmak da mümkün değildir" (*Cumhuriyet*, 9 Aralık 1991). Demirel'in sözleri devletin ülkenin kronik bir problemine yaklaşımında ciddi bir değişime işaret etse de zaman ilerledikçe olumlu hava ortadan kayboluyor, Aralık ayındaki adımlar iki taraf için de kaçırılmış bir fırsata dönüşüyordu. Henri Barkey ve Graham Fuller'a göre ilk baştaki siyasi açılımın başarısız olma nedenlerinden biri, Demirel'in geçmişinden beri Kürt meselesini

etnik bir problem olarak görmeyen geleneksel bir siyasetçi olmasıydı. Bu çerçevede seçim kampanyasındaki demokratikleşme söylemi kendisinin de aralarında yer aldığı liderleri yasaklayan 12 Eylül rejiminin eleştirisinden öteye gitmiyordu. Diğer bir deyişle, Demirel bölgeye yaptığı ziyaretle Kürt halkının umutlarını artırıyor fakat gerekli reformları yapmaya yanaşmıyordu (Barkey ve Fuller, 1997, s. 69). Tüm bunlar göz önüne alındığında, Demirel'in bölgedeki vatandaşların sesi olma yönündeki yaklaşımının sosyal demokratlarla koalisyon yapmasının sonucu atılmış pragmatik bir adım olduğu söylenebilir. Zira SHP 1991 seçimlerinde Kürt siyasetçilere kapısını açarak meclise girmelerini sağlayan partiydi. Zaman ilerledikçe bölgedeki durumun daha da kötüleşmesiyle, sorun hükümet için çok daha ciddi bir hal alacaktı.

Üstelik Demirel'in çözmesi gereken başka sorunlar da vardı. Gazeteci Uğur Mumcu'nun bir suikast sonucu öldürülmesi, Hizbullah gibi İslâmi terör örgütlerinin büyük şehirlerde artan faaliyetleri hükümeti hem seçmen hem de ordu nezdinde zor durumda bırakıyordu. Enflasyon ise hâlâ yüksek seviyelerdeydi. Seçimden sonra oluşan olumlu hava kısa sürede dağılmıştı. Bunlara ilaveten, Demirel'in siyasi konulara müdahale etmekten çekinmeyen Turgut Özal ile de başa çıkması gerekiyordu. Hatta bunun için meclisten Çankaya'yı devre dışı bırakacak bir yasa geçirilmişti. İktidarı paylaşmayacağını söyleyen Demirel bu hamleyi devletin işlemesini sağlamak için yaptığını iddia ediyordu (*Milliyet*, 27 Şubat 1993).

İki lider arasındaki çekişme 17 Nisan 1993'te Turgut Özal'ın bir kalp krizi sonucu ölümüyle son buluyordu. Gözler Çankaya için en güçlü aday konumundaki Demirel'e çevrilmişti. Zaten Özal hayattayken bile Hüsamettin Cindoruk gibi isimler Çankaya'nın Demirel'in hakkı olduğunu dile getiriyordu (*Milliyet*, 15 Kasım 1992). Üstelik merhum cum-

hurbaşkanının eşi Semra Özal da benzer görüşteydi (*Milliyet*, 20 Nisan 1993). Bu vesileyle, Özal'ın vefatından iki gün sonra, Demirel cumhurbaşkanlığı için adaylığını açıklıyordu. Fakat seçilebilmesi için koalisyon ortağı SHP'yi ikna etmesi gerekiyordu. Erdal İnönü ilk başta tereddütlü davransa da birkaç görüşmenin ardından Demirel'i desteklemeye karar vermişti. 16 Mayıs 1993'teki oylama ile Süleyman Demirel Türkiye Cumhuriyeti'nin dokuzuncu cumhurbaşkanı oluyordu.

1980'li yılların Süleyman Demirel'i daha tecrübeli, daha ılımlı, geçmişteki hatalarından ders almış bir figür olarak öne çıkar. Karakterinde değişmeyen en temel özellik ise yine pragmatizmdir. Yasaklı olduğu altı yıl süresince bir şekilde ayakta durmasının nedeni de budur. Rakibi Bülent Ecevit'in aksine, siyasi faaliyetlerini üstü kapalı bir biçimde, perde arkasından yürütmeyi tercih eder. Diğer yandan, 12 Mart'taki tavrının aksine ve muhtemelen sonrasında elde ettiği tecrübenin de etkisiyle bu defa askerî yönetimle işbirliği yapmaya yanaşmaz. Aksine, bir askerî müdahale mağduru olmanın avantajlarından faydalanarak, demokratik değerlere dayanan bir siyaset inşa eder. 1987'de siyasi haklarını geri alarak DYP'nin başına geçer. Partisinin 1991 seçimlerinde birinci parti olmasının ardından, muhtemelen yine geçmişten aldığı bir başka dersin etkisiyle, koalisyonu sosyal demokratlarla kurmayı tercih eder. Tüm bu mücadelenin ardından, Turgut Özal'ın ani ölümüyle cumhurbaşkanı olma fırsatı âdeta ayağına geldiğinde, bunu değerlendirmekte tereddüt etmez ve geniş bir mutabakatla Çankaya'ya çıkmayı başarır. Bir dönem kendisini sert bir şekilde eleştiren Bedri Koraman'ın, cumhurbaşkanı seçilmesinin ardından çizdiği karikatüre düştüğü dipnot Demirel'i anlamak açısından dikkat çekicidir:

Kısa ömrüm içerisinde bir politika dehasının nerelerden nerelere geldiğini ibretle gördüm, izledim... En çok aleyhinde çizdiğim bu politikacının 12 Eylül'den sonra verdiği özgürlük ve demokrasi savaşını da alkışladım!.. Onun için, bayrağı direğe diktiği bu son durakta mutlu olmasını ve daha çok da hasretini çektiğimiz gerçek bir cumhurbaşkanı olmasını dilerim (*Milliyet*, 17 Mayıs 1993).

ALTINCI BÖLÜM

Çankaya
(1993-2000)

Uzun yıllar süren siyasi mücadelenin ardından, Süleyman Demirel 1993 yılında siyasetin en üst makamı olarak gördüğü Çankaya'ya çıkmayı başarmıştı. Yeni konumu, kendisininki de dahil olmak üzere tüm siyasi partilere eşit mesafede durmasını gerektiriyordu. Diğer bir deyişle, koşullar değişmişti fakat bunlara uymak, uyum sağlamak da Demirel için sorun arz etmiyordu. Bu vesileyle, Çankaya'daki yılları boyunca anayasanın gerekliliklerini sıklıkla vurgulayan ve buna uygun hareket eden bir devlet figürüne dönüşecekti. Selefi Turgut Özal'ın aksine, cumhurbaşkanlığı için çizilen şablona tam olarak oturmayı tercih etmekle kalmayacak, kendisini bununla özdeşleştirecekti. Bunun neticesinde, adım adım, âdeta devletin sesine dönüşmesiyse kaçınılmazdı.

Demirel cumhurbaşkanı seçilmeden önce, Çankaya'ya çıkması halinde arkasına bakmayacağını söylemişti (*Milliyet*, 25 Nisan 1993). Bu, lideri olduğu siyasi partiyle bütün bağlarını keserek tarafsız bir tavır takınacağı anlamına geliyordu. Cumhurbaşkanı seçilmesi vesilesiyle yaptığı konuş-

mada da anayasada çizilen çerçevenin içinde kalacağını ve tarafsızlık ilkesine uyacağını vurguluyor ve ekliyordu:

> Tarafsızlığı, niteliğinde siyaset olan ülke ve dünya sorunları dışında kalmak ve hiçbir şeye karışmamak şeklinde yorumlamak da yanlıştır. Cumhurbaşkanı, anayasanın kendisine verdiği görevleri yaparken, sağduyunun ve kamu vicdanının denetimi altında bu görevleri gerçekleştirecektir. Doğruya, haklıya arka çıkmak, ülke menfaatlerini korumanın şartıdır (Ergen, 2009, s. XLII-XLIII).

Demirel'in birçok kez vurguladığı bir diğer konu ise devletin iyi işlemesiydi. Bunun da kurumların görevlerini hakkıyla yapması ve uyumlu olmalarıyla mümkün olduğunu öne sürüyordu: "Bütün kurumlar uyum içerisinde çalışırsa, her kurum anayasa ve kanunlardaki yerini muhafaza ederse, yetkilerini kullanırsa, sorumluluklarına sahip çıkarsa, devlet işler. Demokratik istikrar sağlanır. Demokratik otorite tesis edilir" (s. 2-3).

Buradan yola çıkarak devletin iyi işlemesinin Demirel'in siyaset anlayışının temeli olduğu iddia edilebilir (Çağlıyan İçener, 2010, s. 147). Çankaya yılları için ziyadesiyle geçerli olan bu yaklaşımı siyasi kariyerinin tamamı için genellemek ise yanıltıcı olur. Devlet mekanizmasının tüm çarklarını en iyi bilen isimlerden biri olan Demirel'in cumhurbaşkanlığı makamının gerekliliklerini karşılamak için bu tavrı benimsemiş olmasıysa kuvvetle muhtemeldir.

Süleyman Demirel'in siyasette ustalaştığı bir diğer konu da perde arkasından gelişmeleri yönlendirmekti. Yasaklı olduğu yıllarda bu şekilde ayakta kalmıştı. Çankaya'ya çıkmasının ardından da eski partisi DYP'yi kontrol etmek istiyordu. Zira yaklaşan kongrede seçilecek adayın ülkenin bir sonraki başbakanı olacağının farkındaydı. Durum aslında birçok yönüyle 1964'te AP içerisinde yaşananları andırıyordu.

Demirel'in cumhurbaşkanı oluşunun ardından DYP'de bir liderlik mücadelesi başlamıştı. Öne çıkan iki isim Tansu Çiller ve İsmet Sezgin'di. Boğaziçi Üniversitesi'nde iktisat profesörü olan Çiller aynı zamanda bir önceki hükümette bakanlık görevini yürütüyordu. 1991 sonrası partiye katılan yeni yüzlerden biriydi. Tecrübeli bir siyasetçi olan Sezgin ise Demirel'e olan yakınlığıyla öne çıkıyordu. Demirel kongre sürecine müdahil olmayacağını açıklamıştı fakat gizlice Sezgin'i işaret ettiği de biliniyordu (*Milliyet*, 11 Haziran 1993). O dönem DYP içerisindeki önemli isimlerden biri olan Tekin Enerem'e göre bu desteğin iki nedeni vardı. Birincisi İsmet Sezgin'in partinin geleneksel tabanı için daha kabul edilebilir bir isim olmasıydı. İkincisi ve daha da önemlisi Demirel'in Sezgin'in başbakan olması halinde, hükümet ile Çankaya arasındaki ilişkilerin daha kolay yürütülebileceğine dair inancıydı (Enerem, 2017). Fakat kongre günü geldiğinde kazanan Tansu Çiller oluyordu. Bu zafer ilk başta sürpriz olarak değerlendirilse de, Demirel'in 1964'te Sadettin Bilgiç'i mağlup edişiyle büyük paralellikler taşıyordu. O dönemin Demirel'inin teknokrat imajına benzer biçimde, Çiller ülkenin iktisadi sorunlarına çözüm bulabilecek modern ve eğitimli kadın kimliğiyle öne çıkıyordu. Üstelik bu özellikleri ona medyanın ve iş dünyasının desteğini de kazandırmıştı. Tıpkı yirmi dokuz yıl öncesindeki gibi, Çiller'in seçilmesinin ardından ülkede olumlu bir hava oluşuyor, yeni liderden beklentiler yükseliyordu.

Diğer yandan, 1990'ların Türkiye'sinin sorunları otuz yıl öncesinden çok daha farklı ve karmaşıktı. Öncelikle Çiller'in koalisyonun devamı için SHP'yi ikna etmesi gerekiyordu. Daha sonra kötüleşen ekonomi ve günden güne şiddetini artıran terör olaylarına odaklanmalıydı. Belki de hepsinden önemlisi partinin kontrolünü eline alması lazımdı. Bu vesileyle, kabinesinde bir önceki hükümetten sadece üç kişi-

ye yer veriyordu. Dışarıda bıraktığı Cavit Çağlar, Yaşar Topçu, Ekrem Ceyhun ve İsmet Sezgin gibi isimlerin ortak noktalarıysa Demirel'e olan yakınlıklarıydı (*Milliyet*, 26 Haziran 1993). Bu, bir yandan hükümetin Çankaya'nın kontrolünde olmayacağı yönünde bir mesaj verirken, bir yandan da parti içerisinde ciddi bir huzursuzluğa sebep oluyordu.

Tansu Çiller ülkenin sorunlarını çözmek hususunda heyecanlı ve kararlı olsa da henüz güvenoyu dahi almadan ortaya çıkan gelişmeler karşısında zor durumda kalıyordu. 2 Haziran 1993'te Alevi cemaati tarafından düzenlenen Pir Sultan Abdal Festivali'ne katılmak için Sivas'a gelen Aziz Nesin'in kaldığı Madımak Oteli linççi bir güruh tarafından kuşatılıyordu. Gerginliğin artmasıyla çıkan yangında festival için şehre gelmiş otuz altı misafir yanarak ve boğularak hayatını kaybediyordu. Sivas'ta yaşananlar aslında önceki dönemlerdeki Alevilere yönelik şiddetin bir benzeriydi. Fakat bu katliam, bu defa şehirli laik seçkinler ve ordu nezdinde ciddi bir huzursuzluğa sebep oluyordu. Zira harekette o dönem gerici olarak nitelenen unsurlar ön plandaydı. Süleyman Demirel'in artan endişe karşısındaki duruşu mesafeliydi. İngiliz *Channel Four*'a verdiği bir mülakatta olaya ilişkin bir soruyu şöyle yanıtlıyordu:

> Aslında bu bağımsız bir olaydır. Bu olay şartlar göz önünden bulundurularak gözden geçirilmelidir. Bunu genelleştirmek çok yanlış olur. Eğer bunun içinde devlet varsa sonuna kadar takip edilmelidir. Ortada 16 bin tane insan var, tümünü birden suçlayamazsınız, bu olmaz. Yani demek istiyorum ki, o insanların arasında liderlik konumunda olan bazı insanlar vardır. Lider ve başı çeken durumunda olan kişiler, asıl onlar kesinlikle sorgulanmalıdır (Ergen, 2009, s. 17).

Buradan yola çıkarak Demirel'in yaşananları toplumsal tabanı olan bir hareketten ziyade münferit bir olay olarak gör-

düğünü söylemek mümkündür. Sivas'taki katliamdan günler sonra hükümet güvenoyu almayı başarıyor fakat bu defa da PKK'nın köylere düzenlediği saldırılar Çiller'i bir kez daha zor durumda bırakıyordu. Tam da bu noktada, Süleyman Demirel cumhurbaşkanı sıfatıyla bir kez daha devredeydi:

> Halkın devlete güvenmesi lazım. Memlekette demokrasinin kuralları işliyor. Paniğe gerek yok. Hükümet güvenoyu alalı daha 48 saat olmuş, biraz insaf edin. Hükümete biraz daha şans tanıyın. Bu meclisten başka hükümet bulmak mümkün değil. Bütün gelişmeleri yakından izliyorum. Benim tavsiyelerim olur. Ama tavsiyelerimi aşan yetkilerim vardır. MGK'nın başkanıyım. İstediğim zaman hükümeti toplar ona başkanlık ederim. Bu zor günlerde yetkilerimi kullanırım (*Milliyet*, 8 Temmuz 1993).

Konuşmadaki tonlama Demirel'in ülke meselelerini ele alırken, eskisinden farklı olarak bir tür devlet söylemini benimseyeceğine dair önemli işaretler taşıyordu. Üstelik bu yeni yaklaşım anayasada cumhurbaşkanının yetkilerine dair çizilen çerçeve ile de birebir uyumluydu.

Hükümet ile Çankaya arasındaki ilişkiler ise her zaman yolunda gitmiyordu. Kısa sürede ortaya çıkan fikir ayrılığının sebebi iki liderin Kürt meselesine ilişkin neredeyse zıt yaklaşımlarıydı. Sorunu sivil bir model ile çözme niyetindeki Çiller bu hususta kendi partisi içerisindeki muhalefetin, ordunun ve Demirel'in tepkisiyle karşı karşıya kalıyordu. Başbakanın önerileri arasında sivil bir MGK, Kürtçe yayın ve eğitim gibi o dönem için ziyadesiyle radikal olarak nitelendirilebilecek adımlar vardı. Demirel dönemin ruhuna uygun hareket etmeyi seçiyor, terörün Ankara'da çözülemeyeceğini ve bu yönde adımların askerin şevkini kıracağını iddia ediyordu (*Milliyet*, 17 Temmuz 1993). 1991 yılının Aralık ayındaki açılımı düşünüldüğünde, bu tavır, konuya yakla-

şımında önemli bir değişime işaret ediyordu. Diğer yandan, Çiller Türkiye'nin bir anlamda bölgeye özerklik verilmesini işaret eden Bask modelini benimsemesi gerekliğini öne sürerek tartışmayı bir adım ileri götürüyordu. Başbakanın İspanya ziyaretinin ardından şekillenen öneri üç temele dayanıyordu. Öncelikle sınırlar güvence altına alınacak, ardından meclis teröre taviz verilmemesi konusunda uzlaşacak ve nihayet yerel yönetimler yeniden yapılandırılacaktı. Aslında Çiller'in yeni yaklaşımının soruna çözüm getirme şansı olabilirdi fakat geleneksel olarak devlet söylemini benimsemiş birçok aktörden gelen tepkiler açılımı çıkmaza sürüklüyordu. Bunların en başında da Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel vardı. Çiller'e çözümü İspanya'da aramamasını söylüyor, Bask modeli yaklaşımının zaman kaybı ve mücadeleyi soğutma dışında bir anlam taşımayacağını iddia ediyordu. Demirel'e göre yegâne çözüm dağdaki adamın elinden silahını almaktı (*Milliyet*, 11 Ekim 1993). Oysaki iki yıl önceki konuşmasında ve sonrasında verdiği mülakatlarda silahlı mücadele vurgusuna yer vermemişti. 1993 yılı itibarıyla cumhurbaşkanlığı koltuğunda oturduğu için artık koalisyon ortağı SHP'yi memnun etme gibi bir derdi yoktu. Üstelik yeni konumunda ordu ve bürokrasi ile yakın temasta olmanın bedelini sandıkta ödemek zorunda da değildi. Bu vesileyle, Çankaya'daki yerini sağlamlaştırmak için dönemin laik seçkinleriyle yan yana durmaktan çekinmiyordu.

Bu dönemde öne çıkardığı kavram ise anayasal vatandaşlıktı. 1993 yılında bir basın toplantısında bundan şöyle bahsediyordu:

> Türkiye'de herkes birinci sınıf vatandaştır. İnsanlarımız arasında şu ya da bu nedenle herhangi bir imtiyaza sahip kişi ve gruplar yoktur. Eşitlik sadece kanun önünde eşit olma anlamında değil, aynı zamanda hak ve özgürlüklere sa-

hip olma bakımından da 70 yıllık Cumhuriyet'in temel erdemi olmuştur (Demirel, 2000b, s. 46).

Metin Heper'e göre Demirel'in anayasal vatandaşlığı, etnik ve kültürel farklılıkların tanınması ve bunların olağan kabul edilmesi hususunda bir siyasi yaklaşımdı. Demirel çeşitli topluluklar arasındaki farklılıkları tanırken, ikincil kimliklerini vurgulamak yerine, bunlara mensup olanları temel hak ve özgürlüklere sahip bireyler ve gruplar olarak değerlendirmeyi tercih ediyordu (Heper, 2007, s. 127-128). Zira anayasaya göre, etnik ve dinî kimliklerden bağımsız olarak, herkes eşitti. Bu yaklaşım 1991'deki açılımı ile paralellikler içerse de, asıl çelişki sorunun çözümünde kullanılmasını önerdiği ve desteklediği yöntemlerdeydi. Zira çözüm hususunda Demirel ziyadesiyle katı bir yaklaşıma sahip ulusalcı-muhafazakâr olarak tanımlanabilecek kesimle aynı görüşleri paylaşıyordu. Üstelik aradığı desteği bulamayan Çiller de zamanla bu söylemi benimsemek zorunda kalacaktı.

Tansu Çiller'in çözmesi gereken yeni bir sorun da seçilmesinden aylar sonra, Erdal İnönü'nün SHP Genel Başkanlığı görevinden istifa etme kararıyla karşısına çıkıyordu. Parti içerisindeki liderlik mücadelesi ve koalisyonun geleceğinin belirsizliği hükümet için bir meşruiyet sorununa sebep olmuştu. 11 Eylül 1993'te yapılan kongrede Ankara Belediye Başkanı Murat Karayalçın en yakın rakibi Aydın Güven Gürkan'ı 403'e 559 oyla ilk turda mağlup etti (*Milliyet*, 12 Eylül 1993). Sonuç Çiller'in de rahat bir nefes almasını sağlıyordu, zira Karayalçın koalisyonun devam etmesine karşı değildi. Seçilmesinin ardından yeni şartlar öne süreceğini söylese de bunlar ağırlıklı olarak koalisyon protokolünde yerel yönetimlere yer verilmesi gibi Çiller'in ve DYP'nin kolaylıkla taviz verebileceği konularla ilgiliydi. Diğer bir deyişle, hükümet için belirsizlik ve meşruiyet sorunu gibi risk-

ler bir süreliğine ortadan kalkmıştı (*Milliyet*, 13 Eylül 1993). DYP içerisindeki Süleyman Demirel'e yakın olan grup ise ciddi bir tehdit unsuru olmaya devam ediyordu. 1993'ün Kasım ayındaki parti kongresinden başarıyla çıkan Çiller, bu sorunun da üstesinden geldiğini düşünerek, asıl genel başkanlığının şimdi başladığını öne sürüyordu (*Milliyet*, 22 Kasım 1993). Fakat bu sadece kişisel görüşünden ibaretti. Zira parti içi muhalefet hâlâ yerinde duruyor ve doğru zamanı bekliyordu. Tabii kongre sürecine en azından açıkça müdahil olmamayı tercih eden Süleyman Demirel de...

Cumhurbaşkanlığı görevleri ise sadece iç siyasetteki gelişmeleri izlemekle sınırlı değildi. 90'lı yıllar uluslararası düzende ciddi değişimlere sahne oluyordu. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla iki kutuplu sistem sona ermiş, evvelden Sovyetler'in etki alanında olan birçok yeni devlet ortaya çıkmıştı. Soğuk Savaş döneminin tamamına tanıklık etmiş Süleyman Demirel ise değişen uluslararası koşulları en iyi anlayanlardan biriydi. Yeni devletlerin Türkiye'ye ekonomi ve enerji gibi alanlarda işbirliği fırsatları sunacağının farkındaydı ve konuşmalarında sıklıkla yer verdiği Avrasya vurgusunun nedeni de bu varsayımdı. Demirel'e göre yeni Türk devletleri ile Türkiye arasındaki ilişki tarih, din, dil, soy ve kültür ortaklığına dayanıyordu. Dolayısıyla bu gerçeği işaret etmek için kullanılmış olan "Türk Dünyası" ifadesinin zihinsel bir kurgu veya yakıştırma değil, bir olgu olduğunu iddia ediyordu (Demirel, 2000b, s. 65). Demirel'in buradaki Türklük vurgusunu etnik bir milliyetçilik arayışı ve anlayışından ziyade ülke için iktisadi kazanımlar dahilinde bir araç olarak kullandığını öne sürmek de yanlış olmaz. Diğer yandan, Avrasya söylemini bu kadar hızlı benimsemesi, siyasi dilini uzun yıllar boyunca Soğuk Savaş konjonktürüne göre şekillendirmiş Demirel'in yeni koşullara çabuk uyum sağlamakla kalmayıp, değişime kucak açmaktan çekinmediğinin de göstergesiydi.

Süleyman Demirel ve hükümet yurtdışında yeni açılımlar arayışındayken, ülke ekonomisi giderek kötüleşiyordu. 1994'ün Ocak ayında dolar kurundaki hızlı yükselişe Merkez Bankası hemen faizleri artırarak müdahale etse de durum kısa sürede kontrolden çıkmış ve ülke tarihinin en ciddi ekonomik krizlerinden biriyle karşı karşıya kalınmıştı. Krizin ilk günlerinde bir demeç veren Demirel, 24 Ocak Kararları'nın miadının dolduğunu ve yeni tedbirler gerektiğini söylüyordu. Önerileri arasında kamu iktisadi teşekküllerinin özelleştirilmesi, faizlerin piyasa tarafından belirlenmesi, vergi ve ihracatı teşvik sistemlerinin yeniden düzenlenmesi gibi adımlar yer alıyordu (*Milliyet*, 24 Ocak 1994). Âdeta acı bir reçete niteliğinde tavsiyeler vermek partiler üstü ve hatta siyaset üstü bir konumdaki Demirel için önemli bir risk teşkil etmiyordu. Fakat bu kararları almanın hükümet için siyasi bedeli kaçınılmazdı. Bunun farkında olan Çiller ve Karayalçın'ın sorunu geçici tedbirlerle çözmeye çalışmaları iktisadi durumun daha da kötüleşmesine sebep oluyordu. Nihayet 5 Nisan'da yeni iktisadi kararları açıklayan Çiller ülkenin iktisadi kurtuluş savaşı verdiğini iddia ediyordu (*Milliyet*, 6 Nisan 1994). Tedbirler beraberinde yeni vergi ve zamlar getirirken, halkın tepkisiyle karşılaşıyordu. Özellikle SHP seçmenindeki hayal kırıklığı dikkat çekiciydi. Korkut Boratav'a göre, bu aynı zamanda orta-sol partilerin neoliberal politikalara karşı sol seçenekler oluşturma çabalarının da sonuydu (Boratav, 2013, s. 175).

Düşük gelirli kentli kitlelere aradıkları alternatifi sunan siyasi parti ise Necmettin Erbakan'ın RP'siydi. 1994 Mart'ındaki yerel seçimlerde RP İstanbul ve Ankara'da kazanmayı başarırken, ülke genelinde elde ettiği % 19,1 oyla sırasıyla % 21,4 ve % 21 oy alan DYP ve ANAP'ın ardından üçüncü parti konumuna geliyordu (TODAİE, 2017). Bu yükselişte ilgi çekici olan, İslâmcıların yeni vaatler sunmayıp, iktisadi eşit-

sizliklere karşı 70'lerden beri süregelen sosyal adalet vurgularına devam etmeleriydi. Aslında hareketin köklerini çok daha eskiye, 19. yüzyılda yönetici elit tarafından başlatılan Batı tipi modernleşme hareketine karşı İslâmcıların tepkisine dayandırmak mümkündü. Bu çerçevede, MNP'nin 70'lerde kuruluşu ile İslâmcılık siyasi sisteme eklemlenmekle kalmıyor, zamanla parlamenter sistem aracılığıyla meşruiyet de kazanıyordu (Göle, 1997, s. 47). Parti, seküler sistemde değişim arayışında olanların yanı sıra bürokratik devlet yapısında reform isteyenleri temsil eden bir platform konumundaydı (Yavuz, 1997, s. 63). İslâmcıları siyasi sistemde yer almaları hususunda harekete geçiren RP bu grupların siyaseten toplumsallaşmalarında önemli bir rol oynamakla kalmıyor, siyasal katılımı da daha rahat hale getiriyordu (s. 66). Merkez sağ ve sol partilerin Anadolu'dan büyük kentlere göçün sonucunda oluşan düşük gelirli kentli kitlelerin taleplerine cevap veremeyişleri, âdeta denenmemiş bir seçenek olan RP'nin yükselişiyle sonuçlanmıştı.

Süleyman Demirel'in RP'ye karşı tavrı ise ihtiyatlı ve mesafeliydi. Kendisi de muhafazakâr bir Anadolu ailesinin mensubu olmasına rağmen özellikle 90'lar boyunca modern ve laik kesim ile yan yana durmayı tercih etmişti. Zira o dönem Çankaya'daki konumu bunu gerektiriyordu. Bu çerçevede henüz yerel seçimler öncesinde çeşitli vesilelerle uyarılar yapmaktan da çekinmiyordu. Çoğunluğu RP'lilerden oluşan bir grup milletvekilinin Mustafa Kemal Atatürk'e suikast sanıklarının itibarlarının iade edilmesi talebine bir basın toplantısı düzenleyerek cevap veriyordu. Üslubu da ziyadesiyle sertti:

> İdrak ve izandan yoksun birtakım insanların Türk milleti için çok değerli Büyük Atatürk'ün aziz hatırasına, ülkenin ve milletin bölünmez bütünlüğüne, din ve vicdan hürriye-

tinin garantisi olan laisizme saldırıları tahriptir. Bunların tümüne karşı çıkıyorum. İzan ve idrak yoksunu bazı kendini bilmezler, kanunlar ve kamu vicdanı tarafından tayin edilmiş sınırları aştıklarında, bunların sonuçlarına da katlanacaklarını bilmelidirler (*Milliyet*, 26 Şubat 1994).

Oluşan havadan faydalanmak isteyenlerden biri de "Ata'ya Saygı" mitingleri düzenleyen Tansu Çiller'di. Demirel ise mitingin siyasi tartışmaya konu olmasıyla mahiyetinin değiştiğini ve kendisinin anayasal durumu gereği katılımının uygun olmayacağını söylüyordu (*Milliyet*, 1 Mart 1994). Bu tavırla partiler üstü duruşunu da bir kez daha vurgulamış oluyordu. Diğer bir deyişle, konumu gereği oy kaygısının olmaması sayesinde popülist siyasi söylemle arasına mesafe koymayı başarıyordu. Bu esnada gelişmeleri izliyor, doğru olduğunu düşündüğü zamanda âdeta devletin sesi kimliğiyle müdahale etmekten çekinmiyordu. Bir *New York Times* muhabirinin köktendinci bir partinin yükselişinden endişe duyup duymadığına dair sorusuna olumsuz cevap verirken, sözleri aynı tonu yansıtır nitelikteydi:

> Eğer bu parti, Türkiye'ye zarar verecek olursa, ülkede savcı, Anayasa Mahkemesi ve Yüksek Mahkemeler bulunmaktadır. Ancak bu organlar söz konusu partiyi kapatacak olursa, Batı'daki dostlarımız, "Türkiye insan haklarını ihlal ediyor, insan haklarını yerle bir ediyor, hürriyeti ortadan kaldırıyor" gibi şikâyetlere başlayacaklardır. Türkiye konusunda bir endişeniz olmasın. Bütün kurumlar işlevlerini yerine getirmektedir (Demirel, 2000a, s. 95).

1994'te ülkenin yegâne gündemi İslâmcıların yükselişi değildi. Derinleşen ekonomik kriz ve terör olaylarının daha sık ve kanlı hale gelmesi zaten kırılgan olan hükümeti epey zor bir durumda bırakmıştı. Üstelik yerel seçimler koalisyon or-

taklarından SHP'nin oylarında ciddi bir düşüşe işaret ediyordu. Bütün eleştirilere rağmen, Çiller'in DYP'si en çok oy alan parti olmayı başarmıştı ve milletvekilleri bir sonraki seçimlerde SHP'nin oylarının 1991'deki kadar yüksek olmayacağının farkındaydı. Diğer bir deyişle, SHP'nin koalisyondaki ağırlığı kaçınılmaz olarak azalmıştı. Fakat hükümeti sarsan kriz Çiller'in servetinin araştırılmasına ilişkin önergeye bir grup SHP'linin destek vermesiyle ortaya çıkıyordu (*Milliyet*, 15 Temmuz 1994). Meclis'teki oylamada önerge reddedilse de bazı SHP'lilerin kullandıkları evet oyları koalisyonun günlerinin sayılı olduğunun işaretiydi. 1994'ün geri kalanında ortaya çıkan krizler hükümeti daha da zayıflatırken, Ekim ayında yayımlanan bir araştırmaya göre katılımcıların % 52'si koalisyonun hemen sona erdirilmesini istiyordu (*Milliyet*, 9 Ekim 1994).

Hükümetin günden güne gücünü kaybetmesi kaçınılmaz olarak erken seçim tartışmalarını da gündeme getirmişti. Tam da bu noktada, Süleyman Demirel fırsatı kaçırmayarak konuya müdahil oluyordu. Anayasa'nın 104. maddesine göre seçimleri yenileme yetkisinin olduğunu fakat bu yetkinin bir başka madde ile sınırlandığını söyleyerek rejimin daha iyi işlemesi için bu sınırlamanın kaldırılması gerektiğini öne sürüyordu (Demirel, 2000b, s. 93-94). Demirel'in önerisini tartışmalı hale getiren, söz konusu değişikliğin gerçekleşmesi halinde cumhurbaşkanının yetkilerinin ciddi anlamda genişleyerek bir sistem değişikliğinin önünü açacak olmasıydı. Buna yönelik bir soruyu da yetkiyi kendisi için talep etmediğini söyleyerek şöyle cevaplıyordu: "Cumhurbaşkanına verilmesi derken, bana verilmesi anlamında değildi, onu da söyledim. Cumhurbaşkanı kim olursa olsun, nasıl seçilirse seçilsin, yani ister halk tarafından seçilsin, isterse meclis tarafından seçilsin, onda yarar görüyorum" (s. 109).

Aslında buradaki amacı dolaylı yoldan yeni bir sistemi tartışmaya açmaktı. Yine de tedbirli davranarak başka bir gazetecinin yarı-başkanlık veya başkanlık sistemini savunanlarla aynı görüşte olup olmadığına dair sorusuna devletin iyi işlemesini istediğini söyleyerek üstü kapalı bir cevap vermeyi tercih ediyordu (s. 110-111). Demirel her ne kadar açık bir talepte bulunmasa da konuyu tartışmaya açtığı zamanın hükümetin en zayıf olduğu döneme denk gelmesinin tesadüf olmaması kuvvetle muhtemeldi.

Çiller ve Demirel arasındaki anlaşmazlıkları daha da derinleştiren bir diğer olay da başbakanın "Ne mutlu Türkiye'nin vatandaşıyım diyene," çıkışıydı (*Milliyet*, 1 Ocak 1995). Çiller'in ülkedeki Kürt nüfusa yolladığı bu mesaj Çankaya'nın sert tepkisiyle karşılaşıyordu. *Financial Times* ile bir mülakatında Demirel açıkça bu yaklaşıma karşı olduğunu söylerken yine Çankaya'daki konumuna uygun bir ton kullanmayı tercih ediyordu:

> Biz Türkiyeli olduğumuzu söyleyecek olursak, yani Türkiye'nin vatandaşıyız diyecek olursak, ulus kavramı havada kalmaz mı? Atatürk "Ne mutlu Türküm diyene" derken, kastettiği şey yanlış anlaşılmamalıdır. Bakın, Atatürk "Ne mutlu Türk ırkından gelene" demiyor, "Ne mutlu Türküm diyene" derken kastedilen Türk ırkı değildir. O bunu söylemiyor. Ortada bir ulus vardır, bu ulus vizyonunu görmezden gelemeyiz. Ulusun adı Türklerdir, Türk ulusudur, ülke Türkiye'dir. Bu ülkeyi kuran, inşa eden insanların da hangi kökenden geldikleri bir şey değiştirmez, biz kesinlikle etnik hareketlere prim vermeyiz (Demirel, 2000a, s. 171).

Kürt meselesi çözümsüz olarak kalmaya devam ederken, Sünni-Alevi gerginliği 12 Mart 1995'te Gazi Mahallesi'nde bir kahvehanenin otomatik silahlarla taranması sonucu gerçekleşen ölümlerle tekrar gündeme geliyordu (*Milliyet*, 13

Mart 1995). Geçmişte yaşanan çatışmalar ve katliamların da etkisiyle, Alevi cemaati muhalefet geleneğinin yanı sıra bir dayanışma kültürüne sahipti. Kendilerini tehdit altında hisseden cemaat mensupları bir siyasi yapı oluşturmak için harekete geçmiş, hatta bu kapsamda bazı silahlı savunma örgütleri de kurmuşlardı (Ayata, 1997, s. 68). Saldırı sonrasında olaylar kontrolden çıkmış, hatta şehirde Alevilerin yaşadıkları diğer mahallere de sıçramıştı. Polisin orantısız güç kullanımı Gazi Mahallesi'nde on dört, Ümraniye'de dört kişinin hayatını kaybetmesiyle sonuçlanmıştı. Durum ordunun müdahalesiyle normale dönse de yaşananlar Alevi cemaatinde bir kez daha ciddi bir mağduriyete sebep olmuştu. Diğer yandan, Gazi Mahallesi'nde yaşananlar Alevi kimliğinin geliştirilmesi ve korunması mücadelesine ivme kazandırmıştı (Aydın ve Taşkın, 2014, s. 400). Söz konusu mağduriyet hissini güçlendiren bir diğer faktör de devletin olaylar karşısında sessizliğe bürünmesiydi. Yalnızca Tansu Çiller olaylardan sonra yaraların sarılacağı yönünde bir mesaj vermişti (*Milliyet*, 17 Mart 1995). Fakat bu büyük ölçüde koalisyon ortağı SHP'yi memnun etmek için atılmış bir adımdı ve asıl sorunu çözmekten uzaktı. Süleyman Demirel ise gelişmeler karşısında sessiz kalmayı tercih ediyordu. Suskunluğunun muhtemel nedeni geçmişte de benzerleriyle karşılaşmış olduğu olayların ciddiyetinin farkında olmasıydı.

Konu Tansu Çiller ve hükümet olduğunda ise Demirel üstü kapalı bir biçimde eleştirilerine devam ediyordu. 1995'in ilk aylarından itibaren bunu eski yol arkadaşı ve bir anlamda meclisteki gayriresmî sözcüsü konumundaki Hüsamettin Cindoruk'un demeçlerini destekleyerek yapıyordu. Örneğin, Cindoruk'un seçim olmazsa halkın sokağa çıkacağına dair çıkışına yorumu "Hüsamettin Bey ne dediğini bilir. Ancak halkın gösteri hakkı çok aziz bir haktır. Bunalan halk bu çok aziz hakkını kullanır," şeklindeydi (*Milliyet*, 26

Ocak 1995). Mesut Yılmaz'ın da benzer demeçlerinin ardından Çiller, Bermuda Şeytan Üçgeni benzetmesi yaparak, Demirel-Cindoruk-Yılmaz üçlüsünün amacının soldaki birleşmeyi kullanarak kaos havası yaratmaya çalıştığını iddia ediyordu (*Milliyet*, 27 Ocak 1995). Diğer yandan, koalisyonun doğası da dört yıl öncesine göre ciddi anlamda değişmişti. Demirel ve İnönü partilerinin liderliklerinden ayrılmışlardı, yerlerine gelenler ise ortaklığı âdeta zoraki sürdürüyor havasındaydılar. Bunlara ilaveten soldaki birleşme dolayısıyla SHP'nin geleceği belirsizdi. 18 Şubat 1995'te iki partinin CHP çatısı altında birleşmesi Çiller'in bir kez daha rahat bir nefes alması anlamına geliyordu. Zira yeni lider Hikmet Çetin koalisyonun devamına olumlu bakıyordu (*Milliyet*, 20 Şubat 1995). Aynı yılın Eylül ayında Deniz Baykal'ın CHP'nin başına geçmesi Çiller'in hesabını bozuyordu. Zira, Baykal'ın koalisyonun devamı için şartları vardı. Hükümetteki SHP dönemini ağır bir dille eleştiriyor, verimli ve etkili bir ortaklık kaydıyla koalisyondan ayrılmayacaklarını vurguluyordu. Üstelik ülkeyi en kısa zamanda erken seçime götüreceklerini söylemekten de çekinmiyordu (*Milliyet*, 11 Eylül 1995).

Koalisyonun sonunu getiren olay kısa süre sonra ortaya çıkan bir anlaşmazlık sonucunda Tansu Çiller'in istifasıydı. Baykal'ın Gazi Mahallesi'nde yaşananların sorumlusu olarak gördüğü İstanbul Emniyet Müdürü Necdet Menzir'in görevden alınması talebine Çiller'in olumsuz cevabı dört yıllık hükümetin de sonu anlamına geliyordu (*Milliyet*, 21-22 Eylül 1995). DYP lideri istifasının ardından temaslarında sonuca ulaşıyor, önerdiği azınlık hükümeti formülü ise Demirel tarafından ilk etapta kabul görmüyordu (*Milliyet*, 3 Ekim 1995). Çiller, Bülent Ecevit ve Alparslan Türkeş'ten destek sözü aldığında, Demirel azınlık hükümetini onaylıyordu. Güven oylaması günü geldiğinde, hükümet, DYP içeri-

sinden on iki milletvekilinin hayır oylarıyla göreve başlayamadan tarihe karışıyordu. Aralarında Hüsamettin Cindoruk gibi önemli isimlerin de yer aldığı grup partiden ihraç ediliyordu (*Milliyet*, 17 Ekim 1995). Dikkat çekici nokta bu kişilerin nerdeyse tamamının Demirel'e olan yakınlıklarıydı. Kendisinin sürece müdahalesine dair bir kanıt yoktu. Fakat Çiller'in başarısızlığı ile yılın başından beri düzenli olarak dile getirdiği erken seçim artık kaçınılmaz hale gelmişti.

Demirel ülkeyi seçime götürecek hükümeti kurma görevini bir kez daha Çiller'e vermeyi tercih ettiğinde cumhurbaşkanının tarafsızlığını sorgulayan Mesut Yılmaz'ın tepkisiyle karşılaşıyordu. Yılmaz, cumhurbaşkanının içerisinde Çiller'in de yer aldığı bir komplonun içerisinde yer aldığını söylerken gerekirse onu Çankaya'dan indirebileceği tehdidini öne sürüyordu. Kaderin bir cilvesi olarak, Demirel'i savunan isim Tansu Çiller'di (*Milliyet*, 19-21 Ekim 1995). Bu noktada, Yılmaz'ın veya o dönemde meclisteki herhangi bir siyasi partinin yerleşik Ankara seçkinleri nezdinde günden güne daha makbul bir konuma gelen Demirel'i Çankaya'dan indirebilecek güce sahip olmadığını da belirtmek gerekir.

Süleyman Demirel'i makbul kılan ise siyasal İslâm'ın yükselişi karşısındaki tavrıydı. Daha önce birçok fırsatta laiklik prensibinden taviz vermeyeceğini göstermişti. Örneğin, Necmettin Erbakan'ın RP düzenine geçişin kaçınılmaz olduğunu söylediği fakat bu sürecin "kanlı mı, kansız mı" olacağını bilmediğine dair demecine en sert tepkilerden biri Demirel'den gelmişti (*Milliyet*, 15 Nisan 1994). Aslında RP'nin kanlı bir geçişe ihtiyacı yoktu, zira anketlere göre oyları yükselişteydi. KONDA'nın araştırmasına göre, % 19,8'lik tahmini oy oranıyla RP, oyların % 21,5'ini elde ederek birinci parti olması beklenen ANAP'ın hemen ardından ikinci sırada gelecekti (*Milliyet*, 21 Aralık 1995). Demirel de kendisini ve ülkeyi olası sonuçlara hazırlamaya başlamıştı. Seçim-

lerden bir hafta önce, Yavuz Donat'la bir mülakatta, hükümeti kurma görevini verirken önceliğinin güvenoyu olacağını, dolayısıyla en çok milletvekili çıkaran partinin hükümeti kuramayabileceğini iddia ediyordu (*Milliyet*, 18 Aralık 1995). Bu çıkışı önemli kılan ise RP'nin birinciliği halinde ne yapacağına ilişkin bir sorunun cevabı olmasıydı.

Laik kesimin korkularını doğru çıkarır şekilde, 24 Aralık 1995'te yapılan seçimlerin galibi oyların % 21,4'ünü alan RP oluyordu. Onu sırasıyla % 19,9 ve % 19,2 ile ANAP ve DYP izliyordu. Soldaki oylar ise % 14,6 ve % 10,7 oranlarında oy alan DSP ve CHP arasında paylaşılmıştı (TÜİK, 2012, s. 93-94). RP'nin zaferi aslında 1994'teki yerel seçimlerden beri dikkat çeken bir yükselişin devamıydı. Burada, RP kontrolündeki belediyelerin yüksek performansı önemli bir faktördü. 1994'ten beri, İslâmcı belediye başkanları gerek yolsuzlukla mücadelede gerekse işçi sınıfının yaşadığı mahallelere sağladıkları hizmetlerde çoğunlukla başarılı olmuşlardı (Sayarı, 1996, s. 37). Merkez sağ ise hâlâ kent fakirlerine hitap edecek bir söylem geliştirememişti. Metin Heper'e göre, 1995 seçimlerinde, sağ ve solda yer alan seküler partiler, seçmene üzerinde iyi düşünülmüş, ikna edici bir paket sunamamışlardı (Heper, 1997, s. 36).

Fakat seçimlerden birinci parti olarak çıkan RP'nin elde ettiği 158 sandalye hükümeti kurmak için gerekli çoğunluğun çok uzağındaydı. ANAP ve DYP'nin milletvekili sayıları 135 ve 132 iken, DSP ve CHP için bu rakamlar 76 ve 49'du (TÜİK, 2012, s. 93-94). Bir anayasa değişikliği sonucunda meclisteki milletvekili sayısının 550'ye çıkarılması Necmettin Erbakan'ın hükümeti kurabilecek çoğunluğa ulaşmak için Mesut Yılmaz veya Tansu Çiller'den birini ikna etmesi gerektiği anlamına geliyordu. Üstelik ana akım medyadaki "Refah" karşıtı kampanya Erbakan açısından işleri daha da zorlaştırıyordu. Zira medyada bu sürecin önemli ak-

törleri olan Doğan ve Bilgin grupları gazeteler ve televizyonlar aracılığıyla sektörün % 66'sını kontrol altında tutuyorlardı (Zürcher, 2001, s. 299). *Milliyet*'in seçimden bir sonraki günkü "Anayol'a doğru" manşeti (*Milliyet*, 25 Aralık 1995) bir durum analizinden ziyade merkez sağ partilere bir çağrı niteliğindeydi. Birinci gelen RP ise açıkça göz ardı edilmişti.

Süleyman Demirel ise her zamanki gibi ihtiyatlı davranmayı tercih ediyordu. Ocak ayındaki olağan basın toplantısında, olumsuzluklarla dolu 1995 yılının en önemli olayının serbest bir ortamda yapılan seçim olduğunu söylüyordu. Sonuçların içeride ve dışarıda kaygıya sebep olmasına değinirken, partiler arasında ayrımcılık yapmanın yanlışlığını vurguluyordu. Seçilen milletvekillerinin Atatürk ilkeleri üzerine ant içtiklerini hatırlatmasının ardından, Cumhuriyet'in temel niteliklerini sıralayarak, bunları değiştirme çabalarının hüsranla sonuçlanacağının altını çiziyordu. Demirel'e göre, yetkileri anayasada tespit edilen kurumların tümü laikti ve demokratik devleti oluşturuyordu. Bu vesileyle, kuvvetler ayrılığı prensibinin önemini hatırlatmayı da unutmuyordu (Demirel, 2000b, s. 196-198). Demirel'in temkinliliği toplantının soru-cevap kısmında da sürüyordu. Koalisyon olasılıkları üzerine konuşmayı reddederken, kendisinin sadece hükümetin kurulmasını teşvik sorumluluğu olduğunu belirtiyor, fakat taraflara zaman tanınması gerektiğini de ekliyordu. Bu esnada, ANAP ile DYP arasında bir koalisyonu tercih ettiğine dair iddiaları da kabul etmiyordu (s. 223-228). Demirel'in bu duruşunda anayasada kendisine çizilen çerçevenin dışına çıkmama çabasının yanı sıra siyasi kariyeri boyunca kullandığı acele karar vermeme düsturunun önemli rol oynadığı ise aşikârdı. Bunu da açıkça söylüyordu: "Değişen şartlara göre, o şartların gereği olan hareketi yapmayı yeğlerim, onu tercih ederim, onu yapıyorum. Bir görev bu. Şöyle varsayalım, böyle varsaya-

lım; niye varsayıyoruz? Bir görev bu. Nasıl olsa önüme gelecek o" (s. 224).

Süleyman Demirel kurallara uygun hareket ederek hükümeti kurma görevini Necmettin Erbakan'a verse de merkez sağ partilerin RP ile işbirliğine yanaşmamaları sonucu süreç çıkmaza giriyordu. Daha sonra görevi devralan Çiller, medya ve iş dünyasının da baskısıyla, ortaklık için Mesut Yılmaz'ın kapısını çalmak zorunda kalıyordu. Aslında iki partinin birçok ortak noktası vardı. Fakat liderler kimin başbakan olacağı konusunda anlaşamıyorlardı. Üstelik olası bir uzlaşma halinde dahi çoğunluğu sağlamak için üçüncü bir partinin desteğine ihtiyaç duyacaklardı. Çiller'in ardından görevi alan Yılmaz RP'ye gitmeyi tercih ediyor ve iki parti neredeyse anlaşma noktasına varıyorlardı. Bu esnada Demirel de laiklik ve demokrasi için kaygıya gerek olmadığı mesajını veriyordu (*Milliyet*, 20 Şubat 1996). Koalisyon olasılığı Erbakan'ın bakanlık sayıları ve benzeri birkaç konuda itirazlarının yanı sıra laik çevrelerin ve medyanın Yılmaz üzerinde oluşturdukları baskının da etkisiyle ortadan kalkıyordu.

Çalkantılı sürecin ardından Yılmaz'ın Çiller'e gitmekten başka seçeneği kalmamıştı. Birkaç tur görüşmenin ardından taraflar dönüşümlü başbakanlıkta uzlaşma sağlıyorlardı. Buna göre, görevi ilk dönem Yılmaz, ikinci dönem ise Çiller yürütecekti. Bu aşamada sürece müdahil olan Süleyman Demirel, on ay sonraki ilk dönüşümde, Yılmaz'ın istifasının ardından güvenoyu gerekeceğini ve hükümet protokolünün anayasa yerine geçmeyeceğini vurguluyordu (*Milliyet*, 3 Mart 1996). Yine de medya ve iş dünyasının baskısıyla Anayol Hükümeti'ni onaylıyordu. Göreve başlamasının ardından, Mesut Yılmaz da komutanların temennilerinin Anayol koalisyonu olduğunu özel bir görüşmede dile getirdiklerini itiraf ediyordu (*Milliyet*, 13 Mart 1996). Demirel ise süreç boyunca açıkça fikir beyan etmekten kaçınmıştı. Bir

ANAP- DYP koalisyonu birçok açıdan ona daha tercih edilebilir gözükse de, Çankaya'daki konumu gereği anayasal sınırlar içerisinde hareket etmeye özen göstermişti. Bu süreçte RP'yi göz ardı etmesi tüm siyasi kariyeri boyunca vurguladığı milli irade kavramına yüz çevirmesi olarak algılanacağından, tarafsızlığını korumuş ve tercihini gelişmeleri izlemekten yana kullanmıştı.

Anayol Hükümeti ise ziyadesiyle zayıf bir temel üzerinde ayakta durmaya çalışıyordu. Zaten kuruluş amacı da İslâmcıların iktidar olmasını engellemekten ibaretti. En ufak bir anlaşmazlık dahi taraflardan birinin ortaklıktan çekilmesine neden olabilirdi. Muhalefetteki Erbakan da hükümeti sarsmak için beklemedeydi. Aradığı fırsat Tansu Çiller'e yönelik bazı devlet ihalelerinde yolsuzluk iddialarıyla önüne geliyordu. Üstelik koalisyon ortağı Mesut Yılmaz'ın parti grubunu serbest bırakması durumu daha da karmaşık bir hale getirmişti. ANAP'lı otuz milletvekilinin oylarının muhalefete eklenmesiyle, meclis Çiller hakkında bir soruşturma komisyonunun kurulmasını onaylıyordu (*Milliyet*, 25 Nisan 1996). Çiller'in ülke çapında popülaritesi azalırken, Süleyman Demirel, Mesut Yılmaz ile yakınlaşmakta tereddüt etmiyordu. O dönem "Baba-oğul muhabbeti" manşeti ile *Milliyet*'te yer alan haberde, Demirel'in sağın liderliği için Yılmaz'ı hazırladığı iddia ediliyordu (*Milliyet*, 29 Nisan 1996). Üstelik Çiller'e dair iddialar da Yılmaz'ın merkez sağda öne çıkışını destekliyordu. Zaman ilerledikçe, RP tarafından sıkça dile getirilen yolsuzluk iddialarıyla koalisyon daha da kırılgan hale geliyordu.

Hükümetin geleceğine dair belirsizlikler devam ederken, Süleyman Demirel ülkenin farklı bölgelerine ziyaretler düzenliyordu. 18 Mayıs'ta, İzmit'te bir alışveriş merkezinin temel atma töreninde, kendisine yönelik bir suikast girişimi korumalarının zamanında müdahalesiyle engelleniyordu.

Olayı gündeme yerleştiren, failin Nakşibendi Tarikatı mensubu olduğuna dair basında yer alan iddialardı. Suikastın ardından Demirel herkesi Atatürk'e saygı görevine davet ediyordu (*Milliyet*, 20 Mayıs 1996). Kısa sürede de gerici tehditlere karşı ayakta duran âdeta seküler bir baba rolünü benimsiyordu. Kendisini ziyarete gelen Tansu Çiller'e nasihatleri de benzer tondaydı: "Zorlukları biliyorum kızım. Ben de yaşadım. Koalisyon zordur. Ama hükümeti devam ettirmemiz, bir hükümet krizinden sakınmamız lazım. Hükümet devam ettikçe ve konuşa konuşa birlikte çalışmaya iki taraf da alışır" (*Milliyet*, 21 Mayıs 1996). Başka koşullarda hükümetin düşmesi Demirel'in öncelikli kaygılarından biri olmazdı. Onu bu yönde davranmaya iten, olası bir siyasi krizde RP'nin iktidara gelme ihtimaliydi. Üstelik bu korku laik çevreler ve ana akım medya tarafından da paylaşılıyordu. Bu süreçte Demirel'in tercihi, benzer geçmişe sahip olduğu geleneksel kitlelerin tepkisini çekmek pahasına o dönem daha güçlü bir konumda olan laik seçkinlerin sesi olma yönündeydi.

Koalisyon ortakları arasındaki anlaşmazlıkların üstesinden gelinememesi neticesinde, Anayol Hükümeti Haziran ayının ilk günlerinde sona ermişti. O dönemdeki meclis dağılımına göre, iki merkez sağ partinin bir araya gelememesi, ya RP ile bir ortaklık kurulması ya da erken seçime gidilmesi anlamına geliyordu. Yolsuzluk soruşturması dolayısıyla zor durumda olan Tansu Çiller ise Necmettin Erbakan'ın baskısından kurtulmak istiyordu. DYP ve RP koalisyonuna dayanan Refahyol Hükümeti tam da bu belirsizliklerin ortasında 28 Haziran'da kuruluyordu. Erbakan yirmi yedi yıllık siyasi kariyerinde nihayet başbakanlık koltuğuna otururken, Çiller başbakan yardımcılığı ve dışişleri bakanlığı görevlerini yürütecekti. Necmettin Cevheri, Nahit Menteşe ve Köksal Toptan gibi DYP'nin geleneksel isimleriyse kabine dışı

bırakılmışlardı (*Milliyet*, 29 Haziran 1996). Bazı milletvekillerinin İslâmcılarla aynı çatı altında olmak istememeleri de kaçınılmaz olarak birtakım istifaları beraberinde getirmişti. Hükümet küçük bir farkla güvenoyu almayı başarırken, DYP'den on milletvekili ret oyu kullanmış, dört kişi ise oylamaya katılmamıştı. Üstelik bu isimler arasında İsmet Sezgin, Köksal Toptan ve Cavit Çağlar da vardı. Bu grup kısa süre sonra da partiden istifa ediyordu (*Milliyet*, 9-16 Temmuz 1996). Bu ayrılık kararını Çankaya'nın müdahalesine bağlamak ise yanıltıcı olabilirdi. Zira Demirel'e yakınlıklarıyla bilinen bu isimler, aynı zamanda, Çiller'in liderliğine adaylığının ilk gününden itibaren karşı çıkmışlardı. Üstelik bu yönde bir müdahaleye dair kanıt da yoktu.

Şaşırtıcı olmayan bir şekilde, Süleyman Demirel'in ilk etapta koalisyona yaklaşımı ziyadesiyle dengeliydi. Çankaya'daki ilk gününden itibaren olayların gelişimini izleyip gerekli gördüğü noktada müdahale etmeyi tercih etmişti. Zaten gelişmeler karşısında acele davranmaktan kaçınmak siyasi kariyeri boyunca sıklıkla başvurduğu bir yöntemdi. Hatta hükümeti desteklediği bazı mülakatları da olmuştu. Bir *Der Spiegel* muhabiri Necmettin Erbakan'dan "İslâmcı olduğu söylenen bir başbakan" olarak bahsettiğinde, nüfusunun % 99,9'u Müslüman olan bir ülkede, RP'nin % 21 civarında oy aldığını, dolayısıyla bu tanımın yanlış olduğunu vurguluyordu. Zira eğer bu böyleyse, geri kalan % 79 Müslüman değil miydi? Üstelik Demirel'e göre RP tamamıyla yasal bir partiydi. Avrupa'daki insanların ülkeye İran ve Cezayir'den bakmaları dolayısıyla endişe duyduklarını iddia ediyor, fakat Türkiye'nin yetmiş yıldır laik olduğunun altını çiziyor ve nüfusun % 21'inin oylarını RP'ye vermelerinin köktendincilik olarak telakki edilmemesi gerektiğini vurguluyordu. Erbakan'ın çok çalışkan bir insan olduğundan bahsederken hükümetin de başarılı olmasını temenni ediyordu.

Demirel'e göre bir rejim tehlikesi yoktu. Zira devlet hukuksal olarak kendisine ve rejime yönelik sorunları bertaraf edecek güce fazlasıyla sahipti (Demirel, 2000a, s. 347-349). Demirel'in tasvip ettiği bu gücü sağlayan anayasanın 1982'de askerî rejim tarafından hazırlanmış olması, aslında cumhurbaşkanlığı döneminde kendisinin devletle ne ölçüde özdeşleşmiş olduğunun bir göstergesiydi. 12 Eylül ve sonrasının bir mağduru olarak, bir dönem sertçe eleştirdiği sisteme ve anayasaya atıf yapmaktan çekinmiyordu.

Süleyman Demirel'in olumlu temennilerine rağmen Refahyol Hükümeti göreve başladığı ilk günden itibaren yoğun bir baskı altındaydı. Bunun muhtelif nedenleri vardı. Öncelikle İslâmcı kimliği dolayısıyla RP ana akım medya için âdeta bir hedef tahtasıydı. Diğer yandan, 1990'ların büyük kısmında olduğu gibi, ekonomi istikrara kavuşturulmaktan uzaktı. Bunlara ilaveten, hükümet samimi bir işbirliği niyetinden ziyade Erbakan'ın Çiller'in yolsuzluk soruşturmasına dair tehditleri neticesinde kurulmuştu. Tökezlemesi de kaçınılmazdı. Zaman ilerledikçe hükümet daha da zayıflarken, Demirel'in dili de sertleşmeye başlamıştı. Yine de temkinli davranıyor, eleştirilerinde eline geçen her fırsatta yaptığı laiklik vurgusuyla üstü kapalı bir yöntem benimsiyordu. 1 Ekim 1996'da TBMM'nin açılışında yaptığı konuşmada Türkiye Cumhuriyeti'nin temel niteliklerinin değiştirilmesine dair kaygılara değiniyor ve devam ediyordu: "Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin nitelikleri değişmeyecek, değiştirilemeyecektir. Yani Türkiye Cumhuriyeti Devleti; demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devleti olarak kalacaktır. Türkiye'nin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğü korunacaktır" (Ergen, 2009, s. 71-72). Demirel'in konuşması sadece muhalefet tarafından alkışlarla kesilmekle kalmıyor, ana akım medyadan da büyük destek görüyordu. Ertesi gün *Milliyet*'in "Demokrasi korosu" manşetini kullandığı ilk sayfa-

sında TBMM Şeref Holü'nde çalan Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası'nın yanı sıra Demirel'in ve komutanların da fotoğrafları yer alıyordu. Cumhurbaşkanı da konuşmasında "Türk Silahlı Kuvvetleri ülke tarihindeki en güçlü konumuna erişmiştir," sözleriyle orduyu övmekten çekinmiyordu (*Milliyet*, 2 Ekim 1996). Koalisyondaki fikir ayrılıkları derinleştikçe, Demirel, muhalefet ve askerlerle aynı tarafta durmayı tercih ediyordu. Bu tavırda, Çankaya'daki konumunun yanı sıra Refahyol'un başarısız olması halinde yeni fırsatların ortaya çıkacağını göz önünde bulundurmasının da etkili olduğunu söylemek mümkündü.

Zaman ilerledikçe, Başbakan Necmettin Erbakan da demeçleri ve eylemleriyle kendisine karşı olanlara yeni kozlar vermeye başlamıştı. Libya'ya yaptığı gezide Muammer Kaddafi'nin çadırında verdiği fotoğraf gerek koalisyon gerekse muhalefet tarafından tepkiyle karşılanıyor, hatta Bülent Ecevit, Çiller ve Yılmaz'ı yeni bir koalisyon kurmaya davet ediyordu (*Milliyet*, 11 Ekim 1996). 3 Kasım 1996'da Susurluk'taki bir kaza sonrası ortaya çıkanlar ise hükümet için zor günlerin habercisiydi. Kazaya karışan arabadan çıkan bir emniyet müdürü, bir DYP milletvekili ve o dönemde aranan bir şahıs ile devletin içerisindeki yozlaşma âdeta ortaya dökülmüştü. Zira hayatını kaybedenlerden biri 70'ler ve 80'ler boyunca Bahçelievler Katliamı da dahil olmak üzere birçok olayda yer almış, kontrgerilla üyesi Abdullah Çatlı'ydı. Üstelik o dönem hâlâ aranıyor olduğu için cebinden sahte bir kimlik çıkmıştı. Olayın ardından İçişleri Bakanı Mehmet Ağar istifa etse de, Susurluk Kazası devletin ve siyasetin yozlaşmasının sembolü haline geliyordu. Zamanla, olayın failinin meçhul cinayetlerden, uyuşturucu kaçakçılığına ve siyasetçilere verilen rüşvetlere uzanan karanlık bir ilişki ağının küçük bir parçası olduğu ortaya çıkacaktı. RP lideri Erbakan Susurluk'u "fasa fiso", Susurluk'un aydınlatılması için hare-

kete geçen çeşitli sivil toplum örgütleri ve ülke geneline yayılan protestoları ("Sürekli aydınlık için bir dakika karanlık") ise "Gulu gulu dansı yapıyorlar," diyerek tanımlıyordu.

Suçlamaların çoğu devlete yönelik olduğundan Süleyman Demirel de kaçınılmaz olarak yaşananlara müdahale etmek zorunda kalmıştı. 22 Aralık'ta liderleri Çankaya'ya davet ettiği zirveden, dokunulmazlıkların kaldırılmasına yönelik bir tavsiye haricinde somut bir netice çıkmıyordu (*Milliyet*, 23 Aralık 1996). Fakat bu şekilde gelişmeleri takip ettiği mesajını vermeyi başarıyordu. Bir hafta sonra düzenlenen olağan basın toplantısında Susurluk Kazası'na değinirken, amacı devleti toplumun farklı kesimlerinden gelen suçlamalardan korumaktı: "Suçlu olan devlet değildir, suçu işleyendir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin devlet olarak çetelerle işbirliği yaptığı veya devletin içinde çete bulunduğu şeklindeki iddiaları kesinlikle reddederim. Herkesin, devleti ve kanunlarını kötülemenin hedefi yapmaktan çekinmesi lazımdır" (Demirel, 2000b, s. 307). Tanıl Bora, Demirel'in somut-soyut devlet ayrımına dikkat çeker ve soyut devlete halel getirilmemesine azami önem verdiğinden bahseder (Bora, 2005, s. 567). Bu ayrım, aslında Demirel'in 90'lar boyunca sıklıkla başvurduğu pragmatik bir yaklaşımdı. Somut-soyut ayrımı ile amacı, devlete bir nevi dokunulmazlık kazandırarak onu suçlamalardan muaf tutmaktı. Bu uğurda soyut devleti yüceltirken, yozlaşmanın bütün yükünü somut olana yüklemeyi amaçlıyordu. Bu şekilde sadece devleti aklamakla kalmıyor, cumhurbaşkanı olarak kendisini de siyasi dalgalanmalardan korumuş oluyordu.

Kendisini gündelik tartışmalardan sıyırmasının yanı sıra Demirel siyaset yapmak için partiler üstü konumunu kullanmaktan da çekinmiyordu. Bunun en kolay yolu da taraflar arasındaki nazik dengeye ufak müdahaleler yapmasıydı. O dönem bir kesim tarafından modern ve laik Türki-

ye'nin teminatı olarak görülen MGK'nın faaliyetlerini övmesi buna bir örnekti. Cumhurbaşkanı Demirel'e göre, MGK canla başla devlete ve prensiplerine sahip çıkan bir kurumdu. Bu noktada, gazetecileri böyle bir kurumun faaliyetlerine tek bir satır ayırmayarak devletin dengesini bozmakla itham ediyordu (Demirel, 2000b, s. 323). İslâmcılara ve rejimin geleceğine yönelik kaygıların artmış olduğu bir dönemde Demirel'in MGK vurgusu yapması dikkat çekiciydi. Türkiye'nin önünde duran en önemli meselenin ilköğretimin sekiz yıla çıkarılması olduğu yönündeki iddiasını da bu kapsamda değerlendirmek mümkündü (s. 309). İmam hatip liselerinin durumunu muğlak hale getirecek bu öneri ve diğer çıkışları, Demirel'in Refahyol karşısında benimseyeceği tavrın göstergesiydi.

1997'nin Refahyol Hükümeti için kolay bir yıl olmayacağı aşikârdı. Henüz ilk aylarında DYP içerisindeki muhalif isimlerin Hüsamettin Cindoruk tarafından kurulan Demokrat Türkiye Partisi'ne (DTP) geçmeleri de bunun işaretiydi. Bu isimlerin büyük çoğunluğu Süleyman Demirel'e olan yakınlıklarıyla biliniyordu. O dönemde RP milletvekili olan Bülent Arınç, yıllar sonra bir mülakatında, cumhurbaşkanının süreci bir virtüöz gibi idare ettiğini, hatta askeri bile onun yönlendirmiş olabileceğini iddia ediyordu. DYP'li Celal Adan ise, Demirel'i merkez sağın tasfiye olmasının ve bir kez daha toparlanamamasının sorumlusu olarak görüyordu (Birand, 2012). Gelişmeler ve beraberindeki tartışmalar, zaman ilerledikçe Demirel'in geleneksel seçmen tabanından iyice uzaklaşmasına sebep olacaktı. Kendisi de bu durumun farkında olmasına rağmen, tercihini o dönemde daha muktedir olduğunu düşündüğü taraftan yana kullanıyordu.

Koalisyon üzerinde baskı oluşturanlar cumhurbaşkanı, ordu, ana akım medya ve seküler elitler ile sınırlı değildi. RP'li milletvekilleri ve belediye başkanları da gerilimi artı-

racak adımlar atmaktan kaçınmıyorlardı. Sincan Belediyesi'nin öncülüğünde gerçekleşen cihatçı öğelere sahip Kudüs Gecesi oyunu bu duruma örnekti. Ordunun tepkisi gecikmiyor ve 4 Şubat 1997'de tanklar Sincan'dan geçiş yapıyordu. Sincan belediye başkanının görevden alınması hususunda komutanların doğrudan Çankaya ile irtibata geçmeleri de 28 Şubat'a giden yolda dikkat çekici bir gelişmeydi (*Milliyet*, 6 Şubat 1997). Teamüle aykırı olan bu duruma Süleyman Demirel'in itiraz etmemesinin orduyu cesaretlendirerek, süreci hızlandırdığını iddia etmek de mümkündü.

Şubat ayının sonlarına doğru, Deniz Kuvvetleri Komutanı Güven Erkaya'nın irticanın PKK'dan daha tehlikeli olduğu yönündeki çıkışı ordunun müdahalesinin yaklaştığının ciddi bir işaretiydi (*Milliyet*, 25 Şubat 1997). Daha dikkat çekici olan ise, Erkaya'dan bir gün önce, Süleyman Demirel'in rejim bunalımının üstesinden gelmek amacıyla, devlet başkanına meclisi fesih yetkisi tanıyacak bir anayasa değişikliği istemesiydi. Bunu da rejimi askerî müdahalelere maruz kalmaktan kurtarmak için talep ediyordu (*Milliyet*, 24 Şubat 1997). Hükümetin en zayıf olduğu noktada Demirel'in bu yöndeki çıkışı kuşkusuz değişen şartlara göre hareket etme düsturunun bir yansımasıydı. Çoğunluğun tahmin ettiği üzere, 28 Şubat 1997 tarihindeki MGK toplantısı rejimin geleceğine dair önemli kararlar alınması ile neticelenmişti. Atatürk ilkelerine saygı ve laiklik gibi vurguların yanı sıra listede sekiz yıllık zorunlu eğitim gibi teknik konular da yer alıyordu. *Milliyet* ertesi günkü manşetinde "Rejime ince ayar" sözlerine ve komutanların yeni gerginliklerin "yaptırımlara" yol açacağı yönündeki mesajlarına yer veriyordu (*Milliyet*, 1 Mart 1997). MGK, taleplerini tavsiyeler şeklinde bildiriyor olsa da metnin tonu daha ziyade bir muhtırayı andırıyordu. Dolayısıyla Başbakan Necmettin Erbakan bildiriyi imzalamakta tereddütlüydü. Bu vesileyle

yaptığı ziyaretlerde, koalisyon ortağı Tansu Çiller de dahil olmak üzere, tüm liderler kendisini kararlara uymaya davet ediyordu. Süleyman Demirel'e göre bildiri "Türkiye bir yol ayrımında değil. Yol belli. Atatürk'ün yolu," mesajı veriyordu. Kendisi de Yavuz Donat'a bu yolu takip edeceğini söylüyordu (*Milliyet*, 4 Mart 1997). Aradığı desteği bulamayarak çaresiz kalan Erbakan'ın ise metni imzalamaktan başka seçeneği kalmamıştı.

28 Şubat'ın, ordu, Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, seküler nizama mensup sivil toplum ağları ve medyanın büyük kısmının İslâmcılara karşı bir araya geldiği ucu açık bir süreç olduğu zamanla ortaya çıkıyordu. Bu grupları birleştiren ise İslâmcı gericiliğin, Türk siyasetinin zaman zaman fark edilemeyen kronik bir rahatsızlığı olduğu yönündeki inançlarıydı (Cizre ve Çınar, 2003, s. 309-312). Gitgide konumunun tarafsızlığını bir kenara bırakan Demirel'in oynadığı rol ise belki de en ilgi çekici olandı. Bu dönemde MGK kararlarını savunmak üzere televizyon programlarına katılıyor, devletin iyi işlemesinin önemi ve anayasaya saygı gibi konuları vurguluyordu. Demirel'e göre sürecin demokratik olmayan bir yanı yoktu. Zira MGK, demokratikliği referandumdan geçmiş bir anayasa tarafından tayin edilen bir kurumdu. Dolayısıyla, kurulun, devletin varlığı ve bağımsızlığı, ülkenin bütünlüğü ve bölünmezliği, toplumun huzurunun ve güvenliğinin korunması hususunda alınmasını zorunlu gördüğü kararlar hükümet tarafından öncelikle dikkate alınmalıydı (Ergen, 2009, s. 1524-1525). Demirel siyasi konuları yorumlarken anayasa süzgecinden geçirerek kendisi için belki de en risksiz tercihi yapıyordu. Bu esnada da, ana akım medyadan gelen davetlere icabet ediyordu. 1997 Nisan'ında katıldığı bir televizyon programında, laik devletin Müslümanlığa karşı olmadığını, Müslümanlığın da Cumhuriyet için tehdit olmadığını vurguluyor, herkesi barış için

Cumhuriyet etrafında toplanmaya çağırıyordu (s. 1585). Diğer yandan, askerî kurumlarda yaptığı ziyaretlerde ordunun takdirini kazandığı açıkça görülüyordu. Harp Okulu'ndaki bir konuşmasında çağdaş uygarlığı yakalamanın Atatürk'ün yolunu izlemekle mümkün olacağını söylerken, Türkiye'nin yoluna çağdaş, laik ve demokratik olarak devam edeceğini vurguluyordu (s. 1344). Bu tavırda, o dönemde ortaya çıkan kaygıları dindirme amacının yanı sıra tecrübeli bir siyasetçi olarak durumun hassasiyetini doğru değerlendirme çabasının da etkili olduğunu söylemek mümkündü.

28 Şubat sonrasındaki süreçte hükümetine yönelik tepkileri azaltmak için birçok geri adım atmak zorunda kalan Necmettin Erbakan'ın bu gayreti yeterli olmuyor ve 18 Haziran'da başbakanlıktan istifa ediyordu. Aynı gün, Süleyman Demirel soruna çözüm bulmak amacıyla tüm siyasi parti liderlerini Çankaya'ya davet etmişti. Tansu Çiller koalisyon protokolünde belirtildiği şekilde görevin kendisine verilmesini beklerken, muhalefet liderleri ise Mesut Yılmaz ismini öne çıkarıyorlardı (*Milliyet*, 20 Haziran 1997). Çoğunluğun beklentisi görevi Çiller'in alacağını yönünde olduğundan dolayı, Demirel'in Yılmaz tercihi büyük bir sürprizdi. DYP ve RP'nin tepkileri de gecikmemişti. Çiller kararın bir köşk darbesi olduğunu söylerken, Erbakan hata yapıldığını ve Yılmaz'ın güvenoyu alamayacağını öne sürüyordu (*Milliyet*, 21 Haziran 1997). Diğer yandan, Yılmaz, muhalefette geniş tabanlı bir uzlaşma sağlayarak, RP, DYP ve Muhsin Yazıcıoğlu'nun Büyük Birlik Partisi (BBP) haricindeki siyasi partilerin desteğini alarak hükümeti kuruyordu. Anasol-D Hükümeti 256 hayıra karşı 281 evet ile güvenoyu alarak göreve başlıyordu (*Milliyet*, 13 Temmuz 1997).

Süleyman Demirel, artık, 28 Şubat sonrası dönemin en önemli figürlerinden birine dönüşmüştü. Üstelik DYP'den istifaları teşvik ettiğine yönelik ispatlanamayan iddialar bir

kenara bırakıldığında, attığı adımların tamamı anayasaya uygundu. Fakat konumu gereği tarafsızlığı ve partiler üstü konumuna rağmen yaptığı bazı hamleler kaçınılmaz olarak meşruiyet tartışmalarını gündeme getiriyordu. Refahyol karşısında muhalefet tarafında yer alarak hükümeti kurma görevini Mesut Yılmaz'a vermesi bu iddialara bir örnekti. Mazeret olarak güvenoyu koşulunu bir kez daha öne sürerken, yine anayasaya atıf yapıyor, herkesi cumhurbaşkanına başbakanı atama yetkisi veren 109. maddeyi[1] okumaya davet ediyordu. Siyasi kariyeri boyunca, kanuna uygun olanı meşru olanın önünde tuttuğu örnekler düşünüldüğünde Demirel'in bu tavrı şaşırtıcı değildi. 28 Şubat sonrasında da benzer şekilde davranmayı tercih ediyordu. Dönemin birçok siyasi figürünün aksine, Demirel'e göre yaşananlar postmodern bir darbeden ziyade bir siyasi bunalımdan ibaretti. *TRT*'de katıldığı bir programda MGK'nın anayasal konumunun altını çizerek, sürecin yasal olduğunu bir kez daha vurguluyordu. Süreci 12 Mart'a benzetenlere karşı çıkarken o dönemde hükümetin bir muhtıra sonucunda istifa etmek zorunda kaldığını hatırlatıyordu. Demirel'e göre, 28 Şubat sonrasında Erbakan gerginliği sonlandırmak amacıyla kendi rızasıyla istifa etmişti (Ergen, 2009, s. 1667). Yıllar sonra, Meclis Darbe ve Muhtıraları Araştırma Komisyonu'na verdiği bir mülakatta da 28 Şubat'ın post-modern bir darbe olarak tanımlanmasına karşı çıkıyordu:

> Kim ne dediğini bilmiyor. Yani kesinlikle katılmam çünkü darbe diyorsun, nereyi darp etmiş bu? Nereyi? Meclisi? Meclis duruyor. Öyle duruyor ki daha sonra seçime gitme imkânı oluyor. Nereyi darp etmiş? Hükümeti? Hükümet de

1 Bakanlar Kurulu, başbakan ve bakanlardan kurulur. Bakanlar, Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleri veya milletvekili seçilme yeterliğine sahip olanlar arasından Başbakanca seçilir ve Cumhurbaşkanınca atanır; gerektiğinde Başbakanın önerisi üzerine Cumhurbaşkanınca görevlerine son verilir.

> duruyor. Nereyi darp etmiş? Anayasa. O da duruyor. Ben şunu söyleyeyim. O meclisin kalabilmesinde, o anayasanın kalabilmesinde ve o hükümetin kalabilmesinde benim rolüm var (Demirel, 2012, s. 95).

Tüm bunlar için demokrasiden birtakım tavizler vermek zorunda kaldığı göz ardı edilirse iddiaları büyük ölçüde doğruydu. Bu kapsamda, Demirel nezdinde bir konunun anayasaya uygun olması meşruiyet için yeterli bir koşuldu. Çelişki, 12 Eylül 1980 sonrası dönemde bu yaklaşıma tüm gücü ve imkânlarıyla karşı çıkmış olduğu gerçeğindeydi. Süleyman Demirel'in benzer yöndeki tavrı Anayasa Mahkemesi'nin RP'ye yönelik kapatma kararı ve kamusal alanda başörtüsü yasağı gibi konularda devam etti. Zira her konuyu anayasaya uygunluk açısından ele alma taraftarıydı. "Keşke olaylar bir siyasi partinin kapatılması noktasına gelmeseydi," sözleriyle başladığı konuşmasını anayasanın başka bir maddesindeki "Siyasi partilerin kapatılması Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı'nın açacağı dava üzerine Anayasa Mahkemesi'nce kesin olarak karara bağlanır," hükmünün kesinliğine atıf yaparak bitiriyordu. Demirel'e göre bu noktada demokrasi tartışmanın anlamı yoktu, zira anayasa herkesi bağlardı (Ergen, 2009, s. 1731). RP'nin kapatılmasının ardından kurulan Fazilet Partisi'ni (FP) de laikliğe aykırı fiiller sergilemesi halinde aynı akıbeti paylaşabileceği hususunda uyarmaktan çekinmiyordu. Diğer yandan, RP'nin milletvekillerini suçlayan bir durum olmadığından dolayı bu kişilerin vatandaşlık haklarını kullanarak görevlerine devam edebileceklerinin de altını çiziyordu (s. 1779). Aslında yapmaya çalıştığı, 28 Şubat sonrası dönemin tartışmalı uygulama ve kararlarını anayasa yoluyla meşrulaştırmaya çalışmaktı. Bunun bedeli de, daha önce belirtildiği üzere, uzun süre kendisini desteklemiş sağ seçmenin desteğini kaybetmekti. Demirel,

seküler elitlerin nezdinde güvenilir bir figür olmak uğruna geleneksel tabanından vazgeçiyordu.

Diğer yandan, dönemin özel koşulları da Süleyman Demirel'i bu yönde davranması hususunda zorluyordu. Zira cumhurbaşkanı kimliğiyle devletin iyi işlemesini sağlamakla yükümlüydü. Bu kapsamda, ordu ve siyasi partiler de dahil olmak üzere devlet mekanizması içerisindeki kurumlar arasındaki gerginliği engellemesi gerekiyordu. Dengeyi korumaya özen göstererek, yeni bir krizin oluşumuna izin vermemeye gayret etmesi muhtemelen siyasetteki tecrübesinin bir neticesiydi (Çağlıyan İçener, 2010, s. 185). Kendisine en yakın gazetecilerden biri olan Yavuz Donat'ın Demirel'in 28 Şubat sürecinde meclisi açık tutabilmek için olağanüstü çaba gösterdiğine dair yorumu da yine bu çerçevede değerlendirilebilir (Ergen, 2009, s. 1663). Aslında her iki yaklaşım da büyük ölçüde gerçeği yansıtsa da, konuya daha geniş bir çerçevede bakarken yine Demirel'in en belirgin özelliği olan pragmatizmin göz ardı edilmemesi gerekir. Diğer bir deyişle, o dönem için ordu ve seküler elitlerle aynı tarafta yer almasının kendisi açısından daha faydalı olacağını düşünmesinin, Demirel'in karar ve tercihlerinde rol oynamış olması ziyadesiyle mümkündü.

Tam da bu esnada yaptığı çıkışlar da bu varsayımı doğrular. Krizin ve rejime dair kaygıların zirvede olduğu dönemde cumhurbaşkanının yetkileriyle ilgili konuları gündeme getirmesi tesadüf değildi. Üstelik konunun bahsini daha önce de çeşitli fırsatlarda açmıştı. 1996'nın Ocak ayındaki basın toplantısında, başkanlık sisteminin zaman zaman Türkiye'de konuşulduğundan, hatta seçim beyannamelerinde yer aldığından bahsetmişti. Konunun ortaya atılmasından memnun olduğunu söyleyen Demirel'e göre, Türkiye başkanlık sistemini enine boyuna tartışmalıydı (s. 224). Konunun tekrar tartışmaya açılması ise, bu kez 28 Şubat sonra-

sı döneme denk gelmişti. Demirel'in bu süreçte zaman zaman rejimi tehlikede görmesi halinde cumhurbaşkanına seçimi yenileme yetkisi verilmesi hususunda birtakım çıkışları olmuştu. Tartışmayı ortaya atan ise eski dostu Hüsamettin Cindoruk'tu. 7 Nisan 1997'deki bir mülakatında, bunalımdan çıkış için yarı-başkanlık sistemini öneriyordu. Halkın seçtiği ve yetkileri arttırılmış bir cumhurbaşkanı ile sorunların aşılabileceğini düşünen Cindoruk sözlerine şöyle devam ediyordu: "Yetkili bir cumhurbaşkanı rejime işlerlik kazandırır. Demirel böyle bir seçimden kaçamaz. Aday olursa halkın büyük bölümünce desteklenir. Çünkü ümit haline geldi" (*Milliyet*, 8 Nisan 1997). Cindoruk'un daha önceki benzer çıkışları göz önüne alındığında Demirel vurgusunun sürpriz olmadığı da aşikârdı.

Zaten birkaç ay sonra da, Süleyman Demirel'in görevden kaçma gibi bir niyetinin olmadığı ortaya çıkmıştı. Bu defa sistem değişikliğini gündeme getiren de bizzat kendisiydi. 1997'nin Eylül ayında, Demirel, meclis hükümetleri yerine halk tarafından seçilecek cumhurbaşkanının kuracağı kabine sistemini açıkça savunuyordu. Hükümetlerin çok fazla değişmesinin istikrarsızlık yarattığı varsayımından hareketle Türkiye'nin başkanlık tartışmasından kaçamayacağını öne sürüyordu. Değişiklik için telaffuz ettiği yıl ise 2000'di (*Milliyet*, 18 Eylül 1997). Bu dönemde katıldığı televizyon programlarında da aynı görüşü yineliyor, aklındaki sisteme yönelik daha fazla detay veriyordu. Başkanlık sisteminin Türkiye'de işleyeceğine dair tereddütleri olduğundan dolayı önerisi Fransa'daki gibi güçlendirilmiş bir yarı-başkanlıktı. Demirel'e göre, bu şekilde rejimin daha iyi işlemesi sağlanabilirdi (Ergen, 2009, s. 1652). *TRT*'de katıldığı bir başka programda istikrarsızlıklara vurgu yaparken dört senede altı hükümet değiştiğine değiniyordu. İstediğinin başkanlık sisteminden ziyade devletin iyi işlemesi olduğunun bir-

kaç defa altını çiziyor ve daha fazla yorum yapmaktan kaçınarak kamuoyunu konuyu tartışmaya davet ediyordu (s. 1676-1677). Demirel her ne kadar kendisi için bir şey istemediğini iddia etse de kamuoyunu buna inandırmakta güçlük çekiyordu. Genel kanı, cumhurbaşkanlığının 2000 yılında bitmesinin ardından, Demirel'in yeni sistem ile daha da güçlü bir şekilde Çankaya'da kalmanın yollarını aradığı yönündeydi. Bu vesileyle geri adım atmak zorunda kalıyor ve meclisin açılış konuşmasında tartışmanın dejenere edildiğini öne sürüyordu (*Milliyet*, 2 Ekim 1997). Demirel'in istikrarsızlığın tam ortasında bu tartışmayı açmasındaki amacın, seküler elitler nezdinde sahip olduğu destekten faydalanarak yetkilerini genişletmenin yanı sıra Çankaya'daki görevini bir dönem daha uzatmak olduğunu öne sürmek de yanıltıcı olmaz.

Bu yöndeki çabaları sonuçsuz kalsa da Süleyman Demirel siyasette etkin konumunu korumaya devam ediyordu. Anasol-D Hükümeti'nin bir güvenoylaması sonucu düşmesinin ardından bir kez daha bütün gözler kendisine çevrilmişti. Demirel'in bu defaki tercihi DYP içerisindeki muhalif isimlerden biri olan Yalım Erez'di. Partiden istifasının ardından siyasete bağımsız olarak devam eden Erez'in tercih edilmesinin nedeni bütün siyasi parti gruplarıyla diyalog içerisinde bulunmasıydı (*Milliyet*, 23 Aralık 1998). Fakat Tansu Çiller'in DYP tabanını etkileyeceği ve partide bir çatlak oluşturabileceği için Erez'e itiraz etmesiyle Demirel'in de planı bozuluyordu (*Milliyet*, 5 Ocak 1999). Tüm bu belirsizlik içerisinden öne çıkan isim ise DSP lideri Bülent Ecevit oluyordu. 90'lı yıllar boyunca süregelen istikrarsızlıklar ve yolsuzluk tartışmaları göz önüne alındığında tecrübesi ve dürüst imajı ile Ecevit üzerinde mutabık kalınması şaşırtıcı değildi. Üstelik Süleyman Demirel de muhtemelen eski rakibini diğer seçeneklerden daha güvenilir gördüğünden dolayı desteğini

esirgemiyordu. Ecevit'in kurduğu azınlık hükümeti merkez sağ partiler ANAP ve DYP'nin destekleriyle elde ettiği 306 evetle rahat bir biçimde güvenoyu almayı başarıyordu (*Milliyet*, 18 Ocak 1999).

Aslında hükümetten en önemli beklenti ülkeyi bir an önce seçimlere götürmesiydi. Fakat o esnada PKK lideri Abdullah Öcalan'ın Kenya'da yakalanarak Türkiye'ye getirilmesi tüm dengeleri değiştirmişti. Yirmi beş yıl önceki Kıbrıs örneğinin aksine Ecevit bu defa popülaritesini oya çevirmeyi başarıyordu. 18 Nisan 1999 tarihinde yapılan seçimlerde oyların % 22,2'sini alan DSP birinci parti olmuştu. MHP ve FP sırasıyla % 18 ve % 15,4 oy elde ederlerken, ANAP ve DYP'nin oyları % 13,2 ve % 12'ydi. Bu oranlar merkez sağda önemli bir düşüş anlamına geliyordu (TÜİK, 2012, s. 93-94). Hiçbir partinin tek başına çoğunluğa ulaşamaması ile 90'lı yılların tuhaf koalisyonlarından bir diğeri bu defa DSP, MHP ve ANAP arasında kurulacaktı. Tarafların bir araya getirilmesinde ise Süleyman Demirel önemli rol oynamıştı. DSP ve MHP arasındaki ideolojik farklılıklar dolayısıyla süreç tıkandığında, Çankaya'dan müdahale ederek MHP lideri Devlet Bahçeli'yi ikna etmesi bu duruma bir örnekti. Kamuoyunun beklentisinin DSP, MHP ve ANAP yönünde olduğunu söyleyen Demirel, Ecevit'in buna uygun davranarak hükümeti kurması halinde halkın memnun olacağının altını çiziyordu (*Milliyet*, 19 Mayıs 1999). Recai Kutan'ın bir gün önce yaptığı Üçüncü Milliyetçi Cephe'ye hazır oldukları yönündeki açıklaması göz önüne alındığında Demirel'in tavrı daha da anlam kazanıyordu (*Milliyet*, 18 Mayıs 1999). Yine de, yeni hükümetin kurulması için seçimlerden sonra kırk gün beklemek gerekmişti. İrtica kaygılarının o dönemde de devam ediyor olması dolayısıyla hükümet programında laiklik, türban ve sekiz yıllık eğitim gibi konulara öncelik verilmişti (*Milliyet*, 29 Mayıs 1999). 28 Şubat sürecinin etkileri-

nin hâlâ sürdüğü düşünüldüğünde, otoritenin askerden sivillere transferi meselesinde Bülent Ecevit en uygun isimlerden biri olmasının yanı sıra Demirel açısından da en risksiz tercihti. Bu vesileyle Demirel desteğini açık bir şekilde ifade etmekten çekinmemişti.

Gerçekten de, Ecevit laik kesimin güvenini boşa çıkarmayacak bir tavır benimseyeceğini kısa sürede ispatlamıştı. FP milletvekili Merve Kavakçı yemin etmek için meclis kürsüsüne başörtüsü ile geldiğinde kırk beş dakika boyunca protesto edilmiş, Ecevit'in "Burası devlete meydan okunacak yer değildir. Lütfen bu hanıma haddini bildiriniz," sözleri gerilimi daha da arttırmıştı (*Milliyet*, 3 Mayıs 1999). 90'lı yıllar boyunca birçok örnekte görüldüğü üzere, medyanın da irtica karşıtı propagandasıyla konu kısa sürede ciddi bir krize dönüşmüştü. Tam da bu noktada devreye giren Süleyman Demirel, devletin elinde Kavakçı'nın "ajan provokatör" olduğu yönünde bilginin bulunduğunu öne sürüyor, türbanıyla çıkıp yemin etmesinin gösterilen bütün hassasiyetlerin hiçe sayılması anlamına geleceğini söylüyordu (*Milliyet*, 5 Mayıs 1999). Dikkat çekici olan ise, Ecevit ile Demirel'in uzun siyasi kariyerlerinde belki de ilk kez tam bir ahenk içerinde hareket etmeleriydi. Kavakçı olayında yaşananlar ve gösterilen devletçi tepki, Ecevit'in rejimin savunuculuğunu içselleştirdiğinin bir göstergesiydi (Çolak, 2016, s. 280). Bu görevi, çok daha önce, cumhurbaşkanlığının ilk gününden itibaren benimseyen Demirel ile yakınlaşmalarının sebebi de büyük ölçüde buydu.

Zaman ilerledikçe, Demirel'in Ecevit'ten beklentilerinin rejimi savunmakla sınırlı olmadığı da ortaya çıkıyordu. Amacı, 2000 yılının Mayıs'ında bitecek olan Çankaya'daki görev süresini en azından bir dönem daha uzatmaktı. Cumhurbaşkanlığı boyunca toplumun laik kesiminin desteğini büyük ölçüde kazanmış olduğundan tek yapması gere-

ken bunu mecliste siyasi desteğe çevirmekti. Üstelik Ecevit de Demirel'in süresinin uzatılması taraftarıydı. Fakat bunun için birtakım anayasa değişiklikleri ve diğer siyasi partileri ikna etmesi gerekiyordu. Bu yöndeki niyetini henüz koalisyon görüşmeleri devam ederken de dile getirmiş, koalisyon ortakları haricinde bir partinin desteğiyle gerekli değişikliklerin referanduma gerek olmadan yapılabileceğini belirtmişti. Bu şekilde üst üste iki dönem cumhurbaşkanlığına imkân tanınabilecekti (*Milliyet*, 24 Mayıs 1999). Diğer bir deyişle, sürecin sorunsuz atlatılması Demirel için Çankaya'da bir on yıl daha anlamına geliyordu. Böylelikle Cumhuriyet tarihinde en uzun süre görev yapan cumhurbaşkanı da kendisi olacaktı. Fakat ülkenin yoğun gündemi dolayısıyla konu ertelenmek zorunda kalıyordu. Öte yandan, 17 Ağustos'taki Marmara Depremi ve 21 Ekim'deki Ahmet Taner Kışlalı suikastı gibi olaylar karşısında Demirel ve Ecevit uyum içinde çalışmaya devam ediyorlardı. Fakat Süleyman Demirel cumhurbaşkanlığı günlerinin sonuna yaklaştıkça konu tekrar masaya getiriliyordu. 1999'un Aralık ayında Bosna'ya yaptığı bir resmî ziyarette, cumhurbaşkanının beşer yıl için iki kez halk tarafından seçilebilmesi gerektiğini söylüyor, ülkenin kendisinin hizmetine talip olması halindeyse görevden kaçmayacağını vurguluyordu (*Milliyet*, 7 Aralık 1999). Demirel'in bu çıkışını ve zamanlamasını dikkat çekici kılan bir diğer gelişme, henüz bir hafta öncesinde, 28 Şubat sürecinin en önemli isimlerinden emekli Orgeneral Çevik Bir'in talep gelirse cumhurbaşkanlığına aday olacağı yönündeki beyanıydı (*Milliyet*, 30 Kasım 1999). Otuz beş yıllık siyaset tecrübesiyle, Demirel, Bir'in bu açıklamasının kendisi için faydalı olacağının, zira sivil bir adayın meclis tarafından daha makbul bulunacağının farkındaydı. Yine de tedbirli davranarak, göreve çok hevesliymiş gibi görünmemek için çaba sarf ediyordu. Katıldığı bir televizyon programında DSP,

MHP, ANAP ve DYP liderlerinin kendisinin adaylığı hususunda mutabık kaldıklarını söylüyor, fakat bunun için gerekli anayasa değişikliğinin kendi şahsı için değil, sonrasında cumhurbaşkanlığı görevini yürütecek herkes için geçerli olduğunu öne sürüyor ve ekliyordu: "50 sene hizmet yaptıktan sonra, eğer ben Türkiye'ye lazımsam, ben kendim lazımım diye kendimi ortaya koymuyorum, bana bir çağrı yapılıyorsa reddetmem" (Ergen, 2009, s. 2182).

Bülent Ecevit ve Süleyman Demirel anayasa değişikliği için gerekli 367 oya ulaşma hususunda kendilerinden emin olsalar da, işler bekledikleri gibi gitmiyordu. Hatta Ecevit muhalefet partilerinden de destek alacağını düşünürken, koalisyon içerisinde dahi çatlaklarla karşı karşıya kalmıştı. Demirel'in yeniden seçilmesine ANAP içerisinden gelen tepkiler üzerine Mesut Yılmaz'ın kimseyi zorlamayacağına dair mesajı önemli bir işaretti (*Milliyet*, 21 Şubat 2000). Üstelik eski partisi DYP ve FP milletvekillerinin de tercihleri belirsizliklerini koruyordu. 29 Mart 2000 tarihinde yapılan oylamada elde edilen 303 evet oyu anayasa değişikliği için gerekli olan 330'dan epey uzaktaydı. Üstelik meclis kulislerinde firelerin kaynağının ANAP ve DYP olduğu konuşuluyordu. Sonuçtan rahatsızlığını saklamayan Ecevit bir sonraki gün verdiği demeçte herkesi iki adım sonrasını hesaplamaya çağırırken, ikinci turda da istenen sayıya ulaşılamaması halinde istifa dahi edebileceğini vurguluyordu (*Milliyet*, 30-31 Mart 2000). Bu vesileyle, oylama gününe kadar geçen sürede milletvekilleri üzerinde ciddi bir baskı oluşturmaktan çekinmiyordu. Fakat 5 Nisan'da da evet sayısının bir önceki oylamayla tamı tamına eşit olması Süleyman Demirel'in otuz altı yıllık siyasi kariyerinin sonu anlamına geliyordu (*Milliyet*, 6 Nisan 2000). Kaderin bir cilvesi olarak, eski rakibi Ecevit kendisi için çabalarken, Çankaya'ya veda etmesi merkez sağ partilerin oylarıyla olmuştu. Bu, Demirel'in değ-

şen imajının da bir göstergesiydi (Aydın ve Taşkın, 2014, s. 437). Çankaya'ya çıkmasının ardından o dönem daha güçlü olduğunu düşündüğü seküler elitlerle aynı tarafta yer alması kendisine pahalıya mal olmuştu. Süleyman Demirel görevi 16 Mayıs 2000 tarihinde Ahmet Necdet Sezer'e devrediyordu. Bu, onun devlet hizmetindeki son günü oldu.

Süleyman Demirel'in Çankaya dönemi pragmatizmini analiz etmek açısından büyük önem taşır. Zira cumhurbaşkanlığı makamının gereklilikleri siyasi parti liderliği sürecinde karşılaştıklarından daha farklıydı. Demirel, devlet mekanizması içerisinde elde ettiği tecrübesinin de yardımıyla, bunları anlamakta ve beklentileri karşılamakta zorluk çekmiyordu. Çankaya'daki ilk gününden itibaren, anayasaya saygılı bir cumhurbaşkanı olacağını ve anayasada kendisi için belirlenen çerçeve içerisinde kalacağını vurgulaması da bu kapsamda değerlendirilmelidir. Asıl odak noktası ise devletin ve rejimin iyi işlemesiydi. Yeni görevi dolayısıyla oy kaygısı olmadığı için zaman zaman hükümetleri uyarmaktan da kaçınmıyordu. 1991'de, Diyarbakır'da, Kürt meselesine gayet barışçıl yaklaşan konuşmasına tezat oluşturacak şekilde, cumhurbaşkanlığı döneminde sorunun çözümüne yönelik yöntemlerde hükümeti karşısına alarak ordu ile aynı safta durması bu duruma örnekti. Zaman geçtikçe rejimin koruyucusu rolünü benimsedi. 1995 seçimlerinde RP'nin birinci parti olarak çıkmasının ardından, İslâmcılara ve irticaya yönelik kaygılar arttığında, laikliği ve demokrasinin önemini vurgulayan ilk isimlerden biri yine Demirel'di. Bu şekilde, askerin ve ana akım medyanın da desteğini arkasına almıştı. Daha sonra hayati rol oynayacağı 28 Şubat sürecinin ardından bu grubun nezdinde popülaritesi âdeta zirveye ulaşmıştı. RP'yi iktidardan uzaklaştırmak amacıyla hükümeti kurma görevini Mesut Yılmaz'a verdiğinde anayasal yetkilerini kullanmış, fakat tarafsızlığını da bir kenara bırak-

mıştı. İstikrarsızlığın en yüksek olduğu günlerde ortaya attığı başkanlık ve yarı-başkanlık tartışmaları da aslında doğru zamanda doğru yerde olma gayretinin bir sonucuydu. Bu vesileyle, dönemin muktedirlerinin yanında yer almak uğruna, kendi tabanıyla bağını kopma noktasına getirmişti. Kendisinin Çankaya'daki dönemini uzatmak için en çok uğraşan eski rakibi Bülent Ecevit iken, bunu engelleyenin meclisteki sağ partiler olması da ziyadesiyle manidardı. Birçoklarına göre, Çankaya yılları, Süleyman Demirel'in devlet adamına dönüşümünü temsil eder. Pragmatizm çerçevesinden bakıldığında, asıl değişenin Demirel değil, zaman ve zemin olduğunu, onun da daha önce defalarca kez yaptığı gibi bu değişime ayak uydurduğunu söylemek mümkündür.

Sonuç

Süleyman Demirel 17 Haziran 2015 tarihinde, 91 yaşında hayata gözlerini yumdu. 2000 yılındaki emekliliğinin ardından bir daha aktif siyasete dönmedi ve geri kalan günlerini Güniz Sokak'taki evinde geçirmeyi tercih etti. Tesadüf veya değil, bir kez daha doğru zamanda doğru yerdeydi. Cumhurbaşkanlığından ayrılmasından yalnızca birkaç ay sonra, Şubat 2001'de, Türkiye tarihinin en ciddi ekonomik kriziyle karşı karşıya kaldı. Üstelik olayları tetikleyen de Başbakan Bülent Ecevit ile Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer arasındaki bir anayasa tartışmasıydı. 2001 krizi aynı zamanda 90'lara ait birçok siyasi aktörün sonu anlamına geliyordu. 3 Kasım 2002'de yapılan seçimlerde barajı sadece iki parti aşarken, Adalet ve Kalkınma Partisi tek başına iktidara gelmeyi başardı. DYP, ANAP, DSP ve MHP meclis dışında kaldılar. Sonraki dönemde, Demirel Türkiye siyasal hayatının akil adamı olma rolünü benimsedi. Güniz Sokak'taki çalışma odası gerek iktidar gerekse muhalefet mensupları tarafından sıklıkla ziyaret edildi.

Vefatından sekiz ay önce, İslamköy'de, kendi onuruna inşa edilen Demokrasi ve Kalkınma Müzesi ve Külliyesi'nin açılış töreninde kendi hayatının özetinden bahsettiği bir konuşma yaptı. Bu, aynı zamanda Cumhuriyet'e bir övgüydü:

> Ben bu köyde doğdum. Ailem bu köyde yaşar. Bu köyden çıktım, Türkiye Devleti'nin en yüce makamına geldim. Bu hikâye, İslamköy'den Çankaya'ya giden uzun ince bir yolun hikâyesi değildir sadece; bu hikâye aynı zamanda Cumhuriyet'in kalkınma, medenileşme mücadelesinin, milletimin benlik arayışının da hikâyesidir. Esasen, bu hikâye, milletlerin hayatında kısa sayılacak bir zaman dilimini anlatır. Öyle ki, ben, Cumhuriyet'in ilanından sonra doğmuş ilk Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanıyım... Ve bu köy, Cumhuriyet'in hikâyesidir, başarısının şahididir. İslamköy'lü bir köylü çocuğu, devletin en yüce makamına seçilebilmiştir. Ve bu, Cumhuriyet ve demokrasi sayesinde olmuştur (Demirel, 2014).

Süleyman Demirel'in başarısı Cumhuriyet'in ve demokrasinin yanı sıra hayatının her döneminde izleri yoğun bir şekilde görülen pragmatizminin de eseriydi. Öyle ki başka türlü anlaşılması ziyadesiyle zor olacak uzunlukta ve zenginlikteki yaşamı, siyasi kariyeri, karar ve tercihleri bu çerçeveden bakıldığında daha kolay anlam kazanır. Demirel'in yaşamı ilk kez ele alındığında prensipler ile pragmatizm arasında süregelen bir gerilim göze çarpar. Zaten çoğunlukla da tercihini faydalı olandan yana kullanır. Fakat daha detaylı bir inceleme, Süleyman Demirel'in prensipli davranışı tercih ettiği düşünülen anların dahi aslında ya başka bir seçeneği olmadığı ya da prensipli olanı seçmenin kendisine daha faydalı olacağını düşündüğü zamanlar olduğunu gözler önüne serer. Köylülüğüyle, mühendisliğiyle siyasi hayatı boyunca

toplumun farklı kesimlerinin desteğini almış olmasına rağmen bir türlü tam anlamıyla benimsenmemesinin sebebi de büyük ölçüde bu zamana ve zemine uygun hareket etme çabasıydı.

KAYNAKÇA

Abadan, N. ve Yücekök, A. N. (1966), "1961-1965 Seçimlerinde Büyük Şehirlerde Gelir Durumuna Göre Oy Verme Davranışları", *Siyasi Bilimler ve Hukuk*, *21*(4), s. 103-117.

Acar, F. (1991), "The True Path Party, 1983-1989", M. Heper ve L. Jacob, *Political Parties and Democracy in Turkey*, I.B. Tauris, Londra, s. 188-202.

Adalet Partisi, (1962), *1962 Büyük Kongresi*, Orijinal Matbaa, Ankara.

— (1965), *Adalet Partisi Seçim Beyannamesi* (Cilt 21), Adalet Partisi Genel Merkez Neşriyatı, Ankara.

— (1969), *Adalet Partisi Seçim Beyannamesi* (Cilt 38), Adalet Partisi Genel Merkez Yayınları, Ankara.

— (1972), *Millet Hizmetinde Adalet Partisi* (Cilt 50), Adalet Partisi Genel Merkez Yayınları, Ankara.

— (1973), *Adalet Partisi Seçim Beyannamesi*, Adalet Partisi Genel Merkez Yayınları, Ankara.

— (1977), *Kervan Yürüyecektir: Adalet Partisi Seçim Beyannamesi*, Adalet Partisi Genel Merkez Yayınları, Ankara.

Ağlarcı, M. (1938, Nisan), "Isparta'da Nüfus", *Ün*, s. 706.

Ahmad, F. (1977), *The Turkish Experiment in Democracy*, C. Hurst & Company, Londra.

— (1993), *The Making of Modern Turkey*, Routledge, Londra [*Modern Türkiye'nin Oluşumu*, çev. Yavuz Alogan, Kaynak, İstanbul, 2015, 9. baskı].

Ahmad, F. ve Ahmad Turgay, B. (1976), *Türkiye'de Çok Partili Hayatın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971*, Bilgi Yayınevi, İstanbul.

Akman, H. (2012), *Saf ve Bakir Anadolu Çocuğu: Güngör Uras Kitabı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Altuğ, K. (1993), *Demokrasinin Yaralı Yılları*, Tekin Yayınevi, İstanbul.

Arcayürek, C. (1985a), *Yeni Demokrasi Yeni Arayışlar 1960-1965*, Bilgi Yayınevi, Ankara.

— (1985b), *Demirel Dönemi, 12 Mart Darbesi 1965-1971*, Bilgi Yayınevi, Ankara.

Arzık, N. (1985), *Demirel'in İçi-Dışı*, Milliyet Yayınları, İstanbul.

— (1986), *Zincirbozan: Bir Yaz Boyunca*, Mızrak Yayınevi, Eskişehir.

Atay, O. (1992), *Bir Bilim Adamı'nın Romanı*, İletişim Yayınları, İstanbul.

— (2002), *Tutunamayanlar*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Ayata, A. (1997, Eylül), "The Emergence of Identity Politics in Turkey", *New Perspectives on Turkey*, s. 59-73.

Aydın, S. ve Taşkın, Y. (2014), *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Baban, C. (1971), *Politika Galerisi: Büstler ve Portreler*, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Barkey, H. J. ve Fuller, G. E. (1997), "Turkey's Kurdish Question, Critical Turning Points and Missed Opportunities", *Middle East Journal, 51*(1), s. 59-79.

Batur, M. (1985), *Anılar ve Görüşler: Üç Dönemin Perde Arkası*, Milliyet Yayınları, İstanbul.

Bektaş, A. (1993), *Demokratikleşme Sürecinde Liderler Oligarşisi, CHP ve AP (1961-1980)*, Bağlam, Ankara.

Bener, E. (1978), *Bürokratlar* (Cilt II), Milliyet Yayınları, İstanbul.

Bila, F. (2005, Eylül 11), "Demirel: Evet, Tan gazetesini bastık", *Milliyet*, s. 20.

Bilgiç, S. (2002), *Dr. Sadettin Bilgiç'in Hatıraları*, Boğaziçi Yayınları, Ankara.

Birand, M. A. (Prodüktör), (2012), *Son Darbe: 28 Şubat* [Sinema Filmi].

Birand, M. A. ve Yalçın, S. (2001), *The Özal: Bir Davanın Öyküsü*, Doğan Kitap, İstanbul.

Birand, M. A., Bila, H. ve Akar, R. (1999), *12 Eylül: Türkiye'nin Miladı*, Doğan Kitapçılık, İstanbul.

Birand, M. A., Dündar, C. ve Çaplı, B. (2008), *12 Mart: İhtilalin Pençesinde Demokrasi*, İmge Kitabevi, Ankara.

Bora, T. (2005), "Süleyman Demirel", M. Yılmaz (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Liberalizm* (Cilt 7), İletişim Yayınları, İstanbul, s. 550-577.

Boratav, K. (2013), *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009*, İmge Kitabevi, Ankara.

Böcüzade, S. S. (1983), *Kuruluşundan Bugüne Kadar Isparta Tarihi*, Serenler Yayını, İstanbul.

Buğra, A. (1994), *State and Business in Modern Turkey*, State University of New York Press, New York [*Devlet ve İşadamları*, çev. Fikret Adaman, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995].

Cemal, H. (1986), *12 Eylül Günlüğü: Tank Sesiyle Uyanmak*, Bilgi Yayınevi, İstanbul.

Cılızoğlu, T. (2007), *Çağlayangil'in Anıları*, Bilgi Yayınevi, Ankara.

Cizre, Ü. (1996), "Liberalism, Democracy and the Turkish Centre Right: The Identity Crisis of the True Pathy Party", *Middle Eastern Studies*, 32(2), s. 142-161.

— (2002), *AP-Ordu İlişkileri: Bir İkilemin Anatomisi*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Cizre, Ü. ve Çınar, M. (2003), "Turkey 2002: Kemalism, Islamism, and Politics in the Light of the February 28 Process", *South Atlantic Quarterly*, s. 309-332.

Clock, P. (1965), Impression of Turkish Political Scene Five Months After Home Leave", R. N. Bali (düz.), *Turkey in the 1960's and 1970's*, Libra, İstanbul, s. 100-106.

Cumhuriyet Halk Partisi (1973), *Ak Günlere*, Cumhuriyet Halk Partisi, Ankara.

Çağlıyan İçener, Z. (2010), "Presidents, the State and 'Democracy' in Turkey: The Ideas and Praxis of Süleyman Demirel", Yayımlanmamış Doktora Tezi, Bilkent Universitesi, Ankara.

Çavuşoğlu, H. (2007), "12 Eylül ve Merkez Sağ", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(6), s. 183-201.

Çolak, M. (2016), *Bülent Ecevit: Karaoğlan*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Dağı, İ. ve Uğur, F. (2009), *Yalnız Demokrat: Ferruh Bozbeyli Kitabı*, Timaş, İstanbul.

Dalan, B. (2016, Kasım 21), (M. Arslan, Röportaj Yapan).

Demirel, S. (1953), "Bayındırlık Vekaleti Su İşleri Reisliği tarafından inşa ettirilmekte olan Amasya-Durucasu, Erzincan-Girlevik, Elazığ-Hazar Gölü Hidroelektrik santralleri ile Seyhan Barajı ve Hidroelektrik tesisleri hakkında rapor", Türkiye I. İstişari Enerji Kongresi, Ankara.

— (1964, Kasım 28), "Adalet Partisi İkinci Büyük Kongresindeki Konuşması".

— (1965), *Yazdıkları ve Söyledikleri* (Cilt 17), Adalet Partisi Genel Merkez Neşriyatı, Ankara.

— (1966), *Seçim Konuşmaları 2* (Cilt 28), Adalet Partisi Genel Merkez Yayınları, Ankara.

— (1973), *1973 Buhranı ve Aydınlığa Doğru*, Adalet Partisi, İstanbul.

— (1974a, Ekim 22), "Adalet Partisi Yedinci Büyük Kongresi Açış Konuşması".

— (1974b), *Ekim 1974*, Doğuş, Ankara.

— (1975), *Milliyetçiler Birleşiniz*, Adalet Partisi Genel Merkezi Basın Bürosu, Ankara.

— (1977), *Büyük Türkiye*, Dergâh Yayınları, İstanbul.

— (1978, Ekim 28), "A.P. 9. Büyük Kongresi'ni Açış Konuşması".

— (1979), *Bayrağımın Altında*, Göktürk Yayınları, İstanbul.

— (1987), *Kalkınmanın Manevi Yönü*, Yeni Asya Yayınları, İstanbul.

— (1990), *Anı Değil İtiraf*, Ayyıldız, Ankara.

— (2000a), *Cumhurbaşkanı Sayın Süleyman Demirel'in Yabancı Basına Verdikleri Mülakatlar*, Başbakanlık Basımevi, Ankara.

— (2000b), *Cumhurbaşkanı Sayın Süleyman Demirel'in Yıllık Basın Toplantıları*, Başbakanlık Basımevi, Ankara.

— (2006), *Devran*, ABC Medya Ajansı, Istanbul.

— (2012), *Darbe Tutanakları: "Bugünkü çamaşırı dünkü güneşle kurutamazsınız"*, Anka Yayınları, Ankara.

— (2014, Ekim 26), "9. Cumhurbaşkanımız Sayın Süleyman Demirel'in 'Demokrasi ve Kalkınma Müzesi ve Külliyesi' Açılış Konuşması".

Demirel, Ş. (2015), *Bizimköy*, Istanbul.

Demirel, T. (2004), *Adalet Partisi: İdeoloji ve Politika*, İletişim Yayınları, Istanbul.

Doğru Yol Partisi (1987), *Seçim Beyannamesi - Büyük Türkiye Programı: Hürriyet, Güvenlik ve Refah İçin El Ele*, Doğru Yol Partisi, Ankara.

— (1991), *Seçim Bildirgesi: 21 Ekim Sabahı Yeni Bir Türkiye*, Doğru Yol Partisi, Ankara.

Donat, Y. (1993), *Demirel'in Yokluk Yılları*, Bilgi Yayınevi, Ankara.

— (2005), *Cumhuriyet'in Kara Kutusu: Süleyman Demirel Anlatıyor*, Merkez Kitap, Istanbul.

Enerem, T. (2017, Şubat 17), (M. Arslan, Röportaj Yapan).

Ergen, C. (2009), *Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in Söylev ve Demeçleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.

Erim, N. (2018), *12 Mart Anıları*, Yapı Kredi Yayınları, Istanbul.

Erimtan, Y. (2015, Ekim-Aralık), "Demirel'i Anlatıyorlar", *İTÜ Vakfı Dergisi*, s. 90.

Erkin, T. (2017, Şubat 18), (M. Arslan, Röportaj Yapan).

Erozan, B. ve Aslaner Karayel, G. (2015), "Anadolu'da 27 Mayıs: Bursa, Erzurum, Gaziantep (1960-61)", P. Semerci Uyan, B. Erozan ve N. İncioğlu (der.), *Siyasetin Bilimi: İlter Turan'a Armağan*, Istanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Istanbul, s. 117-143.

Evered, K. T. (2011), "'Poppies Are Democracy!': A Critial Geopolitics of Opium Eradication and Reintroduction in Turkey", *The Geographical Review*, s. 299-315.

Evren, K. (1990), *Kenan Evren'in Anıları* (Cilt 1), Milliyet Yayınları, Istanbul.

Fincancıoğlu, Y. (2000), *Demirel: Demokrasinin Duraklama Yılları*, Büke Yayınları, Istanbul.

Fotopoulos, T. (2002), "New World Order and Nato's War against Yugoslavia", *New Political Science*, 24(1), s. 73-104.

Gellner, E. (1983), *Nations and Nationalism*, Blackwell, Oxford [*Milletler ve Milliyetçilik*, çev. Osman Akınhay, Ayrıntı, Istanbul, 2017, 6. baskı].

Göle, N. (1997), "Secularism and Islamism in Turkey: The Making of Elites and Counter-Elites", *The Middle East Journal*, s. 46-58.

— (2012), *Mühendisler ve İdeoloji: Öncü Devrimcilerden Yenilikçi Seçkinlere*, Metis Yayınları, İstanbul.

Gümüştekin, U. (1974), *Yeni Bir Sosyal Mukaveleye Doğru*, Birlik Matbaası, İstanbul.

Hale, W. (1994), *Turkish Politics and the Military*, Routledge, Londra.

Hart, P. T. (1966), "Attitudes of Some Young Turkish Instructors", R. N. Bali (düz.), *Turkey in the 1960's and 1970's: Through the Reports of American Diplomats*, Libra, İstanbul, s. 119-125.

Heper, M. (1997), "Islam and Democracy in Turkey: Toward a Reconciliation?", *The Middle East Journal*, s. 32-45.

— (2007), *The State and Kurds in Turkey: The Question of Assimilation*, Palgrave Macmillan, New York.

Hirschman, A. O. (1968, Şubat), "The Political Economy of Import-Substituting Industrialization in Latin America", *The Quarterly Journal of Economics*, 82(1), s. 1-32.

Ilıcak, N. (1990), *Zincirbozan Mektupları: Demirel'den Nazlı Ilıcak'a, Nazlı Ilıcak'tan Demirel'e*, Dem Yayınları, İstanbul.

— (2012), *12 Eylül Kazanında Bir Gazeteci*, Doğan Kitap, İstanbul.

İnönü, İ. (1936, Mayıs 26), "Başbakan İnönü'nün Isparta'daki Söylevi".

Kalpakçıoğlu, Ö. (1968), *İkinci Cumhuriyet'in 3 Başbakanı ve Olaylar*, Nüve Matbaası, Ankara.

Kazdağlı, C. (1999), *Demirel'in Liderlik Sırları*, Beyaz Yayınları, İstanbul.

Keyder, Ç. (1987), *State and Class in Turkey: A Study in Capitalist Development*, Verso, Londra [*Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1989].

Komsuoğlu, A. (2008), *Siyasal Yaşamda Bir Lider: Süleyman Demirel*, Bengi Yayınları, İstanbul.

Köymen, O. (2008), *Kapitalizm ve Köylülük: Ağalar, Üretenler ve Patronlar*, Yordam Kitap, İstanbul.

Landau, J. M. (1991), "The Justice Party, 1961-1980", M. Heper ve J. M. Landau (der.), *Political Parties and Democracy in Turkey*, I.B. Tauris, Londra, s. 134-152.

Makal, M. (2017), *Bizim Köy*, Literatür, İstanbul.

Mardin, Ş. (1989), *Religion and Social Change in Modern Turkey: The Case of Bediüzzaman Said Nursi*, State University of New York Press, Albany [*Bediüzzaman Said Nursi Olayı: Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992].

Milli Selamet Partisi (1973), *Milli Selamet Partisi Seçim Beyannamesi*, Fatih Yayınevi, İstanbul.

Milor, V. (1990), "The Genesis of State Planning in Turkey", *New Perspectives on Turkey*, s. 1-30.

Mörel, O. (2015, Ekim-Aralık), "Demirel'i Anlatıyorlar", *İTÜ Vakfı Dergisi* (70), s. 91.

Önış, Z. (1991), "Review: The Logic of Developmental State", *Comparative Politics*, 24(1), s. 109-126.

— (2004), "Turgut Özal and His Economic Legacy: Turkish Neo-Liberalism in Critical Perspective", *Middle Eastern Studies*, 40(4), s. 113-134.

Önış, Z. ve Şenses, F. (2007), "Global Dynamics, Domestic Coalitions and a Reactive State: Major Policy Shifts in Post-War Turkish Economic Development", *METU Studies in Development*, 34(2), s. 251-286.

Örnek, C. (2015), *Türkiye'nin Soğuk Savaş Düşünce Hayatı: Antikomünizm ve Amerikan Etkisi*, Can Yayınları, İstanbul.

Özbudun, E. ve Gençkaya, Ö. F. (2009), *Democratization and the Politics of Constitution-Making in Turkey*, Central European University Press, Budapeşte.

Özdemir, H. (2014), *Turgut Özal*, Doğan Kitap, İstanbul.

Sakaoğlu, N. (2003), *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Sayarı, S. (1996), "Turkey's Islamist Challenge", *Middle East Quarterly*, s. 35-43.

Saybaşılı, K. (1995), *DYP-SHP Koalisyonu'nun Üç Yılı*, Bağlam, İstanbul.

Schmidt, G. L. (1965), "A Trip Through Uşak, Afyon, Balıkesir, Kütahya and Manisa", R. N. Bali (düz.), *Turkey in the 1960's and 1970's Through the Reports of American Diplomats*, Libra, İstanbul, s. 114-118.

Sertel, S. (2015), *Roman Gibi*, Can Yayınları, İstanbul.

Sherwood, W. B. (1967), "The Rise of the Justice Party in Turkey", *World Politics*, 20(1), s. 54-65.

Sınayuç, O. (Yöneten), (1995), *Süleyman Demirel Belgeseli*.

Smith, E. D. (1965), "Memorandum of Conversation with Cemal Madanoğlu", R. N. Bali (düz.), *Turkey in the 1960's and 1970's Through the Reports of American Diplomats*, Libra, İstanbul, s. 187-193.

Somer, M. (2004), "Turkey's Kurdish Conflict: Changing Context, and Domestic and Regional Implications", *Middle East Journal*, 58(2), s. 235-253.

Şahiner, N. (1974), *Bilinmeyen Taraflarıyla Bediüzzaman Said Nursi*, Yeni Asya Yayınları, İstanbul.

Tahir, M. (1934), "Atabey Medresesi", *Ün*, s. 44.

Tanör, B. (2016), *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Tara, Ş. (2015), "Demirel'i Anlatıyorlar", *İTÜ Vakfı Dergisi*, s. 84-108.

Taşkın, H. (2007), *Demirel'in Kara Kutusu Orhan Keçeli*, Neden Kitap, İstanbul.

Tekeli, İ. (2003), *Eğitim Üzerine Düşünmek*, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, Ankara.

Tekeli, İ. ve İlkin, S. (2004), "Cumhuriyet'in Demiryolu Politikalarının Oluşumu ve Uygulanması", İ. Tekeli ve S. İlkin (der.), *Cumhuriyetin Harcı: Modernitenin Altyapısı Oluşurken*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s. 271-324.

Turan, K. (1934, Haziran), "Halkevleri", *Ün*, s. 1.

— (1942, Mart), "Notlar ve İktibaslar", *Ün*, s. 1267.

Turgut, H. (1986), *12 Eylül Partileri*, ABC Ajansı Yayınları, İstanbul.

— (1987), *Güniz Sokağı*, ABC Ajansı Yayınları, İstanbul.

— (1992), *Demirel'in Dünyası*, ABC Ajansı Yayınları, İstanbul.

— (1995), *Türkeş'in Anıları: Şahinlerin Dansı*, ABC Basın Ajansı Yayınları, İstanbul.

— (2014), *Büyük Türkiye'nin Hikâyesi*, ABC Medya Ajansı, İstanbul.

— (2015), "İTÜ'lü Süleyman Demirel", *İTÜ Vakfı Dergisi*, s. 60-84.

Turgut, M. (1990), *Siyasetten Portreler*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.

TÜİK (2008), *Halk Oylaması Sonuçları: 2007, 1988, 1987, 1982, 1961*, Türkiye İstatistik Kurumu, Ankara.

— (2012), *Milletvekili Genel Seçimleri: 1923-2011*, Türkiye İstatistik Kurumu, Ankara.

Türk, H. B. (2014), *Muktedir: Türk Sağ Geleneği ve Recep Tayyip Erdoğan*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Ülgener, S. F. (1991), *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, Der Yayınları, İstanbul.

Weinberg, S. (2008), "Biography, the Bastard Child of Academe", *The Chronicle Review*, s. 2.

Yavuz, H. M. (1997), "Political Islam and the Welfare (Refah) Party in Turkey", *Comparative Politics*, s. 63-82.

Zürcher, E. J. (2001), *Turkey: A Modern History*, New York, I.B. Tauris [*Modernleşen Türkiye'nin Tarihi: Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş 4. Basım*, çev. Yasemin Saner, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018].

Web Sayfaları

About MK. (2016, Mart 8), Mart 8, 2016. Morrison Knudsen Corporation Web Sitesi: http://morrison-knudsen.com/sample-page/

About Us: History of EF. (2015, Aralık 7), Eisenhower Fellowships Web Sitesi: https://www.efworld.org/about-us/history

About Us: Mission/Vision. (2015, Aralık 4), Bureau of Reclamation Web Sitesi: http://www.usbr.gov/main/about/mission.html

Bakanlığımız: Tarihçe. (2016, Şubat 22), Türkiye Cumhuriyeti Kalkınma Bakanlığı Web Sitesi: http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/60SonrasiDonem.aspx

İTÜ Hakkında: Tarihçe. (2015, Kasım 21), İTÜ Web Sitesi: http://www.itu.edu.tr/itu-hakkinda/genel/tarihce

Morrison Knudsen Corporation History. (2016, Ocak 8), Funding Universe Web Site: http://www.fundinguniverse.com/company-histories/morrison-knudsen-corporation-history

TODAİE. (2017, Mart 12), *Yerel Seçim Sonuçları*. YerelNET: http://www.yerelnet.org.tr/basvuru_kaynaklari/secim_sonuclari/

TBMM Tutanakları

TBMM Tutanak Dergisi (1968), 19 Haziran, C: 28, B: 78.

— (1971), 27 Ağustos, C: 17, B: 156.

— (1974), 4 Şubat, C: 1 B: 36.

— (1974), 20 Temmuz, C: 13, B: 3.

— (1979), 4 Ocak, C: 8, B: 31.

— (1989), 6 Nisan, C: 24, B: 74.

— (1991), 26 Aralık, C: 2, B: 21.

Arşiv Belgeleri

National Archives. (1969), *Memorandum for the Record, Ekim 24*. Washington: Nixon Presidential Materials, NSC Files, Box 357, Subject Files, Narcotics I.

— (1969), *Memorandum from the Assistant to the President (Moyhinan) to Attorney General Mitchell, Eylül 18*. Washington: Nixon Presidential Materials, NSC Files, Box 357, Subject Files, Narcotics I.

— (1969), *Memorandum from the President's Assistant for National Security Affairs (Kissinger) to President Nixon, Aralık 27*. Washington: Nixon Presidential Materials, NSC Files, Box 357, Subject Files, Narcotics I.

— (1969), *Telegram 775 From the Embassy in Turkey to the Department of State, Kasım 17, 1120Z*. Washington: RG 59, Central Files, 1967-1969, INCO-DRUGS 17.

— (1970), *Memorandum of Conversation, Ağustos 17*. Washington: Nixon Presidential Materials, NSC Files, Box 358, Subject Files, Narcotics III.

— (1970), *Telegram 1957 from the Embassy in Turkey to the Department of State, Nisan 2, 1115Z*. Washington: RG 59, Central Files 1970-73, INCO-DRUGS TUR.

Gazete ve Dergiler

Akis

Cumhuriyet

Milliyet

Son Havadis

Tanin

Time

Yol

DİZİN

1 Mayıs 1977 153
9 Martçılar 110, 114
12 Eylül Darbesi 15, 52, 166, 173-175, 178, 181, 184, 185, 190, 193, 194, 198, 207, 210, 235, 243
12 Mart Muhtırası 13, 14, 109, 112, 113, 117, 119-121, 124, 126, 128, 132, 136, 137, 142, 144, 147, 170, 172, 173, 183, 211, 242
14'ler 50
15-16 Haziran olayları 107
24 Ocak Kararları 14, 167, 169, 174, 176, 184, 221
27 Mayıs Darbesi 13, 33, 42, 43, 45, 46, 48-52, 54-56, 58, 66, 67, 78, 80, 87-90, 98, 111, 115, 119, 154, 172, 175
28 Şubat süreci 16, 239-244, 247, 249, 251
1961 Anayasası 13, 47, 82, 95, 97, 109, 116, 175
1982 Anayasası 180, 181, 235

Adalet Partisi (AP) 13, 14, 51-61, 63, 64, 66-68, 70-72, 75, 77-90, 93, 95-105, 107, 111, 113, 115, 116, 118-137, 141-160, 162-165, 169, 170, 172, 173, 175, 179-181, 183-185, 187, 190, 192, 196, 202, 206, 208
Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) 253
afyon ekimi 106, 107, 117
Afyon Lisesi 28, 29
Ağar, Mehmet 236
Akbulut, Yıldırım 204, 205
Akis dergisi 54
Akyol, Türkan 115
Aldıkaçtı, Orhan 182
Aliağa Petrol Rafinerisi 93
Alican, Ekrem 50, 51, 55, 75
Allende, Salvador 163, 165
Altan, Çetin 117
Altı Ok 25
Amerika Birleşik Devletleri (ABD) 29, 33, 35-38, 40, 43, 48, 57, 58, 69, 70, 72, 86, 103, 105, 107, 116, 139, 146, 147, 167, 194, 205
Amerikan Merkezî Haberalma Teşkilatı (CIA) 106, 163
anarşi 96, 98, 117, 145, 159, 160, 163
Anavatan Partisi (ANAP) 43, 184, 185, 188, 191-193, 196-199, 201-205, 207, 221, 228-230, 232, 247, 250, 253
Anayasa Mahkemesi 123, 223

anayasal vatandaşlık 218, 219
Ankara Dil, Tarih, Coğrafya Fakültesi (DTCF) 95
Ankara Üniversitesi 114
Arayış dergisi 178
Arcayürek, Cüneyt 53, 66, 67, 69, 70, 111, 130
Aren, Sadun 48
Arıburun, Tekin 66, 67, 71, 130, 131
Asal, Talat 102, 143
Aslan, Yusuf 122, 123, 132
Atabey 18, 19
Atatürk, Mustafa Kemal 9, 79, 84, 98, 166, 222, 225, 230, 233, 239-241
Atay, Oğuz 30, 35
Atsız, Nihal 33
Avcı, Yıldırım 187
Avcıoğlu, Doğan 110
Avrasya ve Türk dünyası 220
Aydemir, Talat 58, 85

Bahçeli, Devlet 247
Barajlar Kralı 69
Başgil, Ali Fuat 53, 56, 66
başkanlık sistemi 170, 225, 244, 245
Batur, Muhsin 108-110, 121, 122, 130, 169, 170
Batur, Sırrı Enver 94
Bayar, Celal 36, 37, 42, 55, 57, 60, 61, 69, 88, 99, 133, 139, 143, 151, 160, 184
Baykal, Deniz 186, 190, 227
Bayrağa Saygı ve Milli Şahlanış mitingleri 160
Berlitz Lisan Okulu 32
Bilgehan, Cihat 65, 66, 126, 158
Bilgiç, Sadettin 58, 60-62, 64-68, 70, 71, 77, 84-87, 100-102, 104, 143, 144, 149, 151, 169, 170, 181, 182, 185, 187, 215
Bilgin Grubu 230
Bir, Çevik 249
Birand, Mehmet Ali 61, 63, 65, 66, 68, 69, 71, 75, 76, 82, 85, 87, 91, 99, 100, 103, 110, 111, 116, 120, 123, 130, 131, 153, 157, 159, 161, 172, 177, 179, 184, 185, 191, 238
Birgit, Orhan 139
biyografi 10-12, 26, 30
Boğaziçi Köprüsü 93
Bozbeyli, Ferruh 56, 57, 59, 61, 64, 66, 77, 79, 84, 99-101, 105, 126, 130, 133, 141, 143, 145, 151, 154
Bôcüzade Süleyman Sami Bey 20
Bölükbaşı, Osman 75, 126
Bureau of Reclamation 35, 36, 39, 58
Büyük Birlik Partisi (BBP) 241
Büyük Türkiye ideali 148, 184
Büyük Türkiye Partisi (BTP) 184-186, 194

Calp, Necdet 183
Cebesoy, Ali Fuat 53
Cem, İsmail 146
Cevheri, Necmettin 145, 187, 233
Ceyhun, Ekrem 168, 185, 216
Cindoruk, Hüsamettin 186, 190, 194, 195, 208, 210, 226-228, 238, 245
Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) 14, 55, 58, 63, 77-79, 81-83, 88, 98, 99, 101, 114, 115, 118, 122-128, 133-139, 141-146, 148-156, 158, 160, 161, 164, 165, 169, 171-173, 177, 179, 183, 185, 190, 227, 220
Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP) 115, 136, 142, 144, 149, 152, 154
Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) 55, 58, 64, 77, 82, 83, 87, 101

Çağlar, Cavit 191, 208, 216, 234
Çağlayangil, İhsan Sabri 41, 76, 170, 178, 185, 190, 191
Çağman, Talat 46, 47
Çakmak, Ahmet 146
Çatlı, Abdullah 236
Çetin, Hikmet 227
Çiller, Tansu 207, 208, 215-221, 223-229, 231-236, 240, 241, 246
Çoban Sülü 27
Çorum olayları 171

Dalan, Bedrettin 197
Dallı, Ahmet 84

Demirağ, Nuri 28
Demiray, Tahsin 51
Demirel, Nazmiye 34, 38, 172
Demirel, Şevket 20, 32, 60, 135
Demirel, Ümmühan 21
Demirel, Yahya 65, 150
Demokrat Parti (DP) 36, 37, 41, 42, 49-55, 58, 66, 67, 77, 80, 85, 99, 101, 102, 104, 105, 108, 142, 196, 197
Demokrat Türkiye Partisi (DTP) 238
Demokratik Parti 105, 118, 122, 123, 126, 133, 134, 136, 137, 141, 143-145, 149, 151, 152, 154
Demokratik Sol Parti (DSP) 195, 207, 229, 246, 247, 249, 253
Devlet Güvenlik Mahkemeleri (DGM) 151
Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) 47-49, 90-92, 168
Devlet Su İşleri (DSİ) 10, 36, 39-41, 43, 46, 48, 72
Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) 107, 116, 151, 153
Dicle, Hatip 207
Dilmen, Hilmi 28
Dinçer, Hasan 118
Doğan Grubu 230
Doğan, Celal 186, 190
Doğramacı, İhsan 76
Doğru Yol Partisi (DYP) 15, 16, 187, 188, 192-199, 202-204, 206-208, 211, 214, 215, 219-221, 224, 227, 229, 230, 232-234, 236, 238, 241, 246, 247, 250, 253
Doğu, Fuat 110
Donat, Yavuz 178, 179, 186, 194, 196, 229, 240, 244
Dönmezer, Sulhi 99
Dünya Bankası 47, 168, 177

Ecevit, Bülent 14, 16, 115, 118, 122, 124, 126-131, 135-137, 139-142, 145, 146, 148, 149, 152, 153, 155, 158-161, 163-165, 169-171, 173, 175-179, 195, 198, 200, 206, 207, 211, 227, 236, 246-250, 252, 253
Ecevit, Rahşan 173, 195
Eisenhower Değişim Programı 38
Elektrik İşleri Etüt İdaresi (EİEİ) 35, 37
Elrom, Ephraim 117
Erbakan, Necmettin 32, 94, 101, 105, 117, 133, 134, 137, 140, 141, 147, 149, 152, 154-156, 165, 169, 171, 173, 174, 192, 195, 200, 206, 207, 221, 228, 229, 231-236, 239-242
Erdem, Ali Naili 66, 76, 102, 126, 185
Ereğli Demir Çelik 151
Erez, Mesut 120
Erez, Yalım 246
Ergin, Sait Naci 122
Erim, Nihat 109, 114, 116, 117, 119-121, 124, 125, 172, 173
Erimtan, Yüksel 31
Erkanlı, Orhan 49
Erkaya, Güven 239
Erkmen, Nizamettin 119
Eroğan, Kadri 62, 89
Erol, Lütfü 114
Ersöz, Adnan 157
Ersun, Namık Kemal 157
Esener, Ali Fethi 157, 185, 186
Evliyaoğlu, Gökhan 51, 54, 58, 60, 66
Evren, Kenan 47, 158, 161, 162, 165, 166, 170-172, 176-183, 185, 186, 189, 191, 195, 200
Eyiceoğlu, Celal 110

faili meçhul 236
Faralyalı, Ersin 207
Fazilet Partisi (FP) 243, 247, 248, 250
Feyzioğlu, Turhan 75, 115, 134, 176

Gazi Mahallesi olayları 225-227
Gedik, Namık 55
Gezmiş, Deniz 122, 123, 132
Gökay, Fahrettin Kerim 53
Gökçekaya Barajı 93
Gümüşpala, Ragıp 51-54, 62-64
Güneş Motel 159
Güneş, Turan 139
Güniz Sokak 40, 178-180, 194, 200, 253

Gürkan, Celil 114
Gürler, Faruk 109, 110, 121, 128-131
Gürsel, Cemal 45, 49-51, 56, 67, 68, 72, 75, 76, 84, 86-88
Gürsoy, Nilüfer 55, 105, 143, 151

Hafız Ali Ergün 23
hagiografi 11
Haig, Al 106
Halkçı Parti (HP) 183-185, 188, 191-193, 196
Halman, Talat 48
Hamzakoy 172, 175-178
Handley, William 106, 107
Harf Devrimi 27
Helms, Richard 106
Hizbullah 210
Humboldt Modeli 30, 35
Hür Demokrat Parti 196
Hürriyet gazetesi 69, 70

Ilıcak, Kemal 176
Ilıcak, Nazlı 184, 188, 189
Irmak, Sadi 142, 143
Isparta 10, 12, 17-20, 22, 23, 25, 27, 28, 32, 60, 135, 195, 199

İkinci Cumhuriyet 50
İleri, Tevfik 41
İnan, Hüseyin 122, 123, 132
İnan, Kamran 161
İnan, Mustafa 30
İnönü, Erdal 15, 198, 206, 208, 211, 219
İnönü, İsmet 28, 54, 56, 58, 64, 75, 76, 81, 83, 86, 87, 99, 113-115, 118, 124
İpekçi, Abdi 103, 116, 124, 147, 152, 157, 163
İskenderun Demir Çelik 93
İslâm 21, 23, 32, 166, 228
İslamköy 12, 17-19, 21-24, 26, 27, 34, 68, 254
İstanbul Teknik Üniversitesi (İTÜ) 29-32, 35, 43, 168
İstanbul Üniversitesi 30, 45, 48, 99
ithal ikamesi 92, 93, 167

Johnson, Lyndon B. 70, 86

Kaddafi, Muammer 236
Kahmi, Jak 191
Kahramanmaraş katliamı 161, 162, 171
kalkınma 47, 48, 59, 71, 78-82, 88, 90, 92, 93, 134, 135, 144, 148, 167, 206, 254
Karaosmanoğlu, Atilla 48, 115
Karayalçın, Murat 219, 221
Kavakçı, Merve 248
Keban Barajı 93
Keçeli, Orhan 191
Kıbrıs 14, 64, 67, 139-141, 146, 173, 247
Kışlalı, Ahmet Taner 249
Kissinger, Henry 106
Koç, Vehbi 177, 191
komünizm 13, 33, 34, 37-39, 43, 71, 78-81, 93, 97, 98, 111, 124, 138, 141, 144, 145, 154
kontrgerilla 159, 236
Koraman, Bedri 140, 196, 211
Korutürk, Fahri 131, 132, 136, 137, 142, 143, 155, 157, 164-166, 169
Köprülü, Fuat 80
Körfez Savaşı 205
Köseoğlu, Şükrü 114
Kurdaş, Kemal 76
Kurucu Meclis 50, 55, 180, 187
Kutan, Recai 32, 247
Kürdistan İşçi Partisi (PKK) 200, 209, 217, 239, 247
Kürt realitesi 209
Kürt meselesi 15, 205, 208, 209, 217, 225, 251

Madanoğlu, Cemal 68
Masonluk 70
Melen, Ferit 122, 126, 127, 132
Menderes, Adnan 36, 37, 40-43, 47, 49, 51, 55, 57, 59, 65, 68, 82, 84, 90
Menderes, Mutlu 143, 151
Menderes, Yüksel 102, 105
Menteşe, Nahit 130, 172, 185, 187, 233

Menzir, Necdet 227
merkez sağ 16, 41, 59, 83, 151, 189, 196, 199, 207, 222, 229-233, 238, 247, 250
Millet Partisi (MP) 55, 77, 83
Milli Bakiye Sistemi 82, 83, 89, 98, 99, 101
Milli Birlik Komitesi (MBK) 45, 46, 49-52, 54, 56, 58, 89
Milli Görüş 134, 154
Milli Güvenlik Konseyi 176, 180
Milli Güvenlik Kurulu (MGK) 108, 109, 120, 181, 217, 238-240, 242
milli irade 59, 71, 82, 88, 125, 129, 132, 134, 232
Milli İstihbarat Teşkilatı (MİT) 110, 153
Milli Nizam Partisi (MNP) 105, 117, 133, 222
Milli Selamet Partisi (MSP) 14, 133, 134, 136-141, 144, 147, 149, 151, 154, 156, 164, 169, 170, 172, 184, 192
Milli Türk Talebe Birliği (MTTB) 133
Milliyet gazetesi 46, 49
Milliyetçi Cephe 14, 142-144, 146, 147, 149, 151, 155, 156, 159, 165, 207, 247
Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP) 183, 184, 188, 191-193, 196
Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) 14, 133, 142, 144-146, 149, 150, 152, 154, 156, 157, 164, 170, 171, 184, 247, 250, 253
Morrison Knudsen 57, 58, 63, 70
Moyhinan, Daniel 105
Mumcu, Uğur 210
müfritler 53, 58-60, 67, 68
mühendislik 12, 29, 43, 63
Mülkiye 48

Nakşibendi Tarikatı 233
Narin, Halit 180
neoliberalizm 168, 221
Nixon, Richard 105-107
North Atlantic Treaty Organization (NATO) 37, 167

Odalar Birliği 94, 133, 186
Oğuz, Orhan 142
Onar, Sıddık Sami 45
Orel, Şinasi 115
Orta Doğu Teknik Üniversitesi (ODTÜ) 63
ortanın solu 81, 83, 98, 115, 124, 132, 133

Öcalan, Abdullah 247
Önder, Cevat 64-66, 102, 126
Önsel, Vural 145
Özal, Korkut 32
Özal, Semra 211
Özal, Turgut 15, 32, 33, 48, 90-92, 168, 169, 172, 174, 176, 177, 183, 184, 186, 191-206, 208-211, 213
Özdilek, Fahri 50, 75
Özel Harp Dairesi 153
Öztürk, Seyfi 123, 145

Pakdemirli, Ekrem 90
Perinçek, Sadık 84
plan 34, 47, 48, 60, 73, 76, 90-92, 103, 116, 125, 163, 165, 167, 171, 180, 183, 203, 216, 246
Polat, Talat 180
Polatkan, Hasan 55
pragmatizm 12-16, 24, 42, 43, 49, 72, 83, 84, 90, 93, 96, 97, 106, 107, 111, 116, 123, 129, 156, 165, 169, 173, 179, 182, 199, 200, 208, 211, 244, 251, 252, 254
Profilo 151, 191

Refah Partisi (RP) 15, 16, 207, 221, 222, 228-236, 238, 241, 243, 251
Risale-i Nur 22

Sabancı, Sakıp 91
Said-i Nursi 22
Saltık, Haydar 172
Sancar, Semih 130, 131
Satır, Kemal 75
Sazak, Gün 171
Selçuk, İlhan 117
Sertel, Sabiha 33, 34

Seydişehir Alüminyum 93
Seyhan Barajı 36, 37, 40
Sezer, Ahmet Necdet 251, 253
Sezgin, İsmet 84, 135, 145, 153, 187, 215, 216, 234
sıkıyönetim 56, 108, 109, 116, 122, 123, 125, 150, 161-163, 166, 171, 174
Silahlı Kuvvetler Birliği (SKB) 50, 58, 87
Sincan 239
Sivas katliamı 216, 217
Siyasal İslâm 228
Soğuk Savaş 12, 15, 38, 93, 97, 208, 220
Solmazer, İrfan 49
Sonnenfeldt, Helmut 106
Sosyal Demokrasi Partisi (SODEP) 193
Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) 15, 198, 199, 202, 204, 206, 207, 210, 211, 215, 218, 221, 224, 226, 227
Sovyetler Birliği 37, 93, 107, 166, 208, 220
Sunalp, Turgut 183, 185
Sunay, Cevdet 50, 87-89, 100, 104, 108-110, 114, 120, 121, 123, 125, 126, 128, 130, 131
Susurluk 236, 237
Sükan, Faruk 60, 62, 65, 100, 102, 104

Tağmaç, Memduh 108-110, 114, 115, 120
Talu, Naim 132, 137
Tan Baskını 34
Tara, Şarık 40
Tekinel, İsmail Hakkı 84
Tevetoğlu, Fethi 58, 60
Tevhid-i Tedrisat Kanunu 26
Tezkan, Hamdi 51
Tinbergen, Jan 47, 48, 91
Toker, Metin 54
Topçu, Yaşar 216
Toptan, Köksal 233, 234
Torun, Osman Nuri 48
Tuna, Ahmet Nusret 187
Tural, Cemal 50, 86, 98, 108
Turat, Hikmet 39
Turgut, Mehmet 54, 57, 59-62, 64-66, 68, 87, 102-104
Türkeş, Alparslan 33, 46, 47, 49, 67, 87, 126, 133, 145, 146, 150, 155, 165, 173, 195, 200, 206, 207, 227
Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu (THKO) 145
Türkiye İşçi Partisi (TİP) 81, 83, 98, 99, 101, 117, 132
Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu (TRT) 80, 101, 108, 118, 146, 173, 242, 245
Türkler, Kemal 172
Türün, Faik 170

Ulus gazetesi 27
Uluslararası Para Fonu (IMF) 47, 158, 164, 168, 169, 177
Ulusu, Bülent 176, 177, 182, 183
United States Information and Exchange (USIE/USIS) 37
Uras, Güngör 48, 91, 167

Ülgener, Sabri 12
Ülkü Ocakları 116
Ün dergisi 25, 28
Ürgüplü, Suat Hayri 76-78, 126
Üstünel, Besim 48

Walesa, Lech 188

Yalçın, Aydın 84, 104
Yalçın, Hüseyin Cahit 33
Yalçıntaş, Nevzat 146
Yassıada 55, 66, 89, 172
Yazar, Mehmet 186, 194, 196
Yazıcıoğlu, Muhsin 241
Yeminliler grubu 181
Yeni Asya gazetesi 22
Yeni Türkiye Partisi (YTP) 50, 51, 53, 55, 58, 63, 64, 77, 83, 101
Yılmaz, Mehmet Ali 208
Yılmaz, Mesut 205, 206, 227-229, 231, 232, 241, 242, 250, 251

Yön dergisi 110
Yurdakuler, Hakan 150
Yüksek Öğretim Kurumu (YÖK) 177, 181
Zeytinoğlu, Kemal 39, 41
Zincirbozan 186, 188, 190, 191, 194, 200
Zorlu, Fatin Rüştü 55